

**ELS PROBLEMES ARQUEOLÒGICS
DE LA PROVÍNCIA DE CASTELLÓ:
100 ANYS DESPRÉS
DE PERE BOSCH GIMPERA**

ELS PROBLEMES ARQUEOLÒGICS
DE LA PROVÍNCIA DE CASTELLÓ:
100 ANYS DESPRÉS
DE PERE BOSCH GIMPERA

ELS PROBLEMES ARQUEOLÒGICS DE LA PROVÍNCIA DE CASTELLÓ: 100 ANYS DESPRÉS DE PERE BOSCH GIMPERA

Arturo Oliver Foix (Coord)

**Gustau Aguilera Arzo / Amparo Barrachina Ibáñez / Inés Domingo Sanz
Ferran Falomir Granell / Asunción Fernández Izquierdo / Pablo Medina Gil
Joan Negre Pérez / Arturo Oliver Foix / Didac Roman Monroig**

Castelló 2021

© Del text: els autors

© De la present edició: Diputació de Castelló

Impressió:

ISBN: 978-84-17465-31-5

Dipòsit legal: CS 641-2021

ÍNDIX

PRESENTACIÓ I JUSTIFICACIÓ. Arturo Oliver Foix	9
LES SOCIETATS CAÇADORES I RECOL·LECTORES I L'ART RUPESTRE A CASTELLÓ 100 ANYS DESPRÉS DE L'ARTICLE DE BOSCH GIMPERA. Didac Roman Monroig i Inés Domingo Sanz	15
Introducció	15
L'Art rupestre	17
La cronologia de l'art rupestre	19
Els jaciments paleolítics i mesolítics	21
EL NEOLÍTIC I CALCOLÍTIC CASTELLONENC. Gustau Aguilera Arzo	25
Estat del coneixement del Neolític i Calcolític en 1924	25
L'evolució posterior de la investigació	27
Conclusions. Els problemes arqueològics del Neolític i Calcolític a Castelló 100 anys després .	41
L'EDAT DEL BRONZE. CENT ANYS D'EVOLUCIÓ DELS ESTUDIS CASTELLONENCs.	
Amparo Barrachina Ibáñez	47
Les primeres dècades: de l'Argar al Bronce Valencià.	47
L'impuls dels estudis	49
Objectius de futur.	57
L'EDAT DEL FERRO ALS TERRITORIS DE CASTELLÓ. Ferran Falomir Granell	59
L'assaig de cronologia.	59
El ritme de les excavacions en les comarques Castellonenques	62
El ferro antic	65
L'Ibèric.	67

ROMA A TERRES CASTELLONENQUES. Pablo Medina Gil.	71
Pere Bosch Gimpera i el seu temps	71
Els temps posteriors a Pere Bosch Gimpera.	73
l'Arqueologia del món romà a les darreres dècades	74
Roma a terres Castellonenques. Breu estat de la qüestió	75
Època tardorrepublicana	75
Alt imperi.	80
Baix imperi	86
Corolari	89
LA FORMACIÓ D'AL-ANDALUS DES DE L'ARQUEOLOGIA: UN DEBAT HISTORIOGRÀFIC AMB ARRELS CASTELLONENQUES. Joan Negre Pérez	91
Arabisme i arqueologia: l'aportació de l'escola francesa al debat.	91
Tutela pública i depredació urbanística al canvi de segle	95
Present i futur de l'arqueologia andalusina a Castelló	100
Reflexions finals	108
LA SITUACIÓ DE L'ARQUEOLOGIA SUBAQUÀTICA A CASTELLÓ. Asunción Fernández Izquierdo	111
Introducció	111
Els inicis	111
Les primeres generacions.	113
La creació del Centre de Arqueologia Subacuàtica	115
Actuacions del CASV.	117
Programa d'actuacions: arqueològiques i restauració.	118
Consideracions finals	119
A MODE DE CONCLUSIÓ. NOVES PROPOSTES, NOUS REPTES. Arturo Oliver Foix.	121
BIBLIOGRAFIA	125
AUTORS	161

PRESENTACIÓ I JUSTIFICACIÓ

El Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura al llarg d'un segle d'existència i des del seu inici, ha anat donant a conèixer en les seues pàgines la riquesa arqueològica dels pobles castellanencs. Ja en el primer volum de 1920 es pública una nota sobre troballes a Borriol (Senent, 1920), al qual seguiran els treballs de J. Perís (1922) i de V. Sos (1922), com els més primerencs sobre el tema.

Serà en 1924 quan l'Arqueologia castellanenca és revisada per una màxima autoritat de la Prehistòria espanyola del moment, Pere Bosch Gimpera (Barcelona 1891-Mèxic 1974). L'obra i vida d'aquest investigador ha sigut glossada en diverses ocasions, mostra de la importància que ha tingut per a la investigació arqueològica i prehistòrica tant a nivell nacional com internacional, a pesar que els seus treballs arqueològics de camp no van ser molt prolífics. Entre els molts estudis a ell dedicats citem el de Francesc Gracia (2011), M.D. Fernández-Posee (2015), o el de J. Cortadella (2003) en la reedició de la principal obra de P. Bosch (1932), "Etnologia de la Península Ibèrica", de la qual s'han fet diverses edicions, i el tema de les quals ho tractarà també en "La formació dels pobles d'Espanya", editat a Mèxic en 1945. En ells se citen la major part dels treballs que tracten la figura de P. Bosch. (Fig. 1)

Pere Bosch, en l'estiu de 1923 és convidat per la Societat Castellonenca de Cultura a visitar els jaciments dels voltants de Castelló de la mà de Juan B. Porcar i l'estudiant de batxillerat F. Esteve, així com la col·lecció del propi F. Esteve i la del borrianec F. Perís. És durant aquesta visita quan a estades del president de l'entitat Salvador Guinot, se li sol·licita un article per al Butlletí, petició a la qual accedeix i compleix a l'any següent (Esteve, 1993).

Quan publica en 1924 en el volum V del Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura

Figura 1.- Pere Bosch Gimpera.

LA PROVINCIA DE CASTELLÓ AL PRIMER PERÍODE DE LA SEGONA EDAT DEL FERRO

Com al Baix Aragó i en general com a tot el regne de València es troben estacions (moltes de les quals no han sigut encara estudiades i que se citen aquí sols amb les degudes reserves) pertanyents a la cultura arealitzant, amb abundància de ceràmica a mà amb cordons amb impressions digitals i cap o poca ceràmica a forn.

D'aital tipus es poden citar els poblats de Costur, Lluçena del

Els problemes arqueològics de la província de Castelló

La investigació arqueològica s'està realitzant a la península ibèrica amb gran activitat i, mercès a ella, avui comença d'ésser un dels territoris millor coneguts d'Europa. Existeixen ja diferents organitzacions que aprofiten quants indicis la casualitat o la investigació sistemàtica ofereixen per a l'estudi científic de les estacions que, per als temps sense escriptura, són el que els documents dels Arxius per a les èpoques posteriors. Així, l'Estat ha creat a Madrid la Junta Superior d'Excavacions i Antiguitats i la Comissió d'Investigacions paleontològiques i prehistòriques, a Barcelona l'Institut d'Estudis Catalans ha organitzat el Servei d'Investigacions arqueològiques, les Diputacions Basques subvencionen normalment les excavacions que organitza la Societat d'Estudis Bascos, els Museus Diocesans de Vich i de Solsona han organitzat, exemplarment, la investigació de llurs respectives comarques, a més de que en alguns llocs en que no hi ha encara organismes d'investigacions, alguns particulars benemèrits han estudiat per compte propi interessants estacions. A Portugal, el Museu Etnològic Portugués, és, des de fa molt temps, un model d'institució investigadora.

Mercès a aquests treballs avui podem reconstruir les línies generals de la evolució de les civilitzacions pre-romanes peninsulars i podem arribar a fixar en el mapa, no sols l'àrea d'aquelles

Boletín 6

Fig. 6.-Collar i bracciets de bronze del sepulcre dels Esplera (Salsadella). $\frac{1}{2}$

Cid (a la Clapissa de les Feixes), Salsadella (poblat dels Esplera), Albocàcer (El Puig), La Jassa (poblat del Castellet, amb ceràmica a torn, senzillament amb la feta a mà), Vistabella

Figura 2.- Pàgines de l'article de P. Bosch Gimpera al Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura.

“Els problemes arqueològics de la província de Castelló”, (Fig. 2) P. Bosch és el director del Servei d'Arqueologia de la Mancomunitat de Catalunya i catedràtic de la Universitat de Barcelona, la qual cosa indica que els jaciments arqueològics castellonencs començaven a ser considerats en la historiografia prehistòrica i arqueològica del moment. Cal tindre en compte que uns pocs anys abans, en 1917, s'havien descobert els abrics rupestres de Morella i Tirig, la qual cosa va atraure a diferents grups d'investigadors

a la zona, i en el de Barcelona estava P. Bosch (Oliver, Olucha, 2013), que aprofite la vinguda a Tirig per a acostar-se a Castelló a veure la col·lecció de materials arqueològics de Leandro Alloza, que li va mostrar la seua vídua C. Blásco. També en aquest mateix any es localitza l'important i malbaratat jaciment de Vila Filomena a Vila-real (Soler, 2013).

Durant la segona i tercera dècada del segle XX l'Arqueologia i la Prehistòria espanyola va adquirir entitat. En els anys de 1910 i 1920 sorgeixen a Espanya les institucions i entitats que es dediquen a l'estudi de la Prehistòria, és el cas de l'Institut d'Estudis Catalans al qual està lligat P. Bosch, i en el seu Anuari es publiquen els treballs de J.J. Senent sobre diversos descobriments castellanencs (1923a; 1923b), com el de la Torre de Foios en Lluçena, que publica juntament amb P. Bosch (Bosch, Senent, 1923), o els enterraments de Els Espleters de la Salzadella donat a conèixer per J. Colominas (1923). En el mateix volum P. Bosch publica un estat de la qüestió de la Cultura Ibèrica a València, on fa esment a altres jaciments ibèrics de la província de Castelló (Bosch, 1923). En 1915 es crea el Servei d'Investigacions Arqueològiques del qual serà director P. Bosch. A València en 1927, la Diputació de València promou el Servei d'Investigació Prehistòrica i el seu museu. A nivell estatal s'institueix la Junta Superior d'Investigacions i Antiguitats, juntament amb la Comissió d'Investigacions Paleontològiques i Prehistòriques. S'aprova la Llei de 7 de juliol de 1911 sobre Excavacions i Antiguitats, que és la primera llei que regula les excavacions arqueològiques a Espanya, i al costat de la Llei de Patrimoni Històric Artístic de 1933, estarà vigent més de setanta anys, fins a l'entrada en vigor de l'actual Llei de Patrimoni Històric Espanyol de 1985.

En la universitat es creen les càtedres de Prehistòria, és el cas de la d'Història Primitiva de l'Home en la Universidad Central de Madrid en 1912, que la regenta Hugo Obermaier. El propi P. Bosch en 1916 obté la càtedra d'Història Universal Antiga i Medieval de la Universitat de Barcelona, que en 1930 va passar a denominar-se de Prehistòria i Història Antiga. Com es veu un moment molt propici per al desenvolupament de l'Arqueologia i Prehistòria espanyola.

Quant a la historiografia arqueològica i prehistòrica castellanenca, a mitjan dècada de 1910, R. Huguet Segarra, ja fa una recopilació de les troballes arqueològiques dels quals es tenien constància des de mitjan segle XIX (Huguet, s.f.), també es publica un estudi sobre els ibers en terres de València, on s'esmenten jaciments de Castelló (Almarche, 1918).

P. Bosch des del Servei d'Arqueologia i amb la proposta de trobar l'origen dels pobles d'Espanya en la diversitat cultural de la Prehistòria, i buscant els orígens del poble català comença les excavacions en territoris fora de Catalunya en els quals es parle català, així inicia les excavacions en el Baix Aragó, entre 1914-1923, els jaciments del qual relaciona en moltes ocasions amb els castellanencs, i per tant tindrà gran interès també en la Prehistòria valenciana.

És en aquest context en el qual es publica el treball de P. Bosch sobre la Prehistòria castellanenca, treball que recull les dades existents fins al moment proporcionats pels jaciments arqueològics de la Província, i plantejant la problemàtica que ofereixen a tenor de l'estat de la investigació de l'època. Així el treball es planteja en diferents períodes històrics, Paleolític-Neolític, el Eneolític, l'Edat del Bronze,

la Primera i la Segona Edat del Ferro, per a introduir-se després en els textos històrics clàssics, centrant-se especialment als pobles esmentats pels diferents autors grecs i romans. No s'ha d'oblidar que P. Bosch juntament amb Adolf Schulten són els promotors del projecte emparat per la Universitat de Barcelona, "Fontes Hispaniae Antiquae", en el qual seguint els precedents de "Monumenta Germaniae Historica", recopila els textos antics i altmedievals referents a Hispània. L'últim apartat del treball està dedicat a l'Etnologia anterior a la segona Edat del Ferro.

En el treball al mateix temps que presenta la problemàtica castel·lonenca P. Bosch fa una succinta revisió de l'Arqueologia peninsular. El treball es troba en la línia de la trajectòria que se segueix en el Servei d'Arqueologia, on el projecte peninsular el duu a terme amb el suport dels joves L. Pericot, C. Serra Rafols i A. Castillo. És el primer sintetitzador de la Prehistòria peninsular, i és el primer que presenta la visió general i la seua problemàtica dins de l'estat de la qüestió del moment de l'Arqueologia castel·lonenca.

També presenta al llarg de tot l'article el tema del que serà la seua obra més coneguda publicada anys després, 1932, "La Etnologia de la Península Ibèrica", i del qual ja havia fet un parell de treballs anteriorment i que cita en la nota 4 de la pàgina 113. Una obra on P. Bosch relacionava la cultura material i àrees culturals amb grups ètnics, i al seu torn aquests amb certes característiques antropològiques. Uns grups ètnics, els pobles, que, segons ell, s'identifiquen des de la Prehistòria, especialment a partir del Neolític, que perviuran durant segles i mil·lennis, sobrevivint a les superestructures, governants, i arribaran fins a l'actualitat, per la qual cosa, per a entendre tot el desenvolupament històric d'Espanya, cal considerar com a fonament la realitat preromana del territori. Així, veu coincidències remarcables entre les antigues fronteres etnogràfiques dels ibers i els actuals límits dialectals del català (Bosch, 1998), plantejament que no era nou en l'entorn polític de P. Bosch, ja en 1906 E. Prat de la Riba havia exposat aquest plantejament en el capítol VII de la seua obra "La nacionalitat catalana". Un plantejament d'acord amb el seu pensament polític dins del corrent del Noucentisme, i que durant la seua estada d'estudis a Alemanya havia pres d'Adolf Schulten i Gustav Kossinna, historiadors germànics que consideren que un poble pot mantindre la seua essència al llarg de la Història. L'interès per l'origen històric dels pobles es troba en el Romanticisme tardà en el qual beuen els nacionalismes centreeuropeus del segle XIX i inici del XX, entre els quals es pot situar també el catalanisme que pren força amb la Renaixença i el Noucentisme. Un plantejament que parteix de teories autoctonistes de desenvolupament històric, que s'enfrontarà amb el difusionisme, teoria que s'inicia per la mateixa època i que més tard agafarà auge en l'Arqueologia amb els plantejaments de Gordon Childe. No obstant això, cal indicar que P. Bosch quan estudia els denominats Campos d'Urnes planteja una difusió amb emigracions cèltiques des de Centreeuropa per a l'arribada d'aquesta cultura al nord-est peninsular (Bosch, 1924: 100; 2003: 427ss), és el plantejament que G. Ruiz Zapatero (1985: 24 ss), denomina la teoria invasió-migracionista, entre els defensors de la qual situa a P. Bosch referent a la introducció de les influències "hallstätticas" i "posthallstätticas".

Anys després i des de Mèxic, P. Bosch encara tornarà a escriure sobre arqueologia castellenca en tractar les ceràmiques del Boverot d'Almassora (Bosch, 1953), plantejant de nou les qüestions etnològiques i de moviments de pobles, que es poden seguir segons ell des del Paleolític amb les "tribus capsianses". En el cas del Boverot es plantejarà el moviment dels celtes a partir de la introducció del ritu de la cremació en els enterraments, i de la tipologia ceràmica, tema que va estar present en moltes ocasions en la seua bibliografia com en l'article publicat en el Butlletí (Bosch, 1924: 99), i és que P. Bosch (1924: 82) considera les terres de Castelló com a lloc de pas de pobles o zona de frontera, sent per a ell un interessant territori per a poder comprovar els seus plantejaments arqueològics i ètnics.

Com a homenatge a la Societat Castellonenca de Cultura, per el suport i el ressó que la Societat ha fet sempre de l'Arqueologia castellenca durant un segle, hem volgut prendre com a exemple i referència tant per el moment de la seua publicació com per el tema i per la seua qualitat, l'article de Pere Bosch Gimpera en el Butlletí, i plantejar quasi cent anys després la mateixa problemàtica, la de l'actual Arqueologia castellenca, d'allí que se seguisca en la presentació d'aquest treball una estructura similar.

LES SOCIETATS CAÇADORES I RECOL·LECTORES I L'ART RUPESTRE A CASTELLÓ 100 ANYS DESPRÉS DE L'ARTICLE DE PERE BOSCH GIMPERA

INTRODUCCIÓ

L'any 1924 es publicava al Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura el primer article de síntesi sobre l'arqueologia i la prehistòria a les comarques de Castelló (Bosch Gimpera, 1924). Aquell treball va ser el resultat de la visita que el professor Pere Bosch Gimpera, aleshores professor a la Universitat de Barcelona i director del Servei d'Investigacions Arqueològiques de l'Institut d'Estudis Catalans, va realitzar a Castelló l'estiu de 1923 per a conèixer, de la mà de diversos investigadors, intel·lectuals i erudits castellonencs, els avanços que s'estaven realitzant en els camps de l'arqueologia i la prehistòria en el nostre territori.

Figura 1.- Accés a Cova dels Cavalls l'any del seu descobriment, 1917. (MAC. Arxiu Històric i Fotogràfic. Autor desconegut).

En aquest treball el professor Bosch Gimpera donava a conèixer de manera sintètica les novetats existents sobre les societats caçadores i recol·lectores i sobre els singulars descobriments d'art rupestre prehistòric que s'havien produït feia ben poc a terres castellonenques en el primer apartat del seu article: "El Paleolític: les pintures rupestres".

L'any 1917 el territori castellonenc havia saltat als debats sobre els orígens i les característiques de l'art prehistòric amb el descobriment de diversos jaciments amb art rupestre en balms al barranc de la Valltorta i a Morella la Vella. Aquelles troballes van incloure l'ara ja cèlebre cova dels Cavalls (Fig. 1), amb la seua singular batuda de caça d'una manada de cérvols; les coves del Civil, amb el famós enfrontament de dos

Figura 2.- Coves del Civil l'any del seu descobriment, 1917. A l'esquerra apareix el fotògraf del Servei d'Investigacions Arqueològiques del IEC, Ramírez Sagarra. Al centre, d'esquenes, amb vestit i barret, P. Bosch Gimpera. (MAC. Arxiu Històric i Fotogràfic. Autor desconegut.).

d'Albarracín al 1892 i la Roca dels Moros de Cretas al 1903, després a Lleida amb la Roca dels Moros del Cogul al 1908; poc després Albacete, amb la cuevas de la Vieja y el Queso al 1910 i Minateda al 1914 seguides de Tortosilla a Aiora (València) al 1911 i Cantos de la Visera a Murcia al 1912, fins que finalment li va tocar el torn a Castelló. Amb motiu d'aquestes excepcionals troballes, el mateix Bosch Gimpera com s'ha dit abans, s'havia desplaçat a Castelló per iniciar a la Valltorta una campanya d'estudi i prospecció des de l'Institut d'Estudis Catalans l'any 1917 (Esteve, 2003: 47; Casanovas, 2020: 83) (Fig. 2). Per tant, la seua visita del 1923 no era la primera. Allà van coincidir amb un altre equip liderat per Hugo Obermaier, de la *Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas* de Madrid. La pugna que es va deslligar entre ambdues institucions per l'estudi d'aquests indrets és una mostra més de la singularitat d'aquestes primeres troballes. La Valltorta, i en especial la cova dels Cavalls, han esdevingut des d'aleshores no només la fita (o l'Altamira) de l'art Llevantí, sinó també un símbol de la prehistòria i l'evolució humana arreu del món.

Els treballs realitzats per ambdues institucions, i també per Juan Cabré, van permetre descobrir un bon nombre de jaciments amb art rupestre, i paral·lelament començar tasques d'excavació i prospecció de jaciments arqueològics. En aquests treballs es van recuperar abundants restes lítiques en jaciments de superfície (els anomenats "planells") i es van excavar algunes cavitats

grups humans; la Galeria del Roure i la seua coneguda escena bèl·lica, la Galeria Alta de la Masia o la covatxa del Barranquet (Hernández Pacheco, 1918; Obermaier, Werner, 1919; Durán Sanpere, 1915-1920). I és que l'acceptació de l'autenticitat dels famosos bisons d'Altamira al 1902 va incentivar la cerca d'altres indrets amb manifestacions artístiques prehistòriques a tot l'estat espanyol. A la façana mediterrània va resultar en la troballa d'un art diferent, un art narratiu i amb representacions humanes, que poc a poc es va anar estenent per tota la Mediterrània fins a definir un nou estil artístic, que en aquells moments es va creure de cronologia paleolítica: primer a Teruel amb los Toricos

(Pallarés, 1923). La major part d'aquestes intervencions van donar com a resultat el descobriment de jaciments neolítics, fet que és important per a comprendre les divergències posteriors en l'adscripció crono-cultural que els diferents equips van fer d'aquell art rupestre recentment descobert.

Després d'un segle de recerca des d'aquells primers descobriments i de l'article de Bosch Gimpera, els coneixements que tenim sobre les característiques i la cronologia d'aquest nou art i sobre el poblament prehistòric a Castelló són ben diferents, com veurem al llarg d'aquestes línies.

L'ART RUPESTRE

L'art rupestre del que parla Bosch el 1923 és el que H. Breuil va batejar com a art rupestre Llevantí. Un tradició artística que introdueix una nova manera de comunicar-se a la prehistòria amb el floriment de l'art narratiu i un protagonisme dels humans, els seus vestits i adornaments, i les seues pràctiques socio-culturals (no només la cacera, sinó també la guerra, la maternitat, les danses, la mort, etc.) sense precedents a Europa (Domingo, 2020). El que resulta un veritable repte és saber si aquestes escenes plenes de dinamisme narren relats de la vida quotidiana dels seus autors o són al·legories d'un món simbòlic ja desaparegut. Avui en dia sabem que aquest art ocupa tota la façana mediterrània ibèrica, compartint el territori amb altres tradicions artístiques, com l'art Paleolític, l'Esquemàtic, ja anomenat per Bosch Gimpera, i el Macroesquemàtic, descobert als anys 80. I encara que Bosch Gimpera ja era conscient de la importància d'aquest nou art, res feia pensar als seus escrits que un segle després l'art prehistòric mediterrani tindria la magnitud que ha assolit, superant el miler de jaciments, ni que l'excepcionalitat d'aquestes obres mestres de la prehistòria seria universalment reconeguda al 1998 amb la seua inclusió a la llista de Patrimoni Mundial de la UNESCO.

El nombre de jaciments d'art Llevantí coneguts fins avui dia a terres castellonenques s'ha incrementat notablement. Si a inicis dels anys 20 del segle passat es coneixien prop d'una desena de jaciments (amb els jaciments de Morella la Vella, Cavalls, Civil, Saltadora, Mas d'en Josep, Cova Alta del Lledoner, Calçaes de la Matà i el conjunt del Puntal) el nombre actual supera ja el centenar. Als primers descobriments es van sumar les troballes de la Gasulla el 1934 (amb la Cova Remígia, anomenada la capella Sixtina de l'art Llevantí; el Cingle de la Mola Remígia, les Dogues i la seua cèlebre escena bèl·lica, etc.), i ja després de la Guerra Civil altres singulars com la cova dels Rossegadors, a la Pobla de Benifassà el 1947, la Covatina a Vilafranca o el Racó de Nando a Benassal, als anys 70; el Mas dels Ous a Xert als 80, i un llarg etc. En aquesta mateixa dècada, el treball de Viñas (1982) sobre la Valltorta, va visibilitzar per primera vegada de manera conjunta l'entitat d'aquest nucli rupestre. Una dècada després, la creació del Museu de la Valltorta a Tírig el 1994 va suposar un pas endavant en el reconeixement institucional d'aquest patrimoni, impulsant la recerca, la conservació i la difusió i generant noves troballes. La col·laboració d'aquesta institució a les primeres dècades amb les Universitats de València

Levante.es | 27 de Julio de 2016 | 43

PALAU DE LES ARTS Cultura pide a Livermore que ajuste su contrato a lo que pide la auditoría de la Generalitat
 Buscará llegar a un acuerdo sobre su exclusividad en Les Arts ▶ 44

MÚSICA Veles e Vents albergará conciertos gratuitos cada jueves
 Programará bandas valencianas hasta septiembre ▶ 47

Cultura & Sociedad

ESPECTÁCULOS | CIENCIA | ARTE | SOLIDARIDAD | TENDENCIAS | GENTE | TELEVISIÓN

Una manada para la Historia del arte levantino rupestre

► Un grupo de arqueólogos descubre unas pinturas en Vilafranca de hace siete mil años sobre una batida de caza
 ► Por la cantidad y por tratarse de jabalíes, el hallazgo es el mayor hito arqueológico desde la Cova dels Cavalls

Los arqueólogos D. Roman e I. Domingo, con Girón y Tena, a la cabeza

ALEX ZAMBRÓN 27/07/16

El paradero real es un misterio todavía, solo al alcance de la brujula de los arqueólogos que dieron con él. Para ellos, por tanto, los trece jabalíes de Vilafranca son aún un «premio» íntimo, hasta que pueda mostrarse al público. Ayer, sin embargo, empezaron a desprenderse de ese secreto. Los investigadores Didiac Roman e Iñés Domingo dieron a conocer los primeros detalles del último hito del arte levantino: un grupo de jabalíes, diez adultos y tres crías, hostigados por varios arqueros en plena batida de caza; una pintura que había permanecido oculta durante 7.000 años.

Los arqueólogos, secundados en la presentación por el secretario autonómico de Cultura, Albert Girón, y por el alcalde de Vilafranca, Óscar Tena, se refirieron a un hallazgo «único» en la fachada mediterránea, que comprende de Francia a América. «El más similar es la Cova dels Cavalls de Fig, uno de los grandes hitos del arte levantino». El hallazgo fue un premio», declaró I Domingo, quien suponía que se toparon con la pintura en una prospección, después de haber encontrado unas pinturas cercanas. «Hace dos años descubrimos otro conjunto (de pinturas) en la zona, y lo que hacemos de manera sistemática es recorrer todos los ba-

rrancos buscando alrings de restos de pinturas de la prehistoria», abundaba la arqueóloga.

Lo que convierte en un hito el descubrimiento es el elevado número de ejemplares representados y la naturaleza de la escena, espasmos los ciervillos. Los especímenes que tratan de cazar los arqueros aparecen en número al de la Cova dels Cavalls, un hallazgo que está a punto de cumplir cinco años y en el que se descubrieron diez animales, en aquel caso ciervos. El hecho de que se trate de jabalíes también supone un hecho singular. «Los más parecidos son dos de los más de mil

corquinos que hay en la fachada mediterránea, en los que hablan pintados hasta cinco (jabalíes)», resalta I Domingo. Las escenas de caza habituales de esta especie en el arte levantino suelen mostrar a un cazador o una pareja al acecho de uno o dos ejemplares. La batida rural de Vilafranca es, por tanto, una escena sin precedentes.

Un lugar secreto, ude momentos
 Del paradero de las pinturas solo se pudo adelantar que están en el término municipal de Vilafranca, en la comarca del Alt Maestrat de Castelló. «Los servicios de la conselleria van a trabajar en la conservación del lugar; no se va a hacer público de momento donde está por seguridad», apuntaba Girón, que añade un dato representativo sobre el patrimonio prehistórico valenciano: «El 40 % de todas las pinturas rupestres de arte levantino están maestratentinas, algunas tan importantes como las de Ting, La Sarga de Alcoi o en la Cova Ferrigian».

Además del descubrimiento, los arqueólogos presentaron ayer una aplicación aD del abrigo con arte rupestre de la Covaella del Tossal del Mas de la Rambla. La aplicación permite visualizar los motivos pintados y los cambios en ellos a lo largo del tiempo, es la primera creada de estas características para facilitar el acceso virtual a un conjunto de arte levantino.

UNA ATÍPICA ESCENA DE CAZA. Nunca se habían encontrado pinturas con tantos animales, 13 (10 adultos y 3 crías), y con una escena de caza tan particular. Las imágenes del sacramento se ven en el Natural (tratado digitalmente, el conjunto hallado en Vilafranca.

El paradero exacto del hallazgo no se hará público de momento hasta que el lugar esté asegurado

Figura 3.- Notícia del descobriment de La Ferranda. Diari Levante-EMV 27/07/2016

i Alacant (amb els catedràtics de prehistòria V. Villaverde i M. Hernández) o la realització de diverses tesis doctorals sobre l'art rupestre d'aquestes terres, el seu context arqueològic o la seua conservació (Sebastián, 1993; García Robles, 2003; Ballester, 2003; Cruz, 2004; Domingo, 2005; Fernández, 2005; López, 2007; Román, 2010a; Barreda, 2016) evidencien el potencial científic d'aquest patrimoni rupestre castellanenc. Un patrimoni que ja trobem distribuït per quasi totes les nostres comarques, tot i que a l'igual que en temps de Bosch, amb una especial concentració en les serres prelitorals i interiors del Maestrat i Els Ports.

El darrer gran impuls per a l'estudi d'aquest art mil·lenari castellanenc s'ha produït la darrera dècada amb el descobriment de nous jaciments a les xarxes hidrogràfiques dels rius Montlleó i Bergantes, de la mà de l'equip de recerca dirigit per I. Domingo i D. Roman. D'entre elles volem destacar la troballa del jaciment de la Ferranda (Vilafranca), que cent anys després del descobriment de la cova dels Cavalls ens sorprèn amb una nova batuda de cacera molt semblant a aquell primer descobriment, però ara centrada en una manada de porcs senglars amb les seues cries (Fig. 3). Aquestes troballes seran ara analitzades en el marc del nostre projecte de recerca "LArcher", finançat des de la Unió Europea, centrat no només en els valors històrics d'aquest art, sinó també en els usos contemporanis (la vessant patrimonial) i els reptes de la conservació al segle XXI.

LA CRONOLOGIA DE L'ART RUPESTRE

Un dels temes en el que Bosch posa més èmfasi al seu article té a veure amb la cronologia de l'art Llevantí. Bosch, seguint les opinions dels principals investigadors del moment, defensa de manera categòrica l'adscripció paleolítica d'aquest art rupestre. Per a fer-ho exposa diversos arguments:

- 1.- Que Breuil identifica fauna Quaternària (és a dir, paleolítica) en diversos jaciments, entre ells Minateda.
- 2.- Que els estudis d'Obermaier conclouen que són Paleolítiques.
- 3.- Que l'art de l'est i sud peninsular, tot i les seues particularitats, hauria de seguir la mateixa evolució que el cantàbric (on trobem la cova d'Altamira).
- 4.- Que els jaciments neolítics i eneolítics descoberts a la Valltorta no tenen relació directa amb les pintures.
- 5.- Que per als temps neolítics, almenys per als moments finals, ja es coneix l'art esquemàtic, pel que el Llevantí ha de ser anterior.

Aquest interès de Bosch per tractar la cronologia de l'art mostra que des dels primers moments els investigadors eren conscients de la importància de poder adscriure les manifestacions artístiques a moments específics i analitzar-les al seu context socio-cultural. Aquest debat sobre la cronologia del Llevantí continua en la actualitat. De fet, poc després que Breuil interpretés l'art Llevantí com a Paleolític (Breuil, 1908), J. M. Vidal descarta la presència de fauna freda en la Roca dels Moros de Cogul i

proposa una cronologia neolítica per aquesta tradició artística (Vidal, 1909: 548). El treball de Vidal devia ser perfectament conegut per Bosch, ja que està publicat a l'anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, però no apareix citat en el seu treball. Curiosament, Duran (1923), també de l'Institut d'Estudis Catalans com Bosch Gimpera, reitera la proposta neolítica de Vidal al seu article sobre la Valltorta publicat el mateix any 1923. Per tant, Bosch Gimpera devia estar ben assabentat que aquesta nova corrent d'interpretació anava prenent força, però de manera conscient no li va donar crèdit al seu article.

Amb els pas dels anys, almenys quatre dels cinc arguments esgrimits per Bosch s'han demostrat equivocats. Només la seua observació sobre la dificultat de defensar la relació entre jaciments d'ocupació i l'art rupestre (no només a Valltorta) s'ha mantingut, però no per a defensar la possible cronologia paleolítica, sinó perquè els mateixos indrets poden haver estat utilitzats en moments diferents per portar a terme activitats diferents, i la relació només es pot establir de manera sòlida si hi ha algun tipus de relació física inequívoca entre les ocupacions i l'art (ex. sediment cobrint les pintures, un fragment d'art trobat a un depòsit arqueològic datable, etc.). De totes formes, una de les coves excavades durant els primers anys dels descobriments a la Valltorta, la Cova del Trenc, i que en aquells moments es va interpretar com a neolítica (Pallarés, 1923), sabem avui en dia que és de cronologia paleolítica (Fernández López de Pablo, 2006), pel que sí que hi havia ocupacions d'aquests moments en la mateixa Valltorta.

A pesar de que la proposta de Vidal va anar guanyant adeptes (ex. Durán, 1923; Hernández-Pacheco, 1924; Almagro, 1952), Breuil i Obermaier, així com altres investigadors, van continuar defensant la seua cronologia paleolítica durant dècades (Obermaier, 1916; Ripoll, 1970). Avui dia, aquesta hipòtesi ja està descartada, i els investigadors accepten una certa coincidència amb el Neolític. Però el debat sobre els inicis, els autors i els factors que hi ha al darrere de l'aparició d'aquest art (si van ser canvis socials interns o externs) encara resta obert (Domingo, 2021). S'inicia en moments dels darrers caçadors-recol·lectors (Mesolític) o ja en temps Neolítics, tot i no parlar d'agricultura? (per a aprofundir als debats cronològics veure per exemple Martí, 2003; Villaverde *et al.*, 2012 o Fernández, 2014).

Per altra banda, l'article de Bosch també fa una breu referència a l'art esquemàtic. En aquest cas per afirmar que en el territori de Castelló encara no es coneixia cap jaciment d'aquest estil. Tot i això, Bosch afirma que se n'haurien de trobar en el futur, ja que ja se'n coneixien en la resta del País Valencià i Baix Aragó.

Aquesta predicció de Bosch era certa, i avui dia es coneixen prop d'una vintena de jaciments esquemàtics a les nostres comarques (Martínez García, 1997; Torregrosa, 1999; Baldellou, 2001; Martínez Valle, Guillem, 2013; Domingo *et al.*, 2020), encara que Castelló segueix sent un territori amb poca presència d'art Esquemàtic, si el comparem amb territoris veïns.

ELS JACIMENTS PALEOLÍTICS I MESOLÍTICS

Com hem vist, la interpretació que defensa Bosch per a l'art Llevantí és que aquest és de cronologia paleolítica. Però, a més a més, seguint les interpretacions dominants en aquells moments, també es defensa que el Paleolític i el Mesolític a la Mediterrània haurien d'estar relacionats amb el Capsià del nord d'Àfrica, i no amb l'evolució cultural de l'Europa occidental. Aquesta teoria africanista que Bosch defensa seguint les tendències del moment, es demostraria equivocada poc temps després amb l'excavació de la Cova del Parpalló (Gandia, La Safor) entre els anys 1929 i 1931 (Pericot, 1942).

Quan Bosch Gimpera visita Castelló, encara no es coneixien jaciments de cronologia paleolítica o mesolítica (es coneix la Cova del Trenc, però s'interpreta com a neolítica). És per això que els canvis que en aquest aspecte s'han produït en el darrer segle han estat molt importants. De fet, les primeres descobertes de materials d'aquesta cronologia es produïren pocs mesos després de la visita de Bosch. Va ser F. Esteve Gàlvez qui, en les seues intenses prospeccions per La Plana, va descobrir materials lítics que es podien adscriure a aquests moments en les terrasses del riu Millars (Esteve, 1969 i 2003; Casabó *et al.*, 2010). Malauradament, la major part de les investigacions d'Esteve no es van materialitzar en excavacions dels llocs on va trobar materials paleolítics o mesolítics, en molts casos jaciments a l'aire lliure, com les mateixes terrasses del Millars o La Comba (Benicàssim), però també algunes cavitats com la Cova Matutano (Vilafamés) o la Cova Negra (La Pobla Tornesa) (Esteve, 2003). Només en l'abric de l'Assut (Almassora) va realitzar una petita excavació el 1924 que va aportar materials que ell va adscriure a moments previs a la neolitització, i que descriu com *«los miserables despojos de un pueblo de recolectores que vivió aquí arrinconado antes de que llegaran los primeros cultivadores neolíticos»* (Esteve, 1969: 48). Molts anys després sabem que Esteve no anava massa desencaminat, i que aquest jaciment es pot adscriure al Mesolític antic (Roman, 2010; Roman *et al.*, 2020).

A partir del 1975, amb la creació del Servei d'Arqueologia de la Diputació de Castelló (SIAP) comencen a realitzar-se un major nombre d'excavacions en el nostre territori, entre elles diverses de jaciments paleolítics i mesolítics, dirigides per F. Gusi i C. Olària. Les primeres que sense dubte corresponen a ocupacions humanes d'aquests períodes van ser les de l'Estany Gran d'Almenara el 1974 (Fortea, 1975), la Cova Matutano (Vilafamés), entre 1979 i 1989 (Olària, 1999) i la Cova de Dalt del Tossal de la Font (Vilafamés), entre el 1982-1987 i el 2004-2012 (Gusi *et al.*, 1980, 2013). Des del SIAP, en col·laboració amb la Universitat Jaume I, a banda dels tres jaciments citats, al llarg dels anys s'han realitzat nombroses intervencions arqueològiques, algunes en jaciments amb ocupacions d'aquests moments, entre les que podem destriar les del Cingle del Mas Nou (Ares del Maestrat) (Gusi, Olària, 1987; Olària, 2020), la Cova Fosca (Ares del Maestrat) (Olària, 1988), la Cova dels Diablets (Alcalà de Xivert) (Aguilella *et al.*, 1999, 2014) o les que s'estan realitzant actualment a la cova de la Font de Codina (Borriol) (treballs en curs dirigits per G. Aguilera i D. Roman).

Al marge del SIAP, altres investigadors, equips i institucions han realitzat excavacions d'aquestes cronologies per les nostres comarques. En primer lloc cal destriar els treballs desenvolupats per

Figura 4.- Imatge de la campanya d'excavacions de 2019 en la Coveta de la Foia (Fotografia D. Roman i I. Domingo).

J. Casabó a la Cova dels Blaus (La Vall d'Uixó), La Cova (La Vall d'Uixó) o el Pinar d'Artana (Casabó, Rovira, 1987, 1992; Casabó 2004, 2012). En segon lloc el treball dut a terme, especialment entre 1995 i 2010, des del Museu de la Valltorta on, a banda d'intenses prospeccions, també s'han realitzat algunes excavacions com la de l'abric del Mas de Martí (Albocàsser) (Fernández *et al*, 2005). En tercer lloc, els treballs de prospecció i excavació que des de l'any 2006 està realitzant el nostre equip en les comarques

més septentrionals. Al llarg d'aquests anys el nostre equip, des de les Universitats de Barcelona i Jaume I, han realitzat excavacions en jaciments com el Cingle de l'Aigua (Xert), Les Covaxelles (Tírig), La Roureda (Vilafranca), La Fontanella (Vilafranca), Coveta de la Foia (Vilafranca) (Fig. 4), Font d'Horta (Vilafranca) i Coves Llongues (Sorita) (Roman, 2010b, 2010c, 2010d, 2012; Roman, Domingo, 2017, 2019). Finalment, i degut als treballs d'arqueologia preventiva vinculada als Parcs Eòlics, també es va excavar el jaciment mesolític del Cingle del Mas Cremat (Portell) (Vicente, 2010).

Aquest repàs dels principals jaciments excavats en el nostre territori ens demostra que des de la visita de Bosch Gimpera els avanços en el coneixement de les ocupacions de poblacions caçadores i recol·lectores han estat molt importants. Nosaltres n'hem destriat una vintena (Fig. 5), però encara hi ha un bon nombre de llocs amb materials superficials que demostren una ocupació paleolítica de tot el territori, tant en cavitats com a l'aire lliure.

Si ens endinsem un poc en aquests jaciments hi ha un fet que cal remarcar. La major part d'aquests llocs presenten ocupacions d'entre el final del Paleolític i el Mesolític (aprox. 16.000-7500 cal. BP). De fet, de tot el llistat de jaciments, només els dos pertanyents al Paleolític mitjà són anteriors a uns 16.000 anys. Del Paleolític superior només comptem amb assentaments del Magdalenianà mitjà i fins el Mesolític, amb una especial presència de l'Epimagdalenianà. Les altres etapes d'aquest període ens són pràcticament desconegudes. Només algunes peces superficials en pocs llocs ens permeten saber que moments com l'Aurinyacià (Terrasses del Millars) o el Solutrià (Pla de la Pitja) estan presents en aquest territori. Sense dubte, el descobriment i excavació de jaciments d'aquests períodes desconeguts fins ara és un dels principals reptes per a la investigació dels pròxims anys.

Jaciment	Paleolític mitjà	Paleolític superior	Mesolític	Neolític
L'Assut			■	
Estany Gran			■	
Cova Matutano		■		
Tossal de la Font	■			■
Mas Nou			■	■
Cova Fosca		■		■
Diablets		■		■
Font de Codina		■		■
Blaus		■		
La Cova		■		
El Pinar	■			
Mas d'en Martí			■	■
Cingle de l'Aigua		■		
Les Covarxelles		■		
Roureda		■		
Fontanella			■	■
Font d'Horta			■	
Coveta Foia		■		
Coves Llongues		■		■
Mas Cremat			■	■

Figura 5.- Taula amb la cronologia dels jaciments paleolítics i mesolítics excavats en els darrers 100 anys a les comarques de Castelló.

EL NEOLÍTIC I CALCOLÍTIC CASTELLONENC

ESTAT DEL CONEIXEMENT DEL NEOLÍTIC I CALCOLÍTIC EN 1924

En la síntesi de P. Bosch ens trobem en un estadi inicial de la investigació sobre la prehistòria peninsular. En aquest moment les primeres etapes del Neolític (antic i mitjà) són poc conegudes, i es considerava en línies generals com un període on es produirà la transició entre les cultures capsianes del Paleolític envers la Cultura de les Coves o Central, al Neolític final.

A partir del Neolític final, s'interpretava que existien dues cultures principals en la Península la Cultura Central o de les Coves i la d'Almeria que tindrien una àmplia difusió i influència en les diferents regions i particularment també a la façana mediterrània peninsular.

La Cultura d'Almeria té rellevància en el treball de Bosch respecte de les comarques castellanenques en tant que les coves i planells localitzats al barranc de la Valltorta per part de l'Institut d'Estudis Catalans arran del descobriment de les pintures rupestres (Durán, Pallarés, 1923) o els diferents jaciments de la Plana i d'altres parts de Castelló als que farà referència seran considerats com «...un dels centres més típics d'aquesta cultura» (p. 89), assenyalant al mateix temps la relació entre els jaciments de la zona catalana i del Baix Aragó, observant influències també de la Cultura de les Coves possiblement procedents del nord-est. Sintèticament considera que al Calcolític «... s'observa com la cultura d'Almeria i per tant el poble d'Almeria s'ha sobreposat en dit litoral al poble de la cultura central o cultura de les coves, format per transformació del antic poble del capsità del paleolític» (p. 118).

L'article de P. Bosch és important per tractar-se del primer assaig de sistematització de la prehistòria castellanenca, inserint-la dins de la dinàmica i coneixement peninsular, definint les diferents etapes amb les mancances i característiques dels assentaments i la cultura material. També per sistematitzar i presentar una relació de jaciments i materials, molts d'ells inèdits, amb informació que procedia de les prospeccions, excavacions o recopilacions dels diferents investigadors, erudits o interessats amb qui P. Bosch mantenia contacte, com eren F. Esteve, J. Porcar, V. Sos, J. Senent, J. Nebot i M. Peris. Jaciments o zones arqueològiques de primer interès que seran objecte d'atenció preferent en l'evolució de la investigació posterior a les comarques de Castelló, que per als períodes del Neolític al Calcolític se centraran en el nucli de la Valltorta, el poblat de Villa Filomena a Vila-real (Sos, 1922, 1923, 1924) i les diferents troballes de la comarca de la Plana Alta. (Fig. 1)

La repercussió de l'article de P. Bosch Gimpera entre els investigadors, intel·lectuals i gent interessada en la prehistòria de Castelló degué ser important, i als següents anys es van publicar diferents treballs sobre el tema i els jaciments castellanencs entraren a formar part de les síntesis o estudis recopilatoris posteriors.

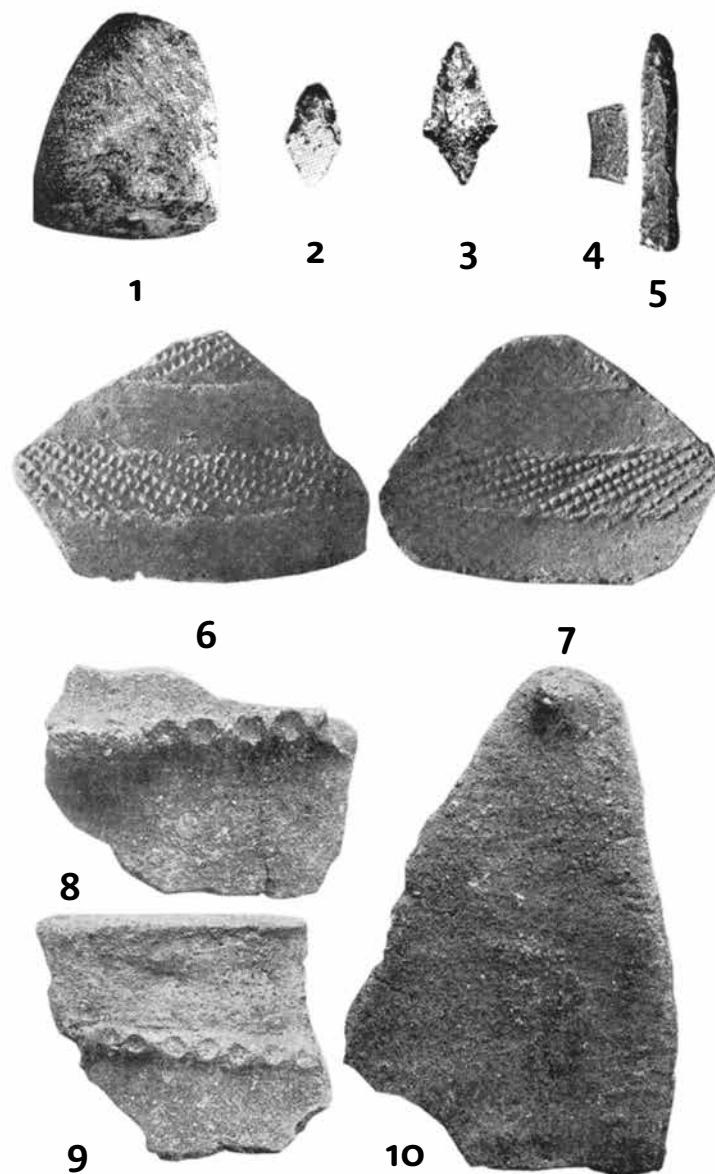

Figura 1.- Diferents materials del Neolític i Calcolític de la Plana de Castelló publicats per Bosch Gimpera en 1924 (lámina V), procedents del Barranc de Miravet (1 a 5), Villa Filomena (6 i 7) i del Grau de Castelló (8 a 10)

Directament relacionat amb aquest treball és la presència de diversos materials prehistòrics procedents de Castelló en l'Exposició Internacional de Barcelona en 1929 en la secció d'Art Primitiu del Museu del Palau Nacional (Bosch, 1929). Entre els materials corresponents a la Cultura d'Almeria figuren alguns procedents de la Valltorta, i de diferents jaciments de la Plana de Castelló, com la Cova de la Seda, Cova de Petrolí, la Comba, la Magdalena, i els enterraments de la Costa Lloguera i la Joquera tots ells cedits per F. Esteve.

L'EVOLUCIÓ POSTERIOR DE LA INVESTIGACIÓ

Els anys posteriors a l'article de P. Bosch, molt possiblement influenciats per ell, es van publicar diferents estudis sobre la prehistòria castellanenca a la comarca de la Plana (Porcar Ripollés, 1931a, 1931b, 1933a, 1933b, 1948), i fruit de les seues investigacions, F. Esteve va llegir la seua tesi doctoral en 1935 (Esteve, 1935) on es fa referència per primer cop a molts dels materials que posteriorment anirà publicant. (Fig. 2)

També en 1934 J.B. Porcar presenta les pintures rupestres del barranc de la Gasulla en Ares del Maestrat (Porcar Ripollés, 1934), anotant també alguns jaciments prehistòrics entre els quals es trobaven les primeres referències a Cova Fosca i Mas Nou, en el que posteriorment es convertiria en un dels nuclis prehistòrics de referència dins de la nostra prehistòria.

Per la resta de les comarques castellanenques també foren freqüents notícies sobre diferents troballes prehistòriques, principalment enterraments del Neolític-Eneolític, que en la major part dels casos implicaven tant la destrucció dels jaciments com la pèrdua dels materials. És el cas dels Abrics del Sargal a Viver (Gómez, 1929), diverses cavitats a Artana (Gómez, 1931); el Mas de Modesto en Ares (Ballester, 1942; Arasa, 2018), o la cova de Càlig (Porcar Candel, 1935), molt referenciada per la investigació prehistòrica posterior com a «artificial» (vegeu per exemple Gusi, 1974; Soler, 2002), però que redescoberta en 2017 es mostrà com una petita sima natural (Aguilella, 2017). (Fig. 3)

Entre els anys 40 i 60 la investigació sobre el Neolític i Calcolític castellanenc estarà continuada sobretot per la tasca de F. Esteve, qui anà publicant diversos articles sobre assentaments i enterraments d'aquest període (Esteve, 1943; 1944; 1956; 1965; 1967; 1969) molts dels quals ja havia fet referència a la tesi. Destaquen també dos treballs sobre els materials que l'Institut d'Estudis Catalans havia recopilat als treballs de prospecció i excavació en 1917 a la Valltorta arran del descobriment de les pintures (Duran, Pallarés, 1923). El primer d'ells de J. Maluquer, centrat en la presència de microburins entre la indústria lítica dels planells, principalment en el Puntal, les Mallaetes, el Plà del Serretó, Coll de la Bastida, Mas de Cogulla i Calçaes del Matà, plantejant una cronologia d'ocupació del Neolític o de finals del Mesolític (Maluquer, 1939).

El segon treball correspon a l'estat de la qüestió publicat per M. Almagro sobre l'Epipaleolític i Mesolític a Espanya en el qual revisa els materials, notes i diaris d'excavacions de la Valltorta, i en el

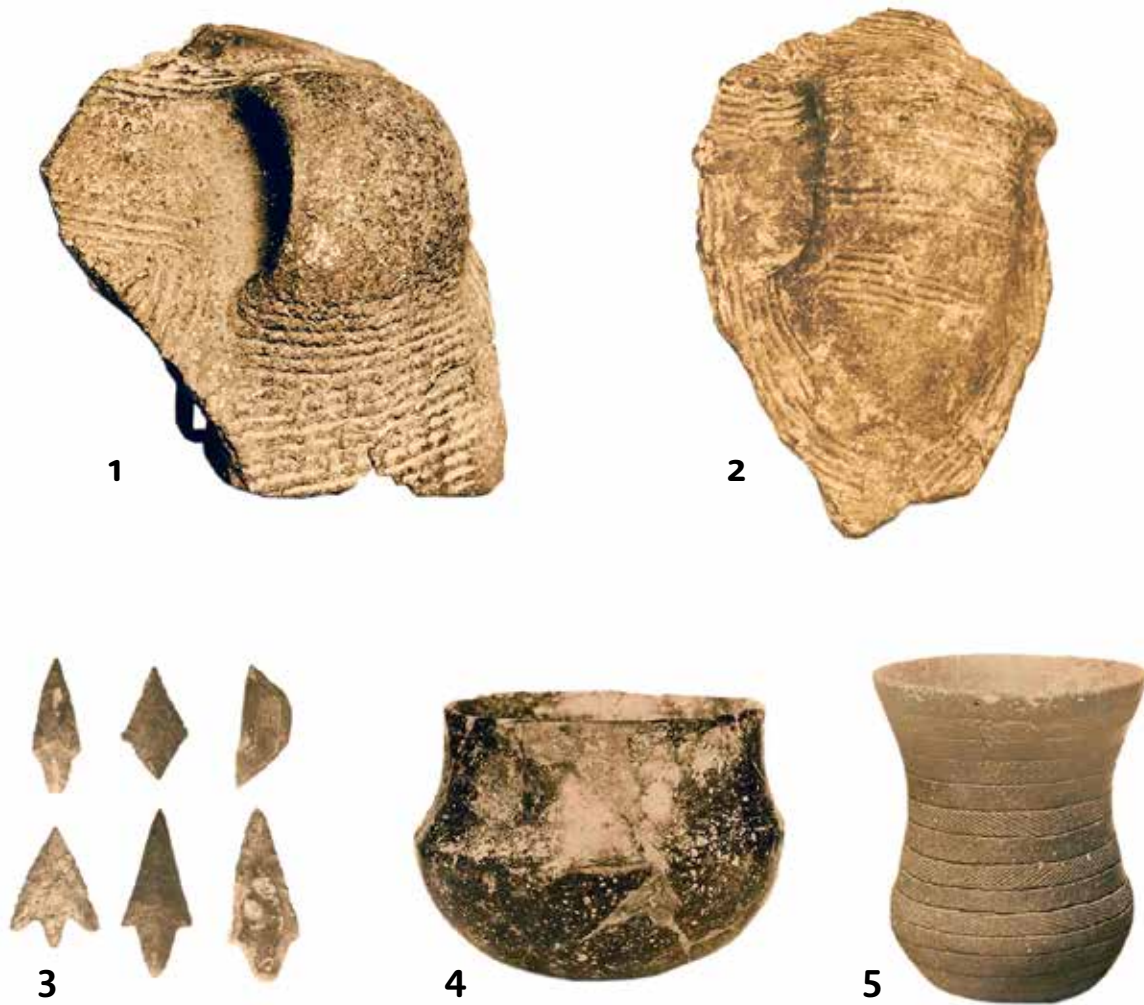

Figura 2.- Fotografia de diversos materials reproduïts a la Tesi Doctoral de F. Esteve en 1935: 1. Cova de la Seda, Castelló; 2. Cova de Petrolí, Cabanes; 3. Racó de La Tirana, Artana; 4. La Joquera, Castelló; 5. Vila Filomena, Vila-real.

que cal destacar el detallat estudi sobre la Cova de la Rabosa o dels Melons, en la que observa una successió de nivells des de fases preceràmiques, amb nivells superiors possiblement d'enterrament i posteriors ocupacions de la cavitat. Inclou també una breu revisió de la resta de cavitats amb restes arqueològiques (coves de l'Estaró, del Puntal, de la Pipa i del Trenc) així com els planells amb dispersió

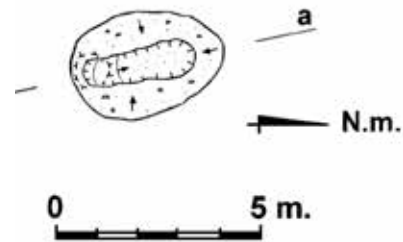
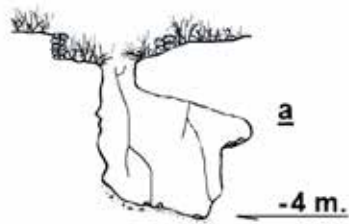

Fig. 1.- Algunes fletxes i d'estrals encontrades

Figura 3.- Cova de Càlig (o de Cabanil). Dalt, foto de la boca i l'interior. Al centre, planta i secció topogràfica efectuada per l'Espeleo Club Castelló un cop redescoberta. Davall, materials procedents de la cavitat.

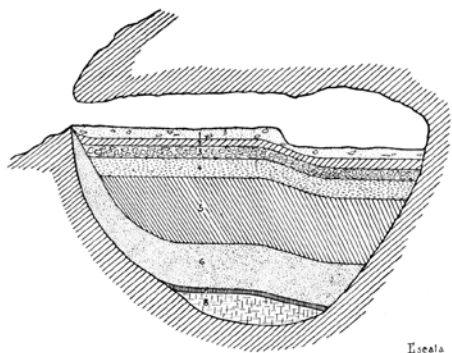

Fig. 10.- Corte estratigráfico de la cueva de la Rabosa o de los Melones de la Valltorta (Albocácer, prov. de Castellón).

Fig. 11.- Material de hueso, vasos toscos de cerámica y utillaje de sílex microlítico de la cueva de la Rabosa o de los Melones de la Valltorta (Albocácer, prov. de Castellón). (A la 1/2 de su tamaño.)

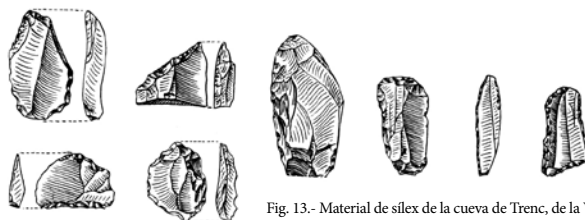

Fig. 12.- Microlitos de la Cueva de Pipa, de la Valltorta (Albocácer, prov. de Castellón). (A la 1/2 de su tamaño.)

Fig. 13.- Material de sílex de la cueva de Trenc, de la Valltorta (Albocácer, prov. de Castellón). (Aumentados 1 1/2 de su tamaño.)

Fig. 14.- Puntas neolíticas del Plantell de la Rompuda, en la Valltorta (Albocácer, prov. de Castellón). (A su tamaño.)

Fig. 16.- Sílex microlíticos (microburiles y raspadores) de Coll de la Bastida (Albocácer, prov. de Castellón). (A su tamaño.)

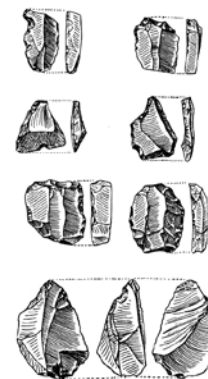

Fig. 15.- Sílex microlíticos de Les Calçaes del Matá, (Albocácer, prov. de Castellón). (A su tamaño.)

Figura 4.- Estratigrafia i materials de la cova dels Melons (esquerra) i diverses indústries de la Valltorta (dreta) estudiats per M. Almagro en 1944.

Figura 5.- Vista de l'interior de la Cueva de la Torre del Mal Paso, Castellnovo.

de sílex dins de l'àmbit del barranc documentats en 1917, argumentant com a conclusió una cronologia principalment Neolítica, si bé arrelada o amb uns inicis dins del Mesolític (Almagro, 1944) (Fig. 4).

Pel que fa al món funerari en cavitats, a la publicació de la Joquera en Castelló i Racó de la Tirana en Artana feta per Esteve (1965, 1967) s'afegeix la Cueva de la Torre del Mal Paso de Castellnovo, excavada entre 1946 i 1947 per part del SIP de València (Fletcher, 1954, Jordà, 1958). En el cas d'aquesta important cavitat sepulcral col·lectiva, l'excavació permetrà observar una certa distribució espacial i organització dels diferents enterraments, així com recuperar un notable conjunt de materials, entre els quals es troben algunes ceràmiques i altres elements que apunten a una cronologia Neolítica més antiga (Martí, 1978; Olària, 1980; Mesado, Viciano, 1994 a). (Fig. 5)

Des de finals dels anys 60 i sobretot a partir de la dècada dels anys 70 es produeix una eclosió d'estudis sobre la prehistòria castellonenca en diferents zones de la província de Castelló com a conseqüència de l'aparició de nous investigadors i la creació de centres d'investigació i museus.

Així, a la comarca de l'Alt Maestrat, s'efectuen prospeccions i excavacions que permeten identificar una riquesa arqueològica notable, tan pel que fa a pintures rupestres com a jaciments de diferents èpoques, entre ells alguns corresponents al Neolític i Calcolític

(González Prats, 1974, 1975a, 1975b; 1979, 1981, 1983; Arasa, 1977, 1982). Respecte de la Valltorta, es publica un reestudi de les indústries de sílex dels planells, actualitzant el seu coneixement a l'estat de la investigació del moment (De Val, 1977).

A les comarques costaneres també es publiquen algunes compilacions o estudis sobre la prehistòria i arqueologia, com ara les dels termes municipals d'Alcalà de Xivert (Giner, 1969), Borriana (Mesado, 1969, 1987), Castelló de la Plana (Arasa, 1979), La Vilavella (Domingo Pérez *et al.*, 1977) i Vilafamés (Gusi, 1972; Mesado, 1973).

Una de les fites importants per als estudis d'arqueologia i prehistòria castellanenca és la creació l'any 1975 del Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques (SIAP) dins de la Diputació Provincial. El SIAP inicia una intensa activitat de camp en diferents jaciments prehistòrics provincials (Gusi, 1975a, 1975b; 1976; Gusi, Olària, 1976; Olària, Gusi, 1979) que es publicaran principalment a través de la revista «*Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*», lloc on també s'inclouran noves síntesis sobre la prehistòria de Castelló (Gusi, 1974, 1978; Olària, 1980)

El SIAP iniciarà des dels inicis una col·laboració estreta en excavacions i investigacions amb el Col·legi Universitari de Castelló, el qual serà el germen de la Universitat Jaume I i el seu Laboratori d'Arqueologia Prehistòrica. S'iniciaran així algunes de les excavacions més paradigmàtiques de la prehistòria castellanenca, entre les quals per al període Neolític destaca notablement la Cova Fosca en Ares del Maestrat (Fig. 6), però també es publicaran noves troballes neolítiques i eneolítiques (Olària, 1977a, 1977b, 1980).

Dins d'aquesta dinàmica s'efectuaran excavacions a l'abric amb pintures rupestres del Cingle de l'Ermità en Albocàsser (Gusi, 1975b), la qual cosa comportarà el reinici de les investigacions de camp sobre el barranc de la Valltorta. S'aportava d'aquesta manera noves dades estratigràfiques per al context arqueològic de les pintures de la Valltorta, que continuava centrant l'atenció de la investigació, principalment a través de les indústries lítiques dels planells (Fortea, 1973; De Val, 1977), l'estudi dels quals aspirava a aportar possibles vies de solució a la cronologia de l'Art Llevantí.

Les dues darreres dècades del segle XX assisteixen a una generalització de l'activitat arqueològica, que lògicament inclou la investigació sobre diversos jaciments Neolítics i Calcolítics. D'aquests cal destacar les excavacions a la Cova Fosca, des de la que es va proposar una controvertida seqüència de neolitització que per la importància respecte dels estudis sobre el Neolític a Castelló mereix examinar-se amb un poc més de deteniment.

En efecte, el jaciment de Cova Fosca ha format part important en el debat sobre la investigació i discussió sobre el procés de neolitització durant bona part de les dècades dels 80 i 90, en un moment de conformació i verificació de les principals teories sobre el pas de les economies depredadores a productores, pel que és un jaciment ben reconegut a escala peninsular, i un dels principals de la prehistòria castellanenca.

La cavitat està situada en la barrancada contigua al nucli de pintures rupestres de Gasulla i Remigia, i era coneguda des de les primeres referències de J. B. Porcar (1934). A finals dels anys 60 i principis dels

Figura 6.- Foto de la boca de Cova Fosca, Ares del Maestrat.

70 s'efectuen excavacions sense mètode que van afectar greument bona part dels nivells arqueològics (González Prats, 1979). Els materials obtinguts foren enviats a València on J. Aparicio, davant la importància i qualitat, els publicà en un estudi monogràfic, si bé sense apenes referències sobre la cavitat (Aparicio, San Valero, 1977).

L'any 1971 es fa un primer sondeig conjuntament dirigit per A. González Prats i F. Gusi (González Prats, 1979), identificant nivells de l'Epipaleolític i del Neolític. Davant l'interés del jaciment s'inicien a partir de 1975 excavacions sistemàtiques per part del Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques que s'estendran en aquesta etapa fins l'any 1982. Posteriorment, es van efectuar noves excavacions en dues etapes, entre 1985 i 1991 i posteriorment entre l'any 1999 fins el 2003 en un nou sector de la cavitat.

La publicació dels resultats de la primera etapa de les excavacions determinaven una seqüència d'ocupació en tres fases, la més antiga corresponent a l'Epipaleolític microlaminar (Fosca III) sobre la que se superposaven dos més pertanyents al Neolític (Fosca I i II). Les datacions per C14 de Fosca I i II oferien unes cronologies dins del VI mil·lenni anE, si bé existia una datació més avançada, de la primera meitat del IV anE (tot en cronologies sense calibrar) que no era considerada vàlida pels excavadors.

Aquest Neolític antic no es trobaria caracteritzat per la presència en la ceràmica de decoracions impreses cardials, considerades com un dels elements més definitoris. A més a més, es proposava un procés de proto-domesticació de la cabra de caràcter autòcton en la fase Epipaleolítica (Olària *et al.*, 1980, 1982; Olària, Gusi, 1981; Gusi *et al.* 1983). Aquest model de neolitització antiga, amb datacions del VI mil·lenni i sense ceràmica cardinal, tot i ser fortament qüestionat, continuarà sent defensat en les publicacions posteriors (Olària, 1986, 1988, 1989, 1992, 1995) reivindicant successivament la validesa de les investigacions efectuades al jaciment i el model proposat.

Com dèiem, des del moment de la publicació dels resultats, aquests van ser severament qüestionats, assenyalant diferents incongruències estratigràfiques, contradiccions en la presentació de les dades i en la descripció de materials, que en definitiva posaven en qüestió la validesa dels resultats i de les datacions antigues. D'aquesta manera es proposava una interpretació alternativa, més acceptada, que considerava el Neolític de Fosca com pertanyent a un Neolític posterior a l'antic cardinal (Fortea, Martí, 1984; Martí, 1985; Martí, Juan, 1987). Posteriorment, s'afegiran a aquestes crítiques l'anàlisi del conjunt ceràmic i el seu repertori decoratiu incís-imprés, amb cordons i acanalats, el qual presentava uns trets més acordes amb el Neolític epicardial, també anomenat com a Neolític IB (Bernabeu, 1989).

Més encara, dos estudis posteriors efectuaran una revisió del registre lític (Casabó, 1990), i de l'estratigràfic i faunístic (Zilhao, 1993) publicats en la monografia de 1988 (Ballbé, Villaté, 1988; Estévez, 1988), assenyalant també els problemes en la publicació dels resultats, i coincidint en proposar una reordenació de la seqüència d'ocupació, que quedaria amb dos moments pertanyents a l'Epipaleolític i una única fase corresponent al Neolític epicardial. Al mateix temps, també s'apuntarà la possible presència de diferents alteracions estratigràfiques no detectades en les excavacions (Casabó, 1990; Zilhao, 1993). Precisament en aquest sentit, treballs posteriors observaran com les alteracions solen ser freqüents, especialment en jaciments que presenten nivells d'ocupació del Neolític superposats a altres previs (Bernabeu *et al.*, 1999).

Per altra banda, en 1986 s'inicien excavacions a l'assentament a l'aire lliure del Cingle del Mas Nou, situat a poc més de 400 m de Cova Fosca (Olària *et al.*, 1987; Olària, 1999a), on sí que es documenten nivells del Neolític antic cardinal sobre ocupacions mesolítiques recents, aportant un element més per a la reflexió sobre la neolitització d'aquest territori, on efectivament es detectaria l'arribada del món cardinal. (Fig. 7)

La continuació de les excavacions sobre Cova Fosca en 1985 i entre 1999 i 2003 (Olària, 1991; 1999b; 2000) no han aconseguit corroborar el model de neolitització autòcton, si bé les darreres campanyes es troben encara pendents de publicació detallada. Per altra banda, tampoc s'han publicat nous arguments ni s'han solucionat els problemes que els diferents investigadors van plantejar sobre el jaciment, pel que de moment i fins a la publicació definitiva dels resultats de les noves campanyes, hem de considerar el Neolític present a Fosca com corresponent a un Neolític epicardial o IB (Bernabeu, Juan, 1999).

Reprent el desenvolupament de la investigació sobre el Neolític i Calcolític a Castelló en les darreres dècades del passat segle, bona part de les activitats es duran a terme des d'alguns museus. Així, des del de Segorbe s'inicia una intensa tasca d'excavació i prospecció per la comarca de l'Alt Palància, centrada sobretot en el poblament de l'Edat del Bronze, però amb la localització de diferents

Figura 7.- Estat actual del Cingle del Mas Nou, Ares del Maestrat.

jaciments que presentaran fases d'ocupació al Neolític i Calcolític, com la Sima de la Higuera en Caudiel o el Abrigo I de las Peñas en Navajas (Palomar, 1982-1983, 1984, 1995, 1996).

Des del Museu de Borriana s'inicien també excavacions a la Cova de les Bruixes en Rossell (Mesado, Viciano, 1988; Mesado *et al.*, 1997; Mesado, 2005), als enterraments del Neolític final-Calcolític de la Roca del Corb en Culla (Mesado, Viciano, 1994) i a l'enterrament en cista megalítica de l'Argilagar del Mas de Garcia en Morella (Mesado, Andrés, 1999) que amb una cronologia del Neolític mitjà-final és de moment un cas únic a la província. (Fig. 8)

Respecte de la Cova de les Bruixes de Rossell, es tracta d'un altre dels jaciments importants per al coneixement del Neolític a Castelló. Si bé les excavacions s'havien iniciat en 1973, és en 1985 quan es fan tres sondejors més, documentant una seqüència del Neolític antic final o epicardial, Neolític mitjà i Calcolític, moment que és emprada com a cavitat sepulcral. Finalment es documenten ocupacions posteriors de l'Edat del Bronze (Mesado, Viciano, 1988, 2005; Mesado *et al.*, 1997)

A les diferents comarques de la província s'efectuen nombroses intervencions en jaciments del Neolític-Calcolític, moltes d'elles efectuades des del SIAP de la Diputació. És el cas de la Cova de la Seda en Castelló (Olària, 1988), la Cova de Dalt del Tossal de la Font en Vilafamés (Gusi, Aguilera, 1998), a la Cova Puntassa en Coratxà (Gusi, Palomar, 1996; Olària, Gusi, 1996), i a la Cova dels Diablets en Alcalà de Xivert (Aguilera *et al.*, 1999; 2014), la coveta d'enterrament del Millars en Almassora (Olària, 1991), al Sitjar Baix en Onda (Pascual, García Puchol, 1998), i a La Cova en la Vall d'Uixó (Casabó, Rovira, 1981). (Fig. 9)

Figura 8.- Necròpolis megalítica de l'Argilagar del Mas de García (segons Mesado, Andrés, 1999).

És interessant també l'estudi sobre assentaments a l'aire lliure del Corral Blanc i el Pla de la Pitja a la Pobla Tornesa, formats per dispersions en superfície d'indústria lítica que indiquen preferentment ocupacions preceràmiques, però també altres posteriors corresponents al Neolític final-Calcolític (Casabó, Rovira, 1982; Casabó, Gusi, 1985)

Amb l'entrada al segle XXI la investigació prehistòrica assoleix una nova empenta en part a conseqüència de tres focus d'investigació i/o activitat arqueològica en la província.

En primer lloc cal situar l'activitat de prospecció i excavació desenvolupada pel Museu de la Valltorta i l'Institut d'Art Rupestre a la comarca de l'Alt Maestrat, en un enfocament on s'estudia les manifestacions d'art rupestre però també el seu context arqueològic, fet que es du a terme amb la revisió dels jaciments coneguts des dels treballs de l'Institut d'Estudis Catalans a

principis de segle XX, però també amb la prospecció, localització i excavació de nous assentaments prehistòrics a les zones pròximes al barranc de la Valltorta (Fernández, Agueras, 2001; Fernández *et al.*, 2002; 2005; Fernández, 2006a, 2006b, 2006c; Martínez *et al.*, 2008; Guillem *et al.*, 2010).

Les investigacions del Museu i Institut d'Art Rupestre presentaran una visió conjunta de l'hàbitat prehistòric de l'entorn del barranc de la Valltorta, considerat aquest entorn en un sentit ampli dins de la comarca de l'Alt Maestrat, abraçant des de la zona nuclear de les pintures fins la serralada d'en Galceran (Fernández *et al.*, 2002) i més al nord fins a la serra Perdiguera i de Sant Pere (Fernández, Agueras, 2001).

El registre prehistòric d'estudi inclou per tant els planells i cavitats ja coneguts des de 1917, però també altres assentaments en superfície inèdits localitzats a les prospeccions, així com algunes excavacions. S'estableix aleshores una evolució de l'hàbitat prehistòric amb un inici possiblement a l'Epipaleolític- Mesolític, la identificació d'ocupacions i registres en superfície del Neolític antic, i una constatació de l'augment significatiu del poblament a partir del final del Neolític i Calcolític fins al període Campaniforme (Fernández *et al.*, 2002; Fernández, 2006b, 2006c, Martínez *et al.*, 2008; Guillem *et al.*, 2010).

Un dels aspectes interessants és el comportament territorial cronològicament diferenciat d'aquest poblament prehistòric, amb un canvi a partir del Neolític final i Calcolític més orientat envers la proximitat

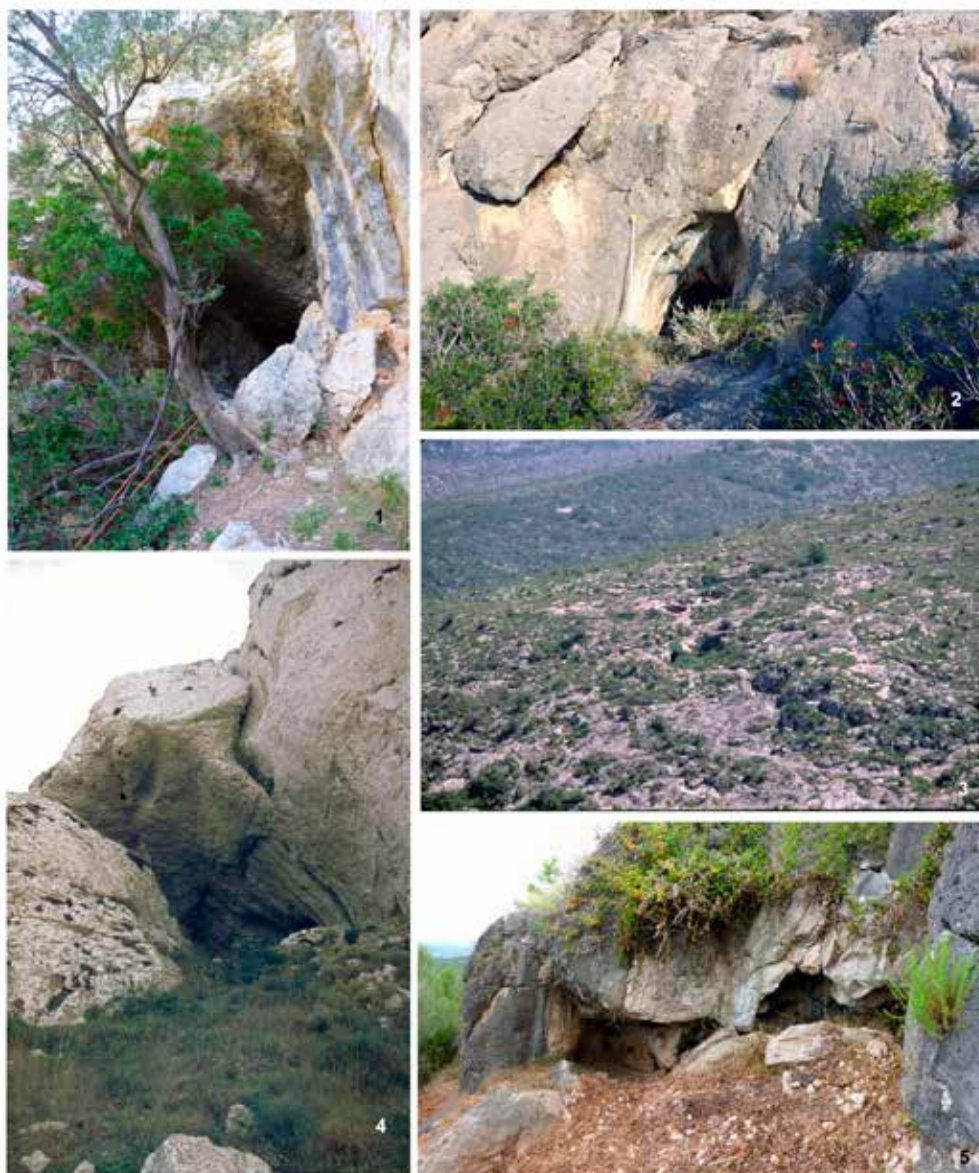

Figura 9.- Foto de diverses cavitats excavades en les darreres dècades a la província amb nivells del Neolític-Calcolític: 1. Cova de les Bruixes, Rossell; 2. Cova de la Seda, Castelló; 3. Tossal de la Font, Vilafamés; 4. Cova Puntassa, Coratxà; 5. Cova dels Diablets, Alcalà de Xivert.

a terrenys de major capacitat agrícola a conseqüència de la progressiva implantació i importància de l'agricultura (Fernández *et al.*, 2002: 66). Excepció a aquest patró són els planells de la Valltorta, per als quals es proposa una funcionalitat diferenciada en situar-se dins d'un espai caracteritzat per la presència d'abriscs amb art rupestre, associació que per J. Fernández podria interpretar-se com un gran centre d'agregació social de caràcter macro-territorial de les comarques castellonenques, del Baix Aragó i meridionals catalanes (Fernández, 2006c).

Per altra banda, la revisió d'algunes cavitats (Cingle de l'Ermità i Cova dels Melons) i l'excavació d'altres (Abric del Mas de Martí i Cova de les Tàbegues) permet identificar un ús sepulcral en algunes d'elles a partir del Neolític final i Calcolític fins als inicis de l'Edat del bronze, enterraments que sovint se superposen a ocupacions anteriors del Mesolític o Neolític (Fernández *et al.*, 2002, 2005; Fernández, 2006a).

Tots aquests estudis sobre el territori prehistòric de la Valltorta, i els que s'han anat publicant més recentment (Villaverde *et al.*, 2016) continuen confirmant la importància del poblament prehistòric al voltant d'aquest important nucli artístic.

El segon dels focus d'investigació i activitat arqueològica al segle XXI dins de les comarques castellonenques es troba localitzat a la Ribera de Cabanes, dins de la comarca de la Plana Alta. En aquesta zona costanera s'havien anat efectuant investigacions que havien permès identificar un poblament del Neolític i Calcolític a la Cova de Petrolí (Aguilella, 2002), Abric de la Roca Roja (Aguilella, Arquer, 2008) i el Prat de Cabanes (Guillem *et al.*, 2005; 2006). Però serà el plantejament de grans projectes urbanitzadors el que comportarà efectuar intenses prospeccions i excavacions en gran quantitat de jaciments, amb el descobriment de Costamar, un dels assentaments neolítics més importants de Castelló (Flors, 2009). (Fig. 10)

Costamar és un jaciment extens, situat a la plana litoral de Cabanes-Torre la Sal, a uns 800 m de la línia de costa i de l'assentament del Prat de Cabanes. Es tracta d'una àrea arqueològica conformada per 683 estructures negatives de variada tipologia i de diferents èpoques, de les quals 390 corresponen al període Neolític en dos moments diferenciats: una fase del Neolític antic epicardial, i una més recent corresponent al Neolític final. Entre elles, 6 fosses presenten enterraments, 4 d'ells en forma d'inhumacions primàries associades a la fase del Neolític antic, i 2 amb restes en posició secundària relacionats amb la fase del Neolític final.

Les intenses intervencions efectuades a Costamar van permetre recuperar importants conjunts de materials dels dos moments d'ocupació Neolítics, entre els que potser cal destacar la riquesa decorativa i varietat tipològica de les ceràmiques de la fase antiga Neolítica (Flors, Sanfeliu, 2011; Sanfeliu, Flors, 2009a, 2009b), sense oblidar els altres materials (lítics, ossis, antropològics, fauna, ornament, etc) recollits en una extensa monografia (Flors, 2009; García Puchol, 2009; Orozco, 2009; Polo, García-Prosper, 2009; Salazar-García, 2009) i en estudis posteriors (Flors, 2010; Flors *et al.*, 2011, 2012).

L'excavació i publicació de Costamar suposa un avanç fonamental pel coneixement de les poblacions Neolítiques castellonenques, tant pel que fa al procés d'implantació de les primeres comunitats

Figura 10.- Vista aèria dels treballs d'excavació de Costamar (Flors, 2009).

productores, en aquest cas prioritàriament de caràcter agrícola (Casabó, 2013), com per al coneixement dels poblats de fosses dels moments finals del Neolític (Soler, 2013).

Finalment, el tercer factor d'impuls de la investigació prehistòrica s'ocasiona pels treballs relacionats en la instal·lació dels aerogeneradors i infraestructures associades del Pla Eòlic Valencià a la comarca dels Ports. És cert que en aquesta comarca existien alguns treballs previs (Guardiola, 2004; Andrés, 1994, 2002, 2004; Mesado, Andrés, 1999) que indicaven un poblament prehistòric important.

Els treballs del Pla Eòlic suposen la localització, prospecció i excavació d'un nombre considerable de jaciments arqueològics, alguns d'ells corresponents als períodes del Neolític i Calcolític. Majoritàriament es tracta de dispersions de materials en superfície, principalment lítics, del Neolític final i Calcolític, si bé en casos poden presentar ocupacions del Mesolític o Neolític antic (Vicente, Ruiz, 2007a, 2007b, 2011; Vizcaino, 2010, 2011, Cardo, Ruiz, 2011a, 2011b, 2011c, Cardo *et al.*, 2011; Fernández, Gómez, 2011; Fernández, 2011). D'aquests cal destacar el Cingle del Mas Cremat a Portell de Morella, un abric que

Figura 11.- Vista de la situació del Cingle del Mas Cremat, Portell de Morella, -foto M. Vicente Gabarda-.

presenta una successió d'ocupacions del Mesolític recent, Neolític antic epicardial i del Neolític final-Calcolític (Vicente, 2010) (Fig. 11).

Independentment d'aquests tres focus d'investigació, les dues primeres dècades del segle XXI i dins de la dinàmica d'investigació prehistòrica, assistim a la publicació d'alguns treballs generals o recopilatoris (Gusi, 2000, 2001; Gusi, Luján, 2012; Roman, 2010a; Casabó, 2013) o centrats en zones determinades que inclouen jaciments Neolítics i Calcolític, com és el cas de Borriol (Allepuz, 2003), Castelló de la Plana (Selma, 2017; Arasa, 2019), o sobre jaciments en concret, com és el cas de la completa monografia sobre el paradigmàtic jaciment de Vila Filomena en Vila-real (Soler, 2013), on a més a més s'efectua una revisió de la problemàtica d'aquest tipus d'assentaments i sobre el poblament Calcolític castellonenc.

També es publiquen un bon nombre d'enterraments en cavitat, que cronològicament se situen entre el Neolític final i els inicis de l'Edat del Bronze, com els de la Joquera, Castellet i Costa Lloguera en

Castelló (Oliver *et al.* 2008), la Masadeta i els Castelletes en Artana (Mesado, 2001), la Cova dels Blaus de la Vall d'Uixó (Polo *et al.*, 2003; Polo, Casabó, 2004; Polo *et al.*, 2007; Casabó, Rovira, 2010), El Salvador a Onda (Aguilella, Coch, 2015, 2018), Sima del Pozo Cerdaña en Pina de Montalgrao (Vicente, Aguilella, 2016), i Cova Pastrana i Cova dels Diablets en Alcalà de Xivert (Aguilella *et al.*, 2010, 2014), aquestes dues últimes també amb ocupacions anteriors del Neolític.

Finalment cal tornar a fer referència a les excavacions en la Cova Fosca en Ares del Maestrat, i concretament a les darreres novetats que s'han anat publicant a partir de l'estudi dels materials procedents de la darrera etapa d'excavacions efectuada entre 1999 i 2003 a l'anomenada «zona del Talud» (Olària, Gusi, 2008). En aquesta zona, els directors de les excavacions declaren identificar una seqüència d'ocupació ininterrompuda entre mitjans del VII i mitjans del V mil·lenni anE en cronologies calibrades, que cobriria per tant els darrers moments Mesolítics i el període del Neolític antic fins a inicis del mitjà, però que es troba pendent de publicació en detall.

Tot i això, si bé no disposem d'aquesta informació arqueològica de referència, sí que s'han anat publicant tot un seguit d'articles de gran interès sobre les restes vegetals (Antolín *et al.*, 2010), sobre la fauna (Llorente, 2010, 2015; Lira *et al.*, 2010; Llorente, Montero, 2011; Llorente *et al.*, 2014), ictiofauna (Rosselló *et al.*, 2015; Morales *et al.*, 2017), indústria òssia (Gutiérrez *et al.*, 2014) i l'ornament (Gutiérrez *et al.*, 2018).

Entre els temes tractats existeixen alguns d'un interès extraordinari, dels que podem destacar la possible presència a Fosca de cavall domesticat (Lira *et al.*, 2010), la cacera i consum de xicotets carnívors (Llorente, 2015), la presència d'ictiofauna completament d'origen marí, amb les connotacions sobre estacionalitat i mobilitat que implica (Rosselló *et al.*, 2015; Morales *et al.*, 2017), o l'interessant estudi sobre l'ornament on s'aprecien diferències notables entre els diferents períodes i s'aporten més dades sobre la possible estacionalitat de les ocupacions de Cova Fosca (Gutiérrez *et al.*, 2018).

CONCLUSIONS. ELS PROBLEMES ARQUEOLÒGICS DEL NEOLÍTIC I CALCOLÍTIC A CASTELLÓ 100 ANYS DESPRÉS

A quasi un segle de l'important treball de P. Bosch, la visió dels períodes Neolític i Calcolític a Castelló lògicament ha capgirat totalment, amb un coneixement molt més detallat, un augment dels jaciments coneguts i també de les investigacions i excavacions fetes.

Les darreres dècades d'investigació sobre el procés de neolitització a la Península apunten a l'arribada de comunitats humanes en diferents punts del litoral mediterrani poc abans de mitjans del VI mil·lenni anE, amb un mode de vida basat en la producció d'aliments totalment incorporat. Es tracta d'un procés d'expansió per tot el Mediterrani d'est a oest per diverses vies i a diferents ritmes que parteix originàriament del Pròxim Orient.

A partir de mitjans del VI mil·lenni s'observa en aquelles zones de l'est de la península Ibèrica on existeix un poblament previ dels moments finals del Mesolític, com seria el cas d'algunes comarques de Castelló, una progressiva incorporació dels elements característics de l'economia de producció, és a dir, la ceràmica, els útils de pedra polida, les espècies domèstiques vegetals (com l'ordi, el blat ...), i animals (ovelles, cabres, bòvids, porcs...). El procés de difusió i incorporació dels elements neolítics i posteriorment del mode de producció neolític entre les comunitats caçadores-recolectores locals encara no és ben conegut, existint diversos models explicatius sobre els quals continua centrat el debat (vegeu per exemple Martí, 2008; Martí, Juan, 2014; Bernabeu *et al.*, 2015; García Borja, 2017; Fernández, 2014). Possiblement fou a través de contactes i intercanvis (Fernández *et al.*, 2005; Martínez Valle *et al.*, 2008; Casabó, 2013), i pot ser també amb alguns assentaments de nova planta amb poblacions foranies (Molina *et al.*, 2003), que finalment acabarien barrejant-se amb els grups locals com mostren recents estudis d'ADN.

Hem vist anteriorment com bona part de la investigació sobre el Neolític a Castelló ha estat centrat sobre la possible existència d'un focus de neolitització autòctona a la comarca de l'Alt Maestrat, defensat sobretot a partir de les excavacions de Cova Fosca. Aquest model, però, ha mostrat moltes inconsistències i, amb l'avanç de la investigació cada cop són més inqüestionables les evidències sobre un origen exogen, com les datacions absolutes, les espècies domèstiques importades o darrerament les noves dades oferides per l'ADN que indiquen una aportació d'ancestralitat molt important d'origen anatòlic (Olalde *et al.*, 2019).

L'evolució d'aquest Neolític antic (o Neolític I) en línies generals presenta una primera etapa inicial, entre el 5600 i el 5200 anE, on són característiques les decoracions ceràmiques cardials, que donaran nom aquesta etapa. Posteriorment, entre el 5200 i el 4800 anE aquestes decoracions es faran minoritàries i apareixen d'altres impreses, incises o plàstiques, un període que se sol conèixer com a Epicardial.

A Castelló, la primera etapa cardinal es troba representada en molt pocs jaciments, amb contextos poc clars, o deficientment conservats i en casos pendents de publicació. Al nucli d'Ares es detecten indicis d'aquest primer Neolític al jaciment de Mas Nou, un assentament a l'aire lliure amb ceràmica cardinal clarament arrelat al Mesolític recent (Olària, 2016)

En Can Ballester a la Vall d'Uixó, l'excavació de dues covetes oferí nivells amb ceràmica cardinal que són prova també d'aquests primers moments de neolitització (Olària, Gusi, 1979; Casabó, Rovira, 1991), com ho podrien ser també en el cas de la Cova de la Seda, amb algunes d'aquestes ceràmiques d'aquest tipus (Esteve, 1935).

Sembla que la generalització dels elements relacionats amb la producció d'aliments es produí a les nostres comarques al Neolític antic epicardial, cap als darrers dos segles del VI i inicis del V mil·lenni anE en cronologies calibrades, com mostrarien els jaciments de Costamar i Cova de Petrolí en Cabanes, Cova Fosca en Ares, Cingle del Mas Cremat en Portell de Morella, Abric del Mas de Martí a Albocàsser, La Gasulla en Morella, l'Abric de la Sima de la Higuera en Caudiel o Cova de les Bruixes en Rossell (Flors,

2009; Aguilera, 2002-2003; Olària, 1988; Vicente *et al.*, 2010; Fernández *et al.*, 2005; Vicente, Ruiz, 2011; Palomar, 1996; Mesado, 2005).

Entre tots aquests jaciments sembla observar-se una dualitat (Casabó, 2013) entre aquells que presenten una orientació més agrícola, que se situarien a l'aire lliure en zones amb sols de capacitat alta (Costamar, Mas de Gasulla i alguns jaciments d'Albocàsser), front a altres més vinculats a la ramaderia i cacera, preferentment en abrics i coves, dualitat que podria estar en relació amb grups de diferent tradició, però també per l'orientació funcional en l'explotació de diferents recursos i entorns, dins d'una economia que sembla que encara es trobava fortament estacionalitzada (Rosselló *et al.*, 2015; Morales *et al.* 2017; Gutiérrez *et al.*, 2018).

La posterior evolució del Neolític a Castelló, al llarg del IV i III mil·lennis anE suposa la progressiva generalització del poblament a l'aire lliure i l'expansió i consolidació de l'agricultura, si bé són períodes poc coneguts, especialment pel que fa al Neolític mitjà, entre el 4800 i el 3800 anE. A aquest període corresponen possiblement alguns nivells d'ocupació en coves, com a les Bruixes de Rossell, el Abrigo de la Sima de la Higuera, possiblement també a la Cova Pastrana en Alcalà de Xivert i a la Balma del Barranc de Fontanella en Vilafranca (Roman, Domingo, 2014). En tots els casos aquests nivells es troben mal conservats, alterats o poc definits, i per tant dificulten traçar bé les característiques. Corresponen també a aquest període segurament molts dels jaciments a l'aire lliure caracteritzats per dispersions de materials en superfície, principalment lítics, distribuïts almenys per les comarques dels Ports (Guardiola, 2004; Andrés, 2002), l'Alt i Baix Maestrat (González Prats, 1979; Arasa, 1977; Fernández *et al.*, 2002) i la Plana Alta (Casabó, Rovira, 1982; Casabó, Gusi, 1985), que en general presenten dificultats d'estudi i interpretació.

Amb el Neolític final (3800-2800 anE) i Calcolític (2800-2200 anE) continua l'avanç en el procés de consolidació de l'hàbitat a l'aire lliure, ja que comporta un augment del nombre de jaciments. Aquest fet pot ser conseqüència real d'un increment demogràfic, però també pot estar causat per la facilitat d'identificació dels jaciments, en presentar indicadors arqueològics més concrets. Així, sintèticament el Neolític final i Calcolític precampaniforme es reconeix a partir de les abundants puntes de fletxa i els grans ganivets de sílex, així com altres útils geomètrics o amb retoc pla. Posteriorment, el Calcolític campaniforme (entre el 2500-2200 anE) considerat com un període de transició cap a l'Edat del Bronze, suposa l'aparició dels primers objectes metàl·lics de coure, així com les ceràmiques campaniformes, i els botons de perforació en «V» com a elements d'ornament característics, així com puntes de fletxa de sílex amb aletes projectades i peduncles més evolucionades (Fernández, 2006).

El poblament en pla a l'aire lliure sembla que cercarà en general els entorns amb possibilitats agrícoles i al mateix temps mantenir l'accessibilitat als recursos d'aprofitament de muntanya, cacera i recol·lecció. En altres zones valencianes s'observa en aquest període un augment dels cultius extensius poc variats, i una ramaderia més diversificada, amb explotació dels productes secundaris, com la llet o la llana.

El problema de la major part dels jaciments d'aquest tipus és que es tracta d'àrees de dispersió de materials en superfície (principalment lítics) que poden ser extenses, i que en general no conserven o no s'han pogut detectar estructures. Freqüentment s'han interpretat com a hàbitats, però és possible també que responguen a una funcionalitat alternativa, pot ser complementària dins d'una economia d'explotació diversa dels recursos d'un territori, o molt específica, com es planteja per exemple al cas dels planells de la Valltorta com a espais d'agregació social en trobar-se en zones amb pintures rupestres (Fernández *et al.*, 2002).

En els casos en què sí que es conserven estructures, aquestes solen ser fosses, cubetes, sitges, fossats, o altres variacions excavades al subsol, que poques vegades poden ser interpretades exactament com a restes d'hàbitats, si bé és cert que el seu contingut sol mostrar residus d'activitat domèstica. És el cas per exemple de Costamar i del Prat a Cabanes, de Villa Filomena a Vila-real, el Mas de Sanç a Albocàsser, el Sitjar Baix a Onda o el Tirao a Borriana (Flors, 2009; Guillem *et al.*, 2005, 2006; Soler, 2013; Fernández *et al.*, 2004; Pascual, García, 1998; Mesado, 1969).

Per altra banda, al llarg del Neolític final i Calcolític es continuen utilitzant les coves, com seria el cas de la Cova de Dalt del Tossal de la Font a Vilafamés, Cova de les Bruixes a Rossell, Cova Puntassa a Coratxà, l'Abric del Mas de Martí, Cingle del Mas Cremat a Portell o Cova de Petrolí a Cabanes (Gusi, Aguilera, 1998; Mesado, 2005; Olària, Gusi, 1996; Palomar, Gusi, 1996; Fernández *et al.*, 2005; Vicente, Ruiz, 2011; Aguilera, 2002-2003). Es tracta d'ocupacions que de vegades s'han interpretat com a temporals o estacionals, i en altres com a corralles de ramat, aspectes que impliquen la dependència respecte d'altres assentaments principals.

Però en aquest període serà especialment freqüent la utilització de les cavitats com a sepulcres col·lectius, una pràctica funerària que a Castelló es pot establir amb seguretat almenys des dels moments finals del Neolític mitjà i que perdurarà fins als primers moments de l'Edat del Bronze. El corpus de cavitats amb enterraments prehistòrics a Castelló és molt extens, si bé gran part procedeixen d'excavacions irregulars, troballes antigues o recollides superficials que no han pogut ser estudiades amb unes mínimes condicions. Entre les coves sepulcral de la província, a les quals hem anat fent referència al llarg de l'apartat anterior, mereix recordar-se per la importància de les restes o els estudis efectuats sobre elles la de la Torre del Mal Paso en Castellnovo, la Sima del Pozo Cerdaña en Pina de Montalgrao, la Joquera i Costa Lloguera en Castelló, el Racó de la Tirana i la Masadeta en Artana, La Cova dels Diablets a Alcalà de Xivert, l'enterrament de El Salvador a Onda, i la Cova dels Blaus a la Vall d'Uixó (Jordà, 1958; Vicente, Aguilera, 2016; Esteve, 1965; 1967; Oliver *et al.*, 2008; Mesado, 2001; Aguilera *et al.*, 2014; Aguilera, Coch, 2015; 2018; Casabó, Rovira, 2010).

Els enterraments en cova semblen coexistir amb altres dos ritus minoritaris dels quals es coneixen pocs casos. Els primers són els que s'efectuen en sitja o fossa, cas de Costamar, jaciment on s'han documentat 6, dels quals 4 corresponen al Neolític antic i dos al Neolític final (Flors, 2009, 2010). L'altre tipus d'enterrament és en cista megalítica, com les dues localitzades a l'Argilagar del Mas de Garcia en Morella datades al Neolític mitjà-final (Mesado, Andrés, 1999).

En algunes de les restes humanes de les coves sepulcral s'han efectuat analítiques i estudis que ens ajuden a entendre millor la dieta, condicions de vida i malalties de les persones soterrades. En la cova dels Blaus per exemple, es va identificar com la major part dels individus analitzats havien mort a causa de la tuberculosi, i mostraven una dieta rica en hidrats de carboni procedent del consum de vegetals, però també amb un consum important de carn (Polo *et al.*, 2003, 2007; Polo, Casabó, 2004; Casabó, Rovira, 2010). Els estudis isotòpics sobre els enterraments de Costamar i Cova del Diablets, per altra banda, han permès observar l'aportació d'aliments d'origen marí en la dieta d'aquestes poblacions del III mil·lenni (Salazar-García, 2009; 2014).

En els últims anys s'estan generalitzant les anàlisis d'ADN sobre les restes humanes, amb resultats de gran transcendència per al coneixement de la prehistòria, i que en el futur s'incorporaran a les interpretacions sobre els períodes i processos, perfilant, complementant i recolzant la resolució de diferents debats actualment oberts. Per a les comarques de Castelló també comencem a tindre els primers resultats d'aquestes anàlisis. Així, als enterraments de la Costa Lloguera en Castelló es va inferir una relació de parentesc de tipus matrilineal entre els individus que compartien sepulcre (Oliver *et al.*, 2005; 2008), és a dir, dades concretes sobre els costums i organització social d'aquestes comunitats.

Més recentment, en un dels majors estudis sobre ADN antic efectuat fins ara a la península Ibèrica, s'han analitzat diverses mostres procedents de jaciments castellonencs que ens està oferint una visió més acurada de les variacions de les poblacions prehistòriques (Olalde *et al.*, 2019). Així, un dels individus soterrats en la Cova dels Diablets d'Alcalà de Xivert, que visqué a principis del III mil·lenni mostra uns senyals típics de les poblacions Eneolítiques de la península Ibèrica, que es caracteritzen per presentar un alt percentatge d'ancestralitat derivada de les poblacions neolítiques de pròxim orient.

Aquest estudi també ha determinat com, entre el 2500 i el 2000 anE es produeix l'aparició generalitzada de genètica procedent dels descendents de pastors de les estepes d'Europa de l'est, i que van suposar la substitució, en l'àmbit Peninsular del 40% de la població local, i de gran part de la genètica masculina analitzada (Olalde *et al.*, 2019). Així, l'ADN d'un altre dels enterraments castellonencs analitzats, procedent d'un túmul funerari de l'Edat del Bronze del Mortòrum a Cabanes, datat a la primera meitat del II mil·lenni anE, sembla mostrar els caràcters genètics de l'est d'europa.

Aquesta aportació, per tant, es degué produir entre finals del Calcolític, a l'anomenat període Campaniforme i els principis de l'Edat del Bronze. El Campaniforme (entre el 2500 i el 2200 anE) es considerava ja de fet un període de transició envers l'Edat del Bronze, caracteritzat per una sèrie d'elements de cultura material que tenen una gran difusió per bona part de l'Europa occidental inserint-se en diferents regions, cultures i poblacions i mantenint certa uniformitat. A Castelló, en general les troballes relacionades amb el Campaniforme són escasses i de poca entitat, a excepció del jaciment de Villa Filomena en Vila-real, descobert i excavat a partir de 1917 (Sos, 1922, 1923, 1924). Es tracta però, d'una excepció de primer nivell. (Fig. 12) D'aquest jaciment procedeixen exemplars de vasos campaniformes dels diferents estils (internacional, mixt i especialment per la seua importància els cordats) els quals han format part important del debat i el procés d'investigació que sobre el campaniforme s'ha desenvolupat

Figura 12.- Fotografia dels treballs d'excavació a Villa Filomena, Vila-real (Sos, 1922).

al llarg dels 100 anys posteriors al seu descobriment (vegeu per exemple Del Castillo, 1928; Savory, 1950; Esteve, 1956; Harrison, 1974, 1977; Bernabeu, 1984; Cura, 1986).

Recentment, la compilació i reestudi dels materials i documentació disponible ha permès revalorar aquest importantíssim jaciment castellonenc, contextualitzant-lo a més en el final del cicle Calcolític i en els anomenats poblats amb fosses, però també ampliant l'interval cronològic, amb l'identificació d'una fase d'assentament inicial que es podria remuntar al Neolític final, i possiblement un final de les ocupacions que entren ja dins de l'Edat del Bronze (Soler, 2013).

L'EDAT DEL BRONZE. CENT ANYS D'EVOLUCIÓ DELS ESTUDIS CASTELLONENCs

LES PRIMERES DÈCADES: DE L'ARGAR AL BRONZE VALENCIÀ

En les primeres dècades del segle XX, l'Edat del Bronze tenia com a referent bàsic la Cultura de l'Argar, donada a conèixer en 1887 per Louis i Henri Siret (Siret, Siret, 1890) i sobre la qual es van establir els primers estudis de cronologia relativa (Siret, 1913). L'Edat del Bronze, que situaven entre 1200 i 800 anE, tenia dues fases: una arcaica ibèrica caracteritzada per enterraments col·lectius en dòlmens i per la falta de bronze d'estany, i una altra recent cèltica caracteritzada per enterraments individuals amb varietat de peces de metall de gran qualitat. En el final del Bronze es produeix la desaparició del cèltic, el principi de la incineració, els dipòsits i les formes industrials avançades. Amb el temps els coneixements basats en la Cultura de l'Argar es van extrapolar inicialment, mancant dades, a tota la Península Ibèrica.

En aqueixes primeres dècades del segle XX s'emmarca l'article que celebrem amb aquestes línies. La parquedat d'informació de que es disposava a Castelló no va permetre una valoració àmplia en la síntesi que realitza Bosch Gimpera. En ella l'Edat del Bronze castellonenca estava escassament documentada, reduint-se a les dades aportades per l'excavació d'un jaciment – el Tossal del Mortorum de Cabanes (Peris, 1922) – i a cinc puntes de fletxa de la col·lecció Senent. Les quals eren, en la major part de les ocasions, troballes aïllades assimilades a l'Edat del Bronze per les seues característiques metal·logràfiques: Barranc del Salt del Cavall de Lluçena del Cid, La Covatilla de Fuente la Reina, El Castell de Mas de Baix d'Albocàsser, Les Chirivias de Zucaina, la Cova del Barranquet Fondo de la Serratella, "(...) a més d'altres dues una dels Ports de Beceite i un altra de Bel al Baix Maestrat" (Bosch, 1924: 97-98). Tot i això, comptant amb tan reduïdes evidències, l'arqueòleg va posar en relació aquestes troballes amb la cultura d'Almeria " en el grau anomenat de El Argar". Seguidor de Dechelette, no serà fins a uns anys després d'aquest estudi que Bosch establirà la seua pròpia interpretació de la seqüència (Bosch, 1932).

No obstant això aquest primer resum servirà per a generar en l'àmbit de la Societat Castellonenca de Cultura un selecte nucli d'erudits i d'estudiosos que aportaran en les següents dècades un nombre creixent de descobriments relacionats amb aquesta etapa, els quals aniran augmentant gradualment el seu corpus. Els primers treballs publicats sobre excavacions en els anys 30-40 prendran com a referència la síntesi de Bosch i mantindran la seua adscripció argàrica. Alcácer Grau (1945) excavarà i publicarà La Peña la Dueña de Teresa en la qual troba enterraments argàrics a l'interior del poblat, mentre que Esteve Gálvez publica els jaciments de El Molinàs de Borriol al qual també considera argàric, datant-lo entre 1700 i 1200 anE (Esteve, 1943b) i el Castellet de Castelló (Esteve, 1944a) del qual inicialment

presenta com de l'Edat del Ferro una sèrie d'elements ceràmics i metàl·lics descontextualitzats que més endavant tindran un pes important en l'elaboració de la fase final de l'Edat del Bronze. Aquest jaciment va ser donat a conèixer amb anterioritat per J. Porcar (Porcar, 1931a) al costat d'un altre, el Tossal Gros, tots dos en el terme de Castelló. Sondejors més recents han demostrat que té nivells de l'Edat del Bronze (Oliver *et al.*, 2005). A aquestes excavacions s'uneix la troballa del diposit de Nules, realitzada en 1938 en un armari d'un hospital militar de la població (Martínez Santa Olalla, 1942).

Els canvis en l'estudi de l'Edat del Bronze vindran de la mà de Miquel Tarradell, entre 1949 i 1969, en quatre publicacions successives en les quals la concepció general d'aquest període passa de la unitat de l'Argar a nivell peninsular a la diferenciació de diverses cultures de l'Edat del Bronze i a la definició d'un Bronze Valencià amb característiques pròpies que s'estendria des del Segura-Vinalopó a l'Ebre (Tarradell, 1950, 1962-1963, 1963, 1965, 1969). Poblats molt abundants al llarg del territori en la seua majoria sense excavar, encastellats en alts tossals, emmurallats, amb cases de formes rectangulars o quadrangulars de sòcol de pedra, enterraments individuals en covetes o esquerdes pròximes als poblats, cultura material monòtona i homogènia que perdura fins al segle V anE, amb matisacions diferencials entre l'àrea meridional i la septentrional, seran les característiques principals que definiran el Bronze Valencià. Només en l'àrea del N, que correspon a Castelló, s'aprecien alguns elements que assenyalaven un major contacte amb les invasions que marquen el començament de l'Edat del Ferro. Amb tot, els poblats inclosos en aquest estudi són encara molt escassos: Peña la Dueña de Teresa, El Sargal de Viver, El Castellet de Borriol, (Fig. 1) El Barranquet Fons de Serratella i Orpesa la Vella (Tarradell, 1962-1963: 150).

Figura 1.- Vista general del Castellet de Castelló, conegut des de principis dels anys 30 del segle XX. El poblament es situa en les estacions muntanyoses prelitorals.

L'IMPULS DELS ESTUDIS

A partir de 1975, s'inicia una nova fase en l'estudi de la prehistòria castellenca en constituir-se, en la Diputació de Castelló, el Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques (SIAP), sota la direcció de Francesc Gusi i Jener. Un dels primers projectes que emprendre el SIAP, serà la intensificació de la investigació sobre l'Edat de Bronze amb diverses excavacions en poblats i coves que permetran ampliar la documentació d'aquesta etapa.

Les línies de treball que proposa Tarradell al final del seu llibre *Del Neolític a la Iberització* (Tarradell, 1962-63: 180), són dues, d'una banda l'obtenció d'estratigrafies que permeten la seriació d'una seqüència enfront de la inamovible homogeneïtat de la cultura, i per un altre l'obtenció d'una sèrie àmplia de datacions que doten a aqueixes seqüències de contingut cronològic.

Tots dos pressupostos són assumits pel SIAP des dels seus primers treballs, amb un primer intent de periodització a partir de les datacions obtingudes en la Cova de Mas d'Abad de Coves de Vinromà i en el Torrelló d'Onda a més de l'estratigrafia de Vinarragell (Gusi, 1975a: 77). En aquests jaciments es diferenciaven diversos nivells d'ocupació, la qual cosa permetia esbossar una proposta hipotètica de fasificació d'aquest període. En l'esmentat assaig es va proposar dividir el Bronze Valencià en quatre etapes successives de 250-300 anys de mitjana, que abastaven entre el 1900/1850 anE fins al 750/600 anE. No obstant això, aquesta periodització extremadament rígida mancava en aqueix moment d'elements que la sustentaren, la qual cosa portarà a un increment en les excavacions i prospeccions entre el final de la dècada dels 70 i mitjans de la 90 per part del SIAP, però també des d'altres institucions, entre les quals destaca el *Museo Arqueológico* de Segorbe, el Museu de la Vall d'Uixó o el de Borriana.

Des del SIAP s'excavaran jaciments en cova com Forat de Cantallops (Gusi, 1975b), Cova Puntassa de Coratxar (Palomar, Gusi, 1996; Olaria, Gusi, 1996), Can Ballester de la Vall d'Uixó (Gusi, Olaria, 1979) o l'Abric de les Cinc d'Almenara (Junyent *et al.*, 1982-1983) a la Plana Baixa; o a l'aire lliure com Orpesa la Vella (Gusi, Olaria, 2014), assentament al costat de la mar (Fig. 2) que es convertirà en un dels puntals de l'estudi d'aquesta etapa i el Torrelló d'Onda (Gusi, 1974b). Altres excavacions a l'aire lliure, com Vinarragell (Mesado, 1974; Mesado, Arteaga, 1979), El Torrelló del Boverot d'Almassora (Clausell, 1997) al costat del Millars, Les Planetes a Benassal (González Prats, 1978); o en cova com La Cova de les Bruixes de Rossell (Mesado, 2005) o La Cova dels Blaus de la Vall d'Uixó (Casabó, Rovira, 2010) es realitzaren mitjançant d'altres institucions.

Tot el material que generen els diferents treballs i estudis aportaran noves seqüències estratigràfiques i datacions de C14 que ampliaran el corpus publicat vint anys abans, passant de tres datacions a disposar de vint (Gusi, Olaria, 1995). L'obtenció d'algunes d'aquestes, conjugades amb unes estratigrafies ben documentades, permetrà aprofundir en un dels aspectes que més literatura i reflexions va proporcionar en la bibliografia especialitzada amb posterioritat als treballs de Tarradell, la seqüenciació d'una cultura que semblava inamovible en set-cents anys de duració.

Figura 2.- Vista general d'Orpesa la Vella. El poblat es situa al costat de la mar sobre una xicoteta península al terme de Orpesa del Mar. Foto de 1964.

De fet, és a partir de la dècada dels 70 quan comença a perfilar-se una fase final diferenciada del Bronze Valencià anterior a les primeres manifestacions de l'Edat del Ferro. Ací és on Vinarragell, l'excavació del qual s'havia iniciat en 1967, tindrà un paper cardinal en aquestes primeres fases d'estudi del Bronze Final-Ferro Antic (Gusi, 1974a; Arteaga, 1976; Almagro, 1977). La seua estratigrafia i materials venien a confirmar l'existència de dos períodes diferenciats previs al desenvolupament del món ibèric. A Vinarragell se sumaren altres jaciments com a l'Abric de les Cinc o el Castellet de Castelló, que s'inclouran a principis dels 80 en els intents de sistematització de les fases finals amb dos estadis diferenciats: el Bronze Tardà i el Bronze Final com a etapes prèvies al desenvolupament del Ferro Antic (Gil-Mascarell, 1981, 1984; González Prats, 1985, 1992; Ruiz Zapatero, 1983; Oliver, 1992-1993; Mata, Martí, Iborra, 1994-1996).

Mentre que el final de l'Edat del Bronze va prenent cos en aquests anys, el desenvolupament intern d'aquesta cultura entra en debat. Són nombrosos els articles que aborden el problema des de diverses perspectives però aporten escassos avanços en la incorporació de noves estratigrafies que

pogueren introduir elements nous d'anàlisi i discussió (Jover, 1999; Jover *et al.*, 2009, 2011, 2014, 2016). Els dos aspectes de major interès seran la reconsideració tant del seu origen com de la definició del Bronze Valencià. En el primer cas es vincularà al Campaniforme com a horitzó delimitador dels canvis (Bernabeu, 1984). En el segon el seu espai com a cultura queda confinat entre el Bronze Antic i Bronze Mitjà, en el segment temporal que abasta la primera meitat del segon mil·lenni (Gil-Mascarell, Enguix, 1986), arribant-se a dubtar de la seua pròpia coherència interna (Gil-Mascarell, 1995).

En aqueixos anys d'ardu debat, en què Castelló queda en certa manera al marge, cal destacar el projecte emprés des del *Museo Arqueológico* de Segorbe en la dècada dels 80. Es prospecta sistemàticament la comarca de l'Alt Palància i es realitzen alguns sondejos arqueològics en cova (Fig. 3) i en assentaments a l'aire lliure. Les dades obtingudes derivaran en una publicació que suposa el primer estudi de territori sobre l'Edat del Bronze en una comarca natural (Palomar, 1995). *Grosso modo* el Palància seria l'eix vertebrador, via de comunicació i centre econòmic, concentrant la major part de la població. Les rambles i barrancs afluents del Palància configurarien una extensa xarxa radial, on es poden apreciar poblats de diversa grandària i coves d'habitació. Les vies naturals permetrien

Figura 3.- Cueva de los Murcielagos de Altura, Alto Palancia (foto V. Palomar). Aquest jaciment presenta una seqüència que arriba fins al Bronze Final.

Figura 4.- Poblament de *Tristan* a la part alta d'un tossal, en la comarca de l'Alt Palància, presenta les característiques pròpies dels poblaments de l'Edat del Bronze encastellats (foto V. Palomar).

un còmode contacte amb les orles muntanyenques marginals, límit de la comarca natural, facilitant l'accés a la zona central en la qual se situarien els centres de poder. L'evolució del poblament passaria de l'ocupació de coves durant el Campaniforme i en el Bronze Antic als poblaments en altura durant el Bronze Ple, (Fig. 4) mantenint-se l'ocupació d'algunes coves. En el Bronze Final l'ocupació del territori es redueix considerablement encara que es manté tant en coves com en poblaments.

En les dues darreres dècades s'han perfilat molts dels aspectes que defineixen l'Edat del Bronze de Castelló. La publicació completa o la revisió d'alguns dels clàssics de la bibliografia com el Castellet de Castelló (Oliver *et al.*, 2005), Orpesa la Vella (Gusi, Olaria, 2014) o El Tossal del Mortòrum (Aguilella, 2017a), als quals se sumen la proposta realitzada des del Pic del Corbs en la qual es revisen jaciments com la Cova del Mas d'Abad, Torrelló d'Onda i Les Planetes (Barrachina, 2012), juntament amb noves troballes produïdes en el si de grans projectes d'obra pública com els realitzats a la comarca de Els Ports (Hernández *et al.*, 2007; Pérez Milián *et al.*, 2007), o privada, cas de la urbanització de Marina d'Or en el Pla de Cabanes (Flors, 2009), més les noves intervencions realitzades pel SIAP en aquest mateix entorn (Aguilella, *et al.*, 2009, Aguilera, 2016), han permés desenvolupar una interpretació més ajustada a les característiques del nostre territori.

En l'actualitat la seqüència de desenvolupament d'aquesta etapa ha quedat establida en quatre fases, de les quals el Bronze Valencià que va definir Tarradell abasta el Bronze Antic i Mitjà amb unes datacions absolutes situades entre el 2200/2100 i el 1500 cal anE. Les fases que tancaríen aquest període són el Bronze Tardà o Recent, que es dataria entre 1500 i el 1300/1250 cal anE i el Bronze Final que podria dividir-se, alhora, en dos subfases, una primera entre el 1300/1250 i el 1000 cal anE, i una segona entre el 1000 i el 800 cal anE (Barrachina, 2012; Jover *et al.*, 2016). Una seqüència que es reproduïx de manera desigual en les diferents comarques castellonenques.

Així doncs, és evident que tota la documentació reunida en aquests cent anys ha posat de manifest la riquesa en jaciments d'aquesta etapa. A més de les excavacions, la contínua recopilació d'informació aportada per les cartes arqueològiques realitzades en diferents comarques com la Plana Baixa (Oliver *et al.*, 1984; Moraño, García Fuertes, 1990-1991; Oliver 2010), L'Alcalaten (Gragel, Ulloa, 2000), o en municipis d'interior com Montán a l'Alt Millars (Barrachina *et al.*, 2013) o Pina de Montalgrao en el Alt Palància (Falomir, Barrachina, 2019), han aportat una millor comprensió de la seua distribució i evolució en terrenys geogràficament molt dispersos. De fet s'observa que la seua disposició sobre el territori no és uniforme, donant-se una major concentració en les àrees meridionals, entorn de la serra d'Espadà i les conques dels rius Palància i Millars (Gusi, 1994-1996, 2001-2002).

En alguns d'aquests jaciments es pot observar una interessant diferència amb altres jaciments de les comarques centrals i meridionals valencianes. Aquesta diferència és es la de disposar de llargues seqüències que solen abastar tota l'etapa de l'Edat del Bronze. Fins ara aquest tipus de poblats amb una llarga continuïtat se situen principalment en la franja costanera (Pic dels Corbs, Orpesa la Vella, Castellet de Castelló, Mortorum,... entre altres). Alguns d'aquests poblats acaben abandonats a l'inici del primer mil·lenni, altres son reocupats pels ibers (cas de Orpesa la Vella).

Tot i això, no són igual de nombrosos els poblats en les diferents fases de la seqüència, la qual cosa podria estar indicant canvis significatius entre els processos històrics de cadascuna de les nostres comarques i l'ocupació/explotació del territori.

Així doncs, la majoria dels poblats de les zones més estudiades presenten una cronologia de Bronze Valencià que abastaria temporalment una mica més de la primera meitat de l'II mil·lenni, sent menys nombrosos els que mostren materials de les fases més recents que es desenvolupen entre el final del segon mil·lenni i el principi del primer.

Un altre aspecte que pot inferir-se d'aquest ampli conjunt de poblats és que si bé contínua sent un element característic d'aquesta cultura la seua ubicació en llocs elevats, sobre tot en les comarques muntanyenques interiors, també s'ha pogut comprovar alguns casos en els quals s'assenten en llocs plans, cas dels jaciments situats al costat del Millars, com el Torrelló del Boverot d'Almassora o el Torrelló d'Onda, o en la línia de la costa, com el ja esmentat d'Orpesa la Vella.

L'estructura dels poblats s'adapta, doncs, al lloc en el qual estan instal·lats, acomodant l'espai mitjançant la creació de terrasses d'anivellament en el cas d'ocupació en llocs alts i amb pendents, i sense presentar un ordenament dels edificis que pugua considerar-se urbà. En alguns casos s'ha pogut

comprovar la presència d'estructures defensives, com a Orpesa la Vella (Gusi Olaria, 2014) a la Plana Alta, El Torrelló d'Onda (Gusi, 1974b) a la Plana Baixa o en El Morrón del Curro en Els Ports (Hernández, *et al.*, 2007). Encara que no sembla la norma, seria necessària una revisió d'alguns dels jaciments coneguts en els quals determinats elements molt enrunats del seu entorn podrien estar indicant una major generalització de les estructures defensives, sobretot en la primera part de l'II mil·lenni.

També és de destacar com una característica pròpia de les comarques septentrionals valencianes, el que un percentatge elevat de localitzacions es produeixen en coves que no sempre són d'enterrament o d'hàbitat, especialment a les comarques interiors. En aquests casos, com en *La Cueva Cerdaña* de Pina de Montalgrao en l'Alt Palància, crida l'atenció el gran volum de ceràmica acumulada en alguns punts de l'interior d'aquestes cavitats que seran posteriorment utilitzades pels ibers i més tard pels pobladors musulmans, obrint la porta a la possibilitat de tractar-se de santuaris o llocs on es realitzaven determinats rituals. Tot i això, l'excavació i estudi d'algunes d'elles han permès veure que en ocasions s'han utilitzat com a refugis temporals de pastors, vinculats a determinats poblats situats en la seua proximitat (Palomar, 1984 b, 1990-91, 1996a; Aguilera, 2002).

Els enterraments localitzats són inhumacions i estan vinculats amb les fases de Bronze Antic i Mitjà en la seua quasi totalitat. En aquests s'enterra el cos en una esclatxa o xicoteta cavitat subterrània. Moltes d'elles són individuals, però també estan documentades algunes col·lectives com La Cova del Mas d'Abad de coves de Vinromà (Viñas *et al.*, 1976), La Cova dels Blaus de la Vall d'Uixó (Casabó, Rovira, 2010) o el singular túmul col·lectiu de El Tossal del Mortorum de Cabanes (Aguilera *et al.*, 2009). En general es pot dir que continuen mantenint els mateixos rituals que es documenten durant el eneolític, mantenint-se fins a molt entrat el segon mil·lenni quan irrompen nous conceptes entorn al tractament de la mort i el mort.

De les fase finals es podria dir que no tenim quasi documentació. Durant el Bronze Final la tendència és a la transformació del ritual que anirà introduint gradualment la incineració guardada en una urna, per a després depositar-se en un clot (zona costanera) o en un túmul (interior muntanyenc). No obstant això, de moment la major part d'aquesta mena d'enterraments es relacionen amb l'Edat del Ferro.

Només disposem per al Bronze Final de la informació que aporta la necròpoli de La Lloma Comuna de Castellfort en Els Ports, (Fig. 5) on es van excavar diversos túmuls circulars amb cista central i urnes amb decoracions acanalades (Arquer *et al.*, 2010:36-37).

Quant al conjunt de materials que abasten des de la vaixel·la domèstica o d'emmagatzematge a les eines i adorns personals, tampoc es pot dir que siga una cultura pobra i homogènia. La introducció del veritable bronze en les eines i adorns no es produirà fins a la mitat del segon mil·lenni anE, mentre els conjunts domèstics varien les formes i decoracions dels seus recipients segons les diferents fases en les quals es troben, encara que les tècniques de cocción continuaran sent les mateixes. Així durant les fases antiga i mitjana les decoracions en els recipients no són molt nombroses però inclouen delicats motius senzills realitzats amb puntes de punxó, (Fig.6) que assenyalen les estretes relacions que mantenen amb la Catalunya Meridional, amb el sistema Ibèric Terolenc i amb la vall del Túria (Barrachina, 2012:

Figura 5.- Túmul amb cista central del sondeig 7 de la Lloma Comuna de Castellfort, els Ports.

Figura 6.- Got carenat decorat amb un motiu geomètric simple realitzat amb xicotets punts impresos amb un punxó de punta fina, una decoració que arribarà fins al segle XV anE en alguns llocs. La peça procedeix de l'abric de L'Assut d'Almassora, una coveta d'enterrament.

135-149). Aquesta tècnica es perd entre la fase mitjana i tardana, moment en el qual els gots passaren a tindre un brunyit quasi metàl·lic en aquells més estimats.

A l'inici del Bronze Final, s'incorporaren decoracions realitzades amb la tècnica del punt i ratlla (tècnica del boquique) i l'excisió, que en els moments finals seran substituïdes per les bandes de acanalats que cobriran tot el cos. L'aparició d'aquestes tècniques decoratives, encara que no de forma generalitzada en tot el territori, mostren l'amplificació de les relacions que ens porten fins a la Meseta (boquique) o la vall de l'Ebre (acanalades), incorporant-se els grups a les noves dinàmiques que acabaran per transformar tot el territori en l'etapa següent (Barrachina, 2012: 156-176). Això permetrà l'arribada a través de les xarxes comercials terrestres i marítimes d'un nou elenc d'objectes de metall, adorns i armes de bronze, que evidencien una major complexitat social d'aquests grups del final de l'Edat del Bronze, destacant entre tots els objectes la fíbula de pivote de El Castellet d'en Nadal. (Fig. 7)

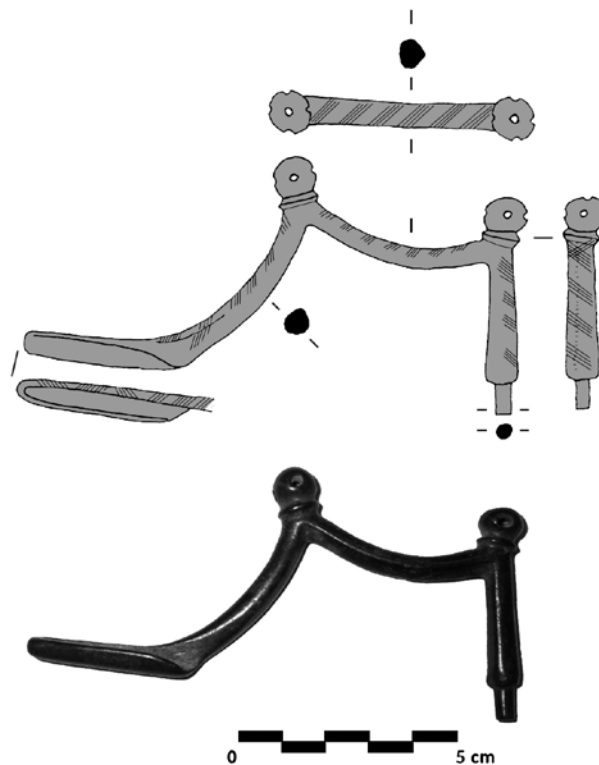

Figura 7.- Fíbula de pivot procedent del Castellet de Castelló, amb una data que la situa entre el segle IX i VIII anE i que evidencia la llarga ocupació d'aquest poblat.

OBJECTIUS DE FUTUR

Com a síntesi volem destacar que els majors problemes que queden per resoldre se centren en les fases finals de la seqüència. El Bronze Tardà i el Bronze Final compten en l'actualitat amb un nombre reduït de jaciments a les nostres comarques que disposen d'estratigrafies i datacions. El Bronze Tardà, definit inicialment com una fase frontissa que introduïa els canvis que es produiran en el Bronze Final, ha anat adquirint presència a les comarques meridionals alacantines i valencianes, on es registren canvis en l'organització social i territorial que les datacions contrasten.

A Castelló, pel contrari, aquests canvis semblen menys evidents i són les datacions com les que aporten El Torrelló d'Onda, Orpesa la Vella o el nostre veí del Baix Palància, el Pic dels Corbs, les que determinen aquesta fase. Unes datacions que no sempre van acompanyades de conjunts materials similars i que en la seua majoria procedeixen de mostres de vida llarga amb màrgens d'error molt ample. Això dificulta l'ajust dels successius períodes ja que se solapen els principis i finals de les diferents fases dins de l'interval de cada datació, amb el problema afegit que aquestes fases finals són molt curtes en el temps si les comparem amb la duració del tram de desenvolupament i estabilització del Bronze Valencià.

El mateix obstacle trobem en el Bronze Final. Ací el nombre de datacions és una mica major, però té els mateixos problemes. Les datacions abasten des del 3000 al 2700 anE en dates sense calibrar, però amb màrgens d'error molt elevats que procedeixen de mostres de vida llarga. Al que cal sumar l'associació a uns conjunts materials i unes característiques de distribució dels assentaments molt dispersos que desdibuixen una correcta caracterització d'aquesta fase.

No obstant això, som optimistes, ja que nous projectes s'estan obrint pas des del SIAP. L'estudi complet dels processos de formació i transformació en alguns jaciments, als quals s'incorpora l'anàlisi d'un territori determinat per les seues característiques geogràfiques o bioclimàtiques, amb l'obtenció de seqüències complementàries en jaciments pròxims, units a l'obtenció de noves datacions de vida curta, permetran completar les llacunes que hui veiem i aportar el component humà i social que ens permetrà veure el ritme de les transformacions... sense esperar 100 anys més.

L'EDAT DEL FERRO ALS TERRITORIS DE CASTELLÓ

En l'actualitat, si hom intenta abordar les transformacions que transcorren al llarg del primer mil·lenni anE als territoris que conformen l'actual província de Castelló patirà, en essència, els mateixos problemes als que es va enfrontar Bosch Gimpera en la seua sistematització, en resumides comptes, la identificació dels factors que provoquen el pas de les formes de vida manifestades a finals de la prehistòria fins la crist·lització de la cultura ibèrica al llarg del segle VI anE i la seua plena integració en les dinàmiques de formació dels pobles preromans en l'occident mediterrani.

Un dels primers mèrits de l'article de Bosch Gimpera va consistir en integrar les dades conegudes en la província de Castelló en el paradigma del context peninsular que es tenia per al final de la prehistòria fent-ne ús de les especificitats pròpies a Castelló (Gusi, Barrachina, 2005). En l'esquema cronològic plantejat al seu article la formulació d'una «*l'Edat del Ferro*» vincularà els seus territoris en l'àrea d'influència dels camps d'urnes vistos com a un fenomen esporàdic de contacte (ceràmiques acanalades, incises i excises, de superfícies brunyides) amb el substrat indígena (del bronze valencià) que sense solució de continuïtat arribarà a fer ecllosió, amb el temps, en el món Ibèric (Oliver, 1992-1993: 313) i que Bosch denominarà «*l'edat del ferro*», dividint-lo en dos períodes diferenciats. El primer període de la II edat del ferro en l'actual paradigma investigador l'associem als moments previs de la formació del món ibèric. El segon període en que inscriu la plena formació del món ibèric el retardava pel que fa al seu inici a la fi del segle IV i el feia finalitzar en la plena dissolució amb el món romà.

L'ASSAIG DE CRONOLOGIA

Aquest estat de la qüestió a penes es va modificar, fins que no es va contar amb seriacions d'altres àrees peninsulars pel que respecta al coneixement del final de l'edat del bronze, atès que encara als inicis dels anys vuitanta del segle passat poca informació es tenia dels dos primers segles del mil·lenni a Castelló (Oliver, 1994-1996: 220). Un altre element de coneixement va ser la fixació de la importància de les influències comercials mediterrànies en la l'evolució d'aquestes societats (Oliver, 1992: 29). Va ser fonamental el reconeixement, al llarg dels anys setanta i vuitanta, de la importància d'aquestes vies com corrent de comunicació que no tan sols transportava mercaderies sinó altres ítems ideològics i de coneixement, com l'assumpció de la pràctica dels banquets relacionat amb el consum ritual del vi (Oliver, 2012:15; Aguilera, 2017a: 210;).

Hi haurà que esperar als anys 1986 i 1987 per trobar la primera sistematització per a Castelló des de Bosch Gimpera. La publicació en el marc de les "I Jornadas sobre el mundo Ibérico" de l'article

La problemática de la iberización en Castellón i al mateix temps *La cultura ibérica al sur de las bocas del Ebro* en el col·loqui internacional de Puigcerdà de 1986 per part de A. Oliver i F. Gusi suposa la integració dels territoris castellonencs en la dinàmica investigadora a nivell peninsular per comprendre les transformacions encetades en el Bronze Final una vegada definit ja el Ferro Antic com un moment de transició, d'assimilació i canvi amb del substrat anterior pels contactes amb el món colonial mediterrani. Els assentaments sobre els que realitza aquesta sistematització esdevindran icònics en la bibliografia del període: (Fig. 1) Abric de les Cinc, Vinarragell, el Solaig i Torrelló del Boverot (amb incineracions) al litoral sud; poblats com la Balaguera i les necròpolis de la Montalbana i l'Hostal Nou als corredors interiors; continuant cap al nord i sempre en l'arc litoral el Castellet de Castelló i el Puig de la Nau al litoral nord.

Al mateix temps no serà fins els primer anys de la dècada dels 90 (1992-1993) on es planteja l'esquema cronocultural del bronze final-ferro antic a Castelló (Oliver, 1992-1993) i on es fixa definitivament la nomenclatura i periodització des del bronze final al món ibèric (Oliver, 1992).

La definició d'un nou eix cronològic va afectar tant als segles inicials del primer mil·lenni (definit-se un Bronze Tarda i un Bronze Final, l'Edat del Ferro per a Bosch Gimpera) com a l'espai de transició a la realitat material dels pobles Ibers amb la conceptualització d'una nova etapa formal sota l'etiqueta de *Ferro Antic* o *Ferro I*, que res tindrà a veure amb el període definit per Bosch Gimpera. Un període frontissa no exempt de problemes per a la seua caracterització, primer amb un Bronze Final-Camp d'Urnes (Segle VIII i primera meitat del VII anE) per integrar els materials ceràmics coneguts dels jaciments castellonencs; després un Ferro Antic o Bronze Final-Ferro des de la segona meitat del VII anE i inicis del VI anE (Oliver, 1992-1993: 318) on encara es reconeixen les influències dels camps d'Urnes del nord-est i es fan evidents les influències mediterrànies datades per les importacions mediterrànies amb materials com les ceràmiques bícromes, àmfores fenícies, plats trípodas, i ceràmiques que imitaven a mà les ceràmiques a torn meridionals.

Aquesta forqueta cronològica va anant perfilant-se a mesura que avançaven les investigacions a nivell peninsular i s'anaven integrant les dades fruit dels estudis realitzats per investigadors com A. Oliver en el marc de les activitats del SIAP al llarg dels anys 80 i 90 en la planes litorals de Castelló (Oliver, Blasco, freixa *et al.*, 1984; Oliver, 1996). D'aquesta forma el Ferro antic es podia retrotraure a la primera meitat del VII anE en alguns punts i zones i s'identificava per primera vegada una estructura de poblament i aprofitament de recursos lligada a les conseqüències del comerç mediterrani oriental; aquest estudis ajudaren a contextualitzar una serie de troballes ocasionals abundantment citades en la bibliografia castellonenca des del treball pioner de Bosch Gimpera dels quals el jaciment del Espleters era el més paradigmàtic, jaciment funerari amb amb unes estructures i cultura material que podrien haver format en origen, un monument tumulari (Cfr. Oliver, 2017: 10). La nomenclatura va quedar definida a principis dels 90 fixant-se un Ferro antic posterior a un bronze final i anterior a un ple període del ferro que coneixerem a com a Cultura ibèrica, sense solució de continuïtat i fugint d'etiquetes intermèdies que complicaven, mes que aclarien, la periodització i transit, deixant de banda definitivament el terme Camp d'urnes per a altres zones peninsulars.

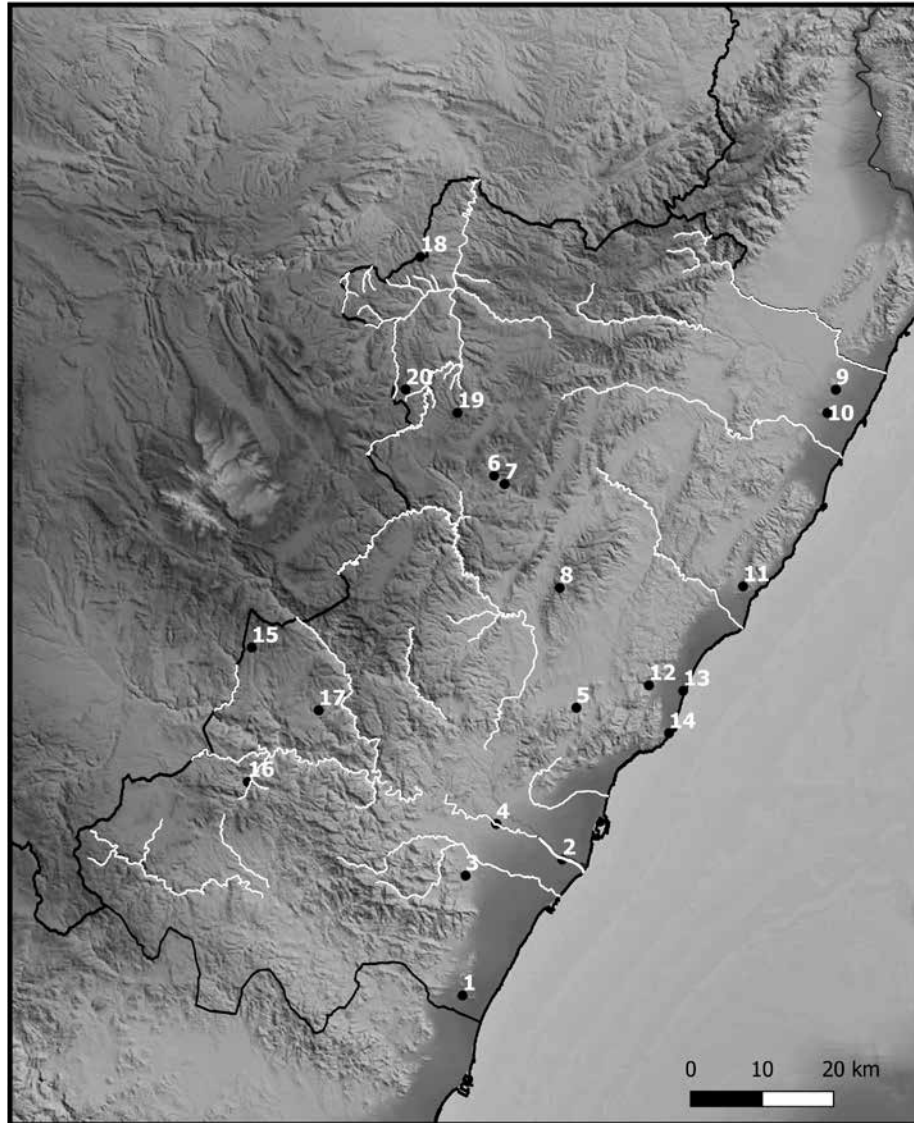

Figura 1.- Situació dels jaciments citats al text. 1, Abric dels Cinc. 2, Vinarragell. 3, El Solaig, 4, Torrelló del Boverot. 5, La Balaguera. 6, La Montalbana. 7, Hostal Nou. 8, Tossal de la Vila. 9, Puig de la Misericòrdia. 10, Puig de la Nau. 11, Santa Llúcia. 12, Tossal del Mortórum. 13, Torre la Sal. 14, Orpesa la Vella. 15, Los Morrones. 16, El Calvario. 17, Los Cabañiles. 18, Sant Joaquim de la Menarella. 19, Necròpolis de la Lloma Comuna. 20, En Balaguer.

EL RITME DE LES EXCAVACIONS EN LES COMARQUES CASTELLONENQUES

El desenvolupament del coneixement en les últimes dècades al voltant del processos de la nostra protohistòria ha depès per una banda del progrés de la mateixa disciplina arqueològica (mètodes, tècniques i forma d'excavació) com de les aplicacions d'altres ciències per a reconstruir la base material de subsistència (dieta, aprofitament d'espècies, recursos vegetals emprats, etc.) o afinar en les metodologies de datacions absolutes.

Els agents que van posar en marxa aquesta nova perspectiva del quefer de l'arqueologia van ser en un primer moment les mateixes institucions públiques (Diputació/SIAP i ajuntaments/Museus) per sumar-se posteriorment l'arqueologia professional a mesura que es promulgava la legislació aplicada al patrimoni arqueològic. La faceta investigadora iniciada pel SIAP, creat a inicis dels anys setanta del segle passat va estimular des d'un primer moment la col·laboració en projectes amb diferents Universitats i la integració en projectes de caràcter regional i internacional. Les activitats de l'arqueologia professional han anat evolucionant al caliu de grans projectes urbanístics i construccions d'infraestructures. Aquestes dinàmiques han condicionat un major volum del coneixement en algunes zones concretes:

- La plana litoral del Baix Maestrat on els programes de prospecció i excavació en extensió dels seus principals jaciments s'han traduït en la publicació de monografies específiques sobre el territori que van ser pioneres en sistematitzar les perspectives globals sobre el transit del bronze Final al món ibèric (treballs de A. Oliver i F. Gusi al voltant del Puig de Nau i d'A. Oliver sobre el Puig de la Misericòrdia). (Fig. 2)
- El litoral de la ribera de cabanes, on la conjuminació d'una gran operació urbanística (amb els consegüents projectes de documentació prèvia establerts per la llei) i els projectes dirigits des del SIAP per G. Aguilera al voltant del jaciment del Tossal del Mortòrum (Fig. 3) (Aguilera, 2017a) han donat a conèixer el possible funcionament de la xarxa comercial fenícia que ajuda a entendre la realitat material d'un espai àmpliament poblat des de la prehistòria amb centre de certa importància com Orpesa la Vella (Gusi, Olària, 2014; Aguilera, Barrachina, Falomir *et al.* 2018) on acabarà desenvolupant-se un àrea poblacional i portuària al voltant de la ciutat ibèrica de Torre la Sal (Flors, 2009).
- La comarca dels Port de Morella on també els estudis previs a la realització del Pla Eòlic Valencià (zones 1, 2 i 3) van donar a conèixer la cultura material d'uns grups de població amb una evolució territorial que per al període que ací tractem queda definida en base a una economia pecuari-agrícola on els assentaments tenen un control visual dels passos i recursos potencialment aptes per a l'explotació ramadera (Barrachina, Cabanes, Viciach, *et al.*, 2011).

D'igual forma els darrers anys s'han posat en marxa projectes d'excavació i prospecció en territoris mes marginals però que poden donar resposta a hipòtesis plantejades respecte als canals i forma de distribució de productes i idees en la formació en el poblament que ocupaven comarques com l'Alt

Figura 2.- Puig de la Misericòrdia, Vinarós (Foto SIAP)

Figura 3.- Tossal del Mortórum 2019, Cabanes (Foto SIAP)

Figura 4.- Los Morrones, Cortes de Arenoso (Foto SIAP)

Millars. Son projectes com els de A. Barrachina al poblat de Los Morrones en la zona de Cortes de Arenoso (Fig. 4) i El Calvario en Montan (Barrachina, Viciach, Burdeus *et al.* 2012) i de F. Falomir respecte a les àrees funeràries en la foia de Zucaina (Falomir, Lujan, 2013).

EL FERRO ANTIC

L'anàlisi dels resultats als darrers projectes d'investigació insisteixen en l'inici del Ferro antic a finals del segle VIII anE i inicis del VII anE (Aguilella, 2017a) i ja a mitjans del Segle VII parlem d'un Ferro Antic plenament format amb un augment de poblament o almenys de jaciments coneguts respecte al moment anterior plenament contrastat en bona part de la geografia castellanenca (Oliver, 2017: 11). Les poblacions que ocupaven les serralades del nord de Castelló i les seues planes litorals a les acaballes del segle VIII anE evidenciaven una freqüent permeabilitat de contactes amb bona part de l'àrea geogràfica de la conca de l'Ebre (Oliver, 2012: 5-6), especialment evidenciada per les ceràmiques acanalades i incises i els aixovars de bronze (Oliver, 1992-1993; 1994-1996). Així als nivells coneguts del Puig de la Nau se li han afegit les últimes troballes del Puig de la Misericòrdia que donen testimoni de la presència de poblacions que inicien la seua fixació estable a les planes litorals però amb una activitat edilícia que denota encara uns usos arrelats en formes d'ocupació sense implantacions planificades (aquest moment també el podríem identificar en els ja coneguts contextos de Vinarragell o del Torrelló del Boverot) on es detectaran les primeres transferències del món fenici i el seu material ceràmic característic de forma directa o mitjançant hibridacions (Urna de La Montalbana).

El món comercial fenici serà l'element clau de transformació econòmica, social i política en tot el territori castellanenc. Polític en l'interès en vertebrar una xarxa de comerç i redistribució de nous productes i que aniran més enllà dels aprofitaments puntuals evidenciats pels poblats construïts amb estructures peribles en les planes litorals i també a l'interior en assentaments com Sant Joaquim als Ports (Vizcaíno, 2010b, 392; Oliver, 2012) al evolucionar cap a centres de poder local i pot ser comarcal mitjançant residències fortificades com el Puig de la Misericòrdia i el Polsegué de Rosell al Baix Maestrat (Oliver, 2012; 2017: 13) i En Balaguer I (Barrachina, Cabanes Viciach *et al.* 2011) i Refoies Altes als Ports (Vizcaíno, 2010b: 393).

Ara bé, recents investigacions han posat en evidència com en els processos de transformació van haver variables que s'ha de determinar i valorar com possibles reactius, ja que si bé documentem els assentament mes amunt citats amb continuïtat d'ús al menys des de finals del VIII anE, apareixerà un altre tipus d'assentament sense arrels en en el poblament circumdant. Seria el cas del Tossal del Mortòrum (Aguilella, 2017) que es convertiria, amb la seua vinculació amb un fondejador en Torre la Sal, en un centre creat *ex novo*, per convertir-se en un centre distribuïdor i d'intercanvi de la xarxa comercial oriental, com els detectats en altres àrees peninsulars (Aguilella, 2017a: 211). Seria el motor de canvi social necessari per a explicar el naixement de les elits aristocràtiques vinculades a les noves construccions en els poblats de tradició indígena del seu hinterland que tornen a ser ocupats, com Orpesa la Vella o Santa Llúcia (Aguilella, 2016).

Conceptualitzar aquesta transició es pot veure exemplificada en la interpretació de dos registres arqueològics com son els del Tossal del Mortòrum (Aguilella, 2017a) i El Tossal de la Vila (Aguilella,

Falomir, Pérez *et al.* 2016) ja que van poder coincidir amb el temps tan per cronologies absolutes com per cultura material i denoten perfectament el final d'una tradició d'un període i l'adveniment d'una nova realitat territorial i de control dels recursos que es pot endevinar ja al Tossal de Mortòrum (Aguilella, 2017a: 210).

El paradigma tradicional sobre l'interès del comerç mediterrani es basava en la prioritat de l'obtenció del metall a través de les comunitats indígenes (ferro, galena argentífera) com element fonamental de la economia productiva d'aquestes poblacions, deixant l'explotació agropecuària en un segon pla (Oliver, 1992: 33) ara bé els últims estudis centrats en l'arqueometal·lúrgia han estat fonamentals per reconstruir les xarxes comercials de la façana mediterrània en les quals els assentaments del nord de Castelló estaven integrats, xarxa que implicava una flux amb el sud-est peninsular (ploms) i inclús de l'alta Andalusia com Linares (Coures) i que ha servit per a identificar centres de redistribució de material elaborat cap a altres zones (Aguilella, 2017a). Les dades de les excavacions a la Ribera de Cabanes han posat en evidència la importació de la circulació de ploms, dins d'una corrent comercial vinculada a jaciments com la Fonteta en Alacant. En realitat tot i que no es una qüestió tancada es pot intuir que l'avanç de les xarxes comercials orientals, amb punts de distribució i colònies ben assentades tindria altres interessos més enllà de la obtenció de metalls (Aguilella, 2017a: 210) deixant les explotacions locals per l'autoabastiment; pel moment no s'ha trobat traces de l'explotació en aquest període en vistes de la seua comercialització.

Els actuals projectes al voltant de la definició del Ferro Antic assumeixen la importància de clarificar la relació territorial entre jaciments i la caracterització formal de la cultura material i de les seues estructures constructives. Ara per ara, es podria caracteritzar els seus trets principals en els següents punts:

- una intensificació dels circuits d'intercanvi indígenes vinculats a les xarxes comercials de la façana mediterrània.
- canvis en el model econòmic amb una major especialització en l'obtenció de recursos (aprofitament d'espècies, recursos vegetals emprats, etc.) centrats en l'explotació agropecuària (Oliver, 2012: 6), constatant-se variacions en la dieta quotidiana.
- una progressiva aproximació a les zones d'obtenció de recursos, tendència que s'accentuarà a mesura que entrem en el món ibèric.
- es documenta, en les àrees que contenen amb més estudis, una ocupació generalitzada del territori, articulada jeràrquicament i associada possiblement amb un augment demogràfic. Per als cas dels Ports (Vizcaíno, 2010d: 159) solen estar situats en els punts més alt dels cims (Fernández López de Pablo, 2010: 147), vertebrant-se al voltant de les vies de comunicació ancestrals lligades a la ramaderia (Vizcaíno, 2010b: 267). Per a les planes litorals, i també vinculats a les vies de comunicació, es té indicis d'assentaments orientats a l'explotació dels recursos immediats com és el cas del Mas de Fabra en Benicarló (Vicente, Pérez, Arquer *et al.* 2016).
- s'ha d'assenyalar la pervivència de la freqüentació de coves (Oliver, 2017:11)

Pel que fa a les activitats edilícies es constaten canvis significatius en l'arquitectura, amb una regularització de les seves trames constructives i els canvis en l'agençament domèstic.

El corol·lari de l'anàlisi d'aquestes característiques pot permetre hipotetitzar per al ferro antic el sorgiment dels primers trets aristocràtics associables a una certa arquitectura de prestigi visible fonamentalment a la Vall de l'Ebre (Oliver, 2012) i que caldrà considerar a la vegada per a les comarques del nord i litoral de Castelló amb centres de poder com el recentment documentat al Puig de la Misericòrdia (Oliver, Falomir, Aguilera *en premsa*).

Aquesta realitat política i social evolucionarà ja en l'ibèric antic a l'aparició d'elits guerreres, no sense haver passat abans per un moment de crisi que desemboca en un final violent per a la majoria d'aquests jaciments (incendis) a la meitat del segle VI anE, com es pot constatar, per exemple al Puig de la Misericòrdia.

L'IBÈRIC

Encara avui, pel que fa investigació actual sobre el món ibèric i el seu desenvolupament a les comarques de Castelló, hem de patir la mancança de publicacions de jaciments excavats en extensió. Fins mitjans dels anys vuitanta es provava de construir el relat (Olària, 1985) a partir de l'anàlisi de les fonts antigues, sondejos i incipients excavacions que aportaven seqüències estratigràfiques comparables. En l'actualitat si sumem les prospeccions superficials realitzades en part d'algunes de les nostres comarques (Oliver, 2001) es perfila un territori amb un ritme desenvolupament urbà mes tardà que altres regions veïnes, amb nuclis de població mitjans o menuts i altres nuclis mes potents a partir del segle III anE (assentaments com La Balaguera i Torre la Sal podrien tindre mes de 4 hectàrees) i amb una dispersió de poblament associada a l'aprofitament agrícola. S'ha interpretat aquesta mancança pel propi desenvolupament polític en la creació dels estats-ciutat identificats entre les ètnies ibèriques en la façana mediterrània, que sempre amb reserves, dibuixa una frontera al Millars entre Arse/Saguntum (i per extensió Edeta en la vall mitja del Palància) i al nord el Poble Ilercavó fins al pla litoral del Baix Ebre (Oliver, 2018)

Plantejat en la actualitat, el procés de desenvolupament territorial del món ibèric sembla patir moments d'expansió i d'articulació territorial dels assentaments amb altres moments on s'hipotetitza una forta ruralització del poblament amb la desaparició dels nuclis mes grans poblacionals, primer entre mitjans dels segle IV anE i finals del III anE i després a partir del tercer quart del segle II anE i l'últim i definitiu al primer quart de la primera centúria anE (Oliver, 2001: 303)

Com sempre haurem de reconstruir la seqüència amb les zones millor conegudes, en aquest cas el nord de Castelló, ja siga en els territoris de ponent (Els Ports) com els territoris del pla litoral Vinaròs/Benicarló, on s'han obtingut un conjunt de dades imprescindibles tant per a poder valorar el procés de canvi que abocarà a la definitiva implantació de la realitat cultural del món ibèric (Oliver, Gusi, 1995) com la evolució i assimilació del món ibèric en el món romà (Oliver, 2013) .

Tot i establint-se una certa continuïtat poblacional entre el Ferro Antic i els primers moments del món ibèric (Oliver, 1994-1996: 228) es pot percebre com el procés de jerarquització territorial iniciat a finals del segle VIII anE avança fins aguditzar-se al llarg del segle VI anE, no sense haver passat, com diem més amunt, per certes convulsions socials exemplificades en la constant documentació del final violent d'alguns assentaments en la primera meitat del segle.

La reordenació de les formes de control polític del territori després del que sembla ser un col·lapse al final de la fase anterior a mitjans del segle VI anE l'anomenarem Ibèric Antic; es fa evident pel canvi generalitzat del patró d'assentament i des del punt de vista material es caracteritza el període per la generalització de la ceràmica a torn amb la consegüent estandardització de les formes i decoracions (Oliver, 1997; García Fuertes, 1997) i el desenvolupament de les activitats econòmiques com l'agricultura, o la metal·lúrgia del ferro.

Aquest procés de jerarquització en l'explotació territorial tindrà conseqüències en la estructura social il·lustrat en el registre funerari (Barrachina, 2002-2003). Les dades obtingudes de l'anàlisi territorial en la comarca dels Ports podrien confirmar com l'accés a l'enterrament evoluciona cap a un model socialment vinculat a una estructuració vertical per la qual la edat i el gènere no són els elements que donen dret a enterrar-se, advertint-se un procés d'institucionalització de l'herència (estatus), vinculada a una classe aristocràtica (Vizcaíno, 2010b: 393). En la necròpolis de Sant Joaquim es documenta un estat inicial amb una absència de diferenciació social que podria sustentarse en unes relacions familiars i socials comunitàries. Aquesta estructuració dels enterraments derivarà en una progressiva diferenciació vertical amb una correlació temporal on els propis assentaments inicien un procés d'agrupament de les comunitats en centres de major rellevància i que generarà relacions de dependència entre famílies i la seua clientela.

Entre les necròpolis tumulàries documentades tant en les comarques interiors com al litoral de Castelló datades al llarg del segle VI anE destaquen per a la zona de contacte amb la vall de l'Ebre les de Sant Joaquim de Forcall (Vizcaíno, 2010d), La Lloma Comuna de Castellfort (Vizcaíno, 2010b) i Mas d'en Boldo (Vizcaíno, 2010a) i per al curs alt del Millars les àrees funeràries de la foia de Zucaina (La Escudilla, Los Cabañiles (Fig. 5) i Peñas de Villanueva; cfr. Falomir, Luján, Agustí *et al.* 2017) i Mesón del Carro (Barrachina 2002-2003), deixant per a la costa i amb reserves La Torrassa en Vall d'Uxó (Laguna, 2014) i troballes esporàdiques com la de la Vilavella. En aquestes es pot veure perfilada la evidència d'aquesta aparició d'una nova aristocràcia guerrera amb uns aixovars que han assumit uns ítems guerrers (armament de ferro) indicatiu de cap on es dirigira la nova etapa cultural, (Vizcaíno, 2010b: 394-395). La seua ubicació atindrà a llocs relacionats amb les rutes de pas i els camins ramaders (Vizcaíno, 2010a: 147).

En les planes litorals del nord de Castelló l'entorn del assentament del Puig de la Misericòrdia evidència aquesta nova realitat; continuarà com a una residència fortificada que denota la seua importància com a centre comarcal (Oliver, 2012: 10). És un moment on l'eix del comerç colonial passarà a mans de nous protagonistes (la causa l'hem de trobar originada en la mateixa evolució política i

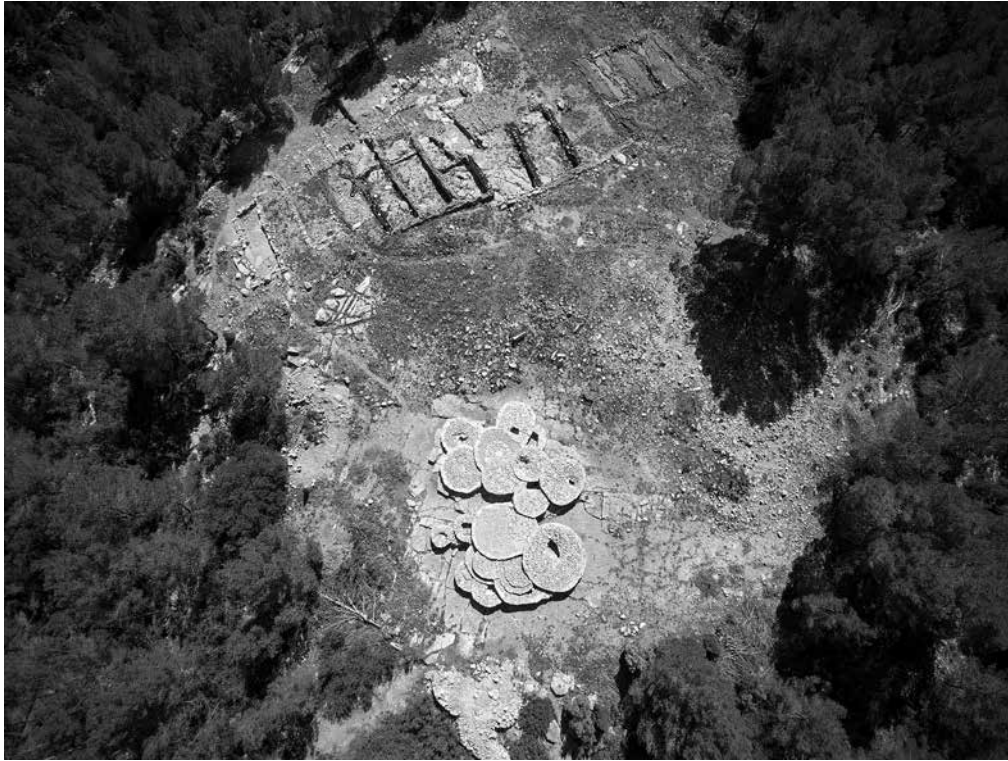

Figura 5.- Los Cabañiles, Zucaína (Foto SIAP).

comercial al mediterrani occidental) primer amb l'arribada dels productes grecs així com el comerç púnic que ens permetrà datar i contextualitzar les cronologies d'expansió i plenitud fins l'Ibèric Ple.

Tot i això en l'evolució social i política al sí de les comunitats indígenes es detecten problemàtiques que provocaran l'abandonament del seus nuclis principals; en l'estat actual de la investigació queden encara per explicar debatent-se uns possibles orígens interns (pròpia crisi social i política) o externs (entrada en l'escenari del comerç púnic). La nova realitat provoca una altre canvi en en el patró d'assentament, abandonant-se els llocs elegits prèviament per trobar punts de més fàcil defensa que caracteritzarà l'ibèric Ple al llarg del segle V i part del IV anE.

El Puig de la Misericòrdia sembla desmantellar-se i es trasllada el lideratge al veí Puig de la Nau amb la construcció d'una ciutadella (Fig. 6) (Oliver, 2012: 10), que esdevindrà paradigma a nivell edilici per a l'ibèric Ple a les comarques del nord de Castelló (construïdes seguint una planificació, modulades i dirigides des d'un poder local, Oliver, 2012: 11), amb una vigència de mitjans del segle V anE fins al

primer quart del segle IV anE amb plena vinculació a l'explotació agrícola dels territoris immediats i on es desenvolupa el corpus de vasos característic de la cultura ibèrica.

La problemàtica actual rau en determinar perquè aquest model territorial, amb uns nuclis de poder ben definits es veu abocada a un final de difícil explicació ja que estan abandonats sense indicis de violència, inaugurat-se un estadi de quasi dos segles (part del transcurs del segle IV i III anE) on no tindrem indicis de la trama d'ocupació del territori des del riu Sénia fins el Millars, tendència documentada en altres àrees del món ibèric i dels quals no se sap si corresponen a reestructuracions polítiques o a un declivi dels recursos econòmics del seu hinterland i que coincideix amb l'auge del món ibèric del sur-est peninsular i del focus vinculat a Empúries (Gusi, Oliver, 1995).

Fins que no entrem en l'òrbita de la II Guerra Púnica (on veiem que antics nuclis abandonats com el Puig de la Misericòrdia es tornen a ocupar) i que tan sols perduren com a nuclis amb certa potència Torre la Sal o La Balaguera no tornarem a trobar indicatiu d'una articulació territorial però ara ja associat a unes formes edilícies vinculades a veritables centres urbans que podem anomenar ciutats (Oliver, 2012: 12) i que res tindran a veure en les èpoques passades. Després de la II Guerra Púnica els territoris entre el riu Ebre i el Palància es veuran afectats per la entrada en una nova realitat política i administrada dirigida des de la República de Roma. Els processos que s'encetaran dins d'aquesta nova realitat econòmica i social entraran de ple en procés de Romanització, definitiva assimilació de la Cultura ibèrica en la romanitat al llarg dels segles II i I anE (Oliver, 2013).

Figura 6.- Puig de la Nau, Benicarló (Foto SIAP).

ROMA A TERRES CASTELLONENQUES

L'estudi del món romà a terres castellonenques ha sigut sempre un focus d'interés recurrent entre aficionats estudiosos, erudits i professionals de l'arqueologia i la història. Desconeixem els motius pels quals P. Bosch Gimpera en el seu article *els problemes arqueològics de la província de Castelló* (1924) no va aprofundir en aquesta etapa històrica, però sí que podem afirmar que les problemàtiques que ell trobà a l'hora de configurar un discurs d'altres etapes històriques, són en essència les mateixes que trobem en l'actualitat per a l'estudi del món romà i que resumeix perfectament en el paràgraf següent:

El que hi hagi de cert en la nostra hipòtesi ens ho dirà amb el temps la recerca arqueològica. Ella té encara immenses possibilitats que aixemplen un horitzó que els textos no sabrien ja il·luminar amb les llurs notícies fragmentàries i cent vegades reforçades pels historiadors moderns (117).

Inevitablement el degoteig de dades, informació i troballes arqueològiques que ja marcava i condicionava a Bosch Gimpera a principis del segle XX, continua sent el major problema al qual ens enfrontem els arqueòlegs de hui en dia. No obstant això, i salvant les diferències, han sigut moltes les troballes, excavacions i estudis que s'han realitzat des d'aquells temps i en conseqüència, el nostre coneixement sobre el món Romà castellonenc s'ha ampliat considerablement.

PERE BOSCH GIMPERA I EL SEU TEMPS

Cal realitzar un breu exercici de recerca historiogràfica per plantejar-se el panorama que existia en el moment en què P. Bosch Gimpera escrigué el seu article per a la Societat Castellonenca de Cultura en 1929. En aquest context, la recerca sobre el moment romà castellonenc degué ser incipient i fonamentada bàsicament en tres conjunts de coneixement: l'estudi dels autors clàssics, els corpus epigràfics i numismàtics, i les troballes arqueològiques disperses per la geografia castellonenca.

El primer conjunt, l'estudi d'autors clàssics com Avià, Hecateu de Milet, Estrabó, Plini el Vell i Ptolomeu, és la font que el mateix Bosch Gimpera fa servir en la seua aproximació als territoris de les tribus ibèriques que devien assentar-se en l'actual província de Castelló. Aquest mètode d'investigació heretat de cronistes com P. Beuter (1538; 1563) i R. Martí de Vicianà (1564) o més endavant G. Escolano (1611) o F. Diago (1613) va ser un tipus d'assaig recurrent durant els segles XVI a XIX per realitzar una aproximació al territori durant l'antiguitat. Així, aquests autors entre d'altres assentaren hipòtesis sobre assimilació entre localitzacions i antics territoris o ciutats nomenades a les fonts clàssiques.

El grup corresponent als *corpus* epigràfics i numismàtics ha sigut una font imprescindible per tots els estudiosos del món romà. Bosch Gimpera degué tindre al seu abast compilacions d'epigrafia romana tan rellevants com les realitzades per cronistes com P. Beuter (1538; 1563) i R. Martí de Vicianà (1564). També les confeccionades als segles XVII i XVIII quan destaquen G. Escolano (1611)

o F. Diago (1613), i sobretot la recopilada per la figura d'Antonio Valcárcel Pío de Saboya y Moura (1852), més conegut com a Conde Lumières. Ja al segle XIX trobem la publicació del segon volum de *Corpus Inscriptorum Latinorum* realitzat per E. Hübner (1869), la qual va servir de base per als futurs especialistes sobre epigrafia i com a font bàsica per als estudis que tractaren el món romà en qualsevol dels seus àmbits.

L'últim grup de coneixements, el corresponent a les restes arqueològiques, abasta des de jaciments arqueològics fins a troballes causals. Clars exemples són el coneixement de les restes arqueològiques de la Moleta dels Frares (Forcall) vinculades a Lesera (Alföldy, 1977; Arasa, 1987a; 2009) les quals es van donar a conèixer l'any 1876 per N. Ferrer i Julve (Arasa, 2009, 27). Un altre dels casos més representatius pel significat del monument per al patrimoni castellonenc i l'arqueologia romana provincial és el de l'arc de Cabanes (Fig. 1). Aquest és descrit per P. Beuter en 1538 en la *Primera part de la Crònica General del regne de València*,

on inclús conjectura que es tracta d'un arc construït pels romans per recordar grans esdeveniments i el data en una batalla posterior a la mort dels escipions (Arasa, Abad, 1989, 10).

També degué conèixer restes tan importants com el cap en marbre de l'emperador Adrià descobert a Borriol en 1852 (Arara, 1998: 319-320) o els elements sumptuaris de la Muntanyeta dels Estanys (Almenara) coneguts des de principis de segle XIX per diversos erudits als quals ja van cridar l'atenció les seues restes (Arasa, 1999a). Possiblement també degué tindre accés a diferents arxius com el de la *Societat Arqueològica Valenciana* i col·leccions entre les quals figuraven materials d'època romana com per exemple les de l'Inspector d'Ensenyament de Castelló J. J. Senet.

Figura 1.- Grabat de l'arc de Cabanes segons A. de Laborde en 1811.

EL TEMPS POSTERIOR A PERE BOSCH GIMPERA

Va caler esperar un quart de segle fins que D. Fletcher i J. Alcàcer (1956) publicaren un sumari similar al escrit per P. Bosch Gimpera, però que aquesta vegada tractava exclusivament les restes romanes a la província de Castelló. A partir d'aquest moment la recerca fonamentada en intervencions arqueològiques i els estudis van augmentar considerablement, ampliant així el coneixement sobre el pas de Roma per la província.

Del mateix mode que em tractat el conjunt de dades amb les quals podia comptar Bosch Gimpera, posteriorment al seu treball el conjunt corresponent a l'estudi dels autors clàssics ha sigut complementat amb les dades de les troballes i estudis arqueològics, donant resultats molt positius a partir de la segona meitat del segle XX. Entre els més destacats cal mencionar la localització de l'única ciutat romana al territori castellanenc, quan en 1977 G. Alföldy realitzà la seua relectura l'ara (CIL II², 14, 770) conservada a l'antiga casa Piquer (Morella) i plantejà la seua vinculació entre la ciutat antiga de *Lesera* i el jaciment localitzat a la Moleta dels Frares (el Forcall). Més casos d'identificació geogràfica són la *mansio Ildum* amb el jaciment de l'Hostalot de Vilanova d'Alcolea (Morote, 1979, 151; 2002, 153-154), o també la *mansio Lubricatum* amb el jaciment del Tancat (Negre, 2013b, 216).

El segon grup de coneixements, corresponent als *corpus* epigràfics i numismàtics també ha sofrit diverses actualitzacions. Pel que respecta a l'epigrafia, quasi al llarg i ample de tota la província s'ha produït un constant augment de troballes epigràfiques, les quals han sigut publicades periòdicament en revistes especialitzades. Entre tots aquests treballs cal destacar les publicacions realitzades per Pere Pau Ripollès (1977), les de F. Arasa per a l'Alt Palància (1992) i els volums de tota la geografia castellanenca de J. Corell (2002; 2005), els quals compilen i estudien de forma exhaustiva totes les restes epigràfiques. Gràcies a aquests estudis, s'ha pogut realitzar una aproximació a la societat, economia i religió romana en cada una de les diferents regions de la província.

El tercer grup, corresponent a les excavacions arqueològiques desenvolupades per tota la província, és el que més dades ha aportat. Les noves excavacions, la implantació de metodologies arqueològiques acurades i les publicacions dels treballs realitzats han possibilitat donar a complementar un panorama que anteriorment a 1929 era generalment escàs i confús.

Entre aquestes excavacions cal destacar les realitzades en la Vil·la de Benicató (Nules) (Gusi, Olaria, 1977) (Fig. 2), les dutes a terme l'any 1960 a la Moleta dels Frares per E. Pla (1966; 1968), les que van exhumar els forns ceràmics del Mas d'Aragó (Cervera del Maestre) (Borrás, 1987-88; Borrás, Selma, 1989), les excavacions de l'Horta Seca a la Vall d'Uixó (Rovira, *et al.*, 1989), les realitzades sobre l'arc de Cabanes (Ulloa, 1996), les de l'important conjunt d'època romana de Vinamargo a Castelló (Alfonso, Miguélez, 2013), les restes romanes del terme municipal de Borriana amb els jaciments de la Torre d'Onda (Arasa, Mesado, 1997) i Sant Gregori (Ferrer, Melchor i Benedito, 2013), i les termes romanes de Santa a l'Alcora (Oliver, 2007). Tots aquests són una xicoteta selecció de la quantitat d'intervencions realitzades en indrets amb ocupació romana.

Figura 2.- Excavació arqueològica en la Vil·la romana de Benicató (arxiu fotogràfic SIAP).

L'ARQUEOLOGIA DEL MÓN ROMÀ A LES DARRERES DÈCADES

Durant l'últim quart del segle XX i els inicis del segle XXI és produït la gran explosió respecte als treballs sobre arqueologia romana a la província de Castelló. En un inici aquests treballs suposen un gran grup de recerques i d'estudis d'àmbit local i regional sobre poblament, fonamentalment enfocades a realitzar compendis de restes disperses i donant pinzellades sobre patrons de poblament. De nord a sud de la província destaquen els treballs de F. Arasa en la comarca dels Ports (1977; 1979-82; 1987a; 1999b; 2000b) i als territoris del Castell de Culla (1994); els estudis de González Prats a l'Alt Maestrat (1979); i les investigacions de R. Járrega a la Plana (2011) i l'Alt Palància (1998; 2000).

Posteriorment a aquests treballs inicials es publiquen els que fins hui en dia són les investigacions de referència per al coneixement del món romà a la província. Aquests nous treballs aporten una visió més amplia del poblament, no quedant-se tan sols en el jaciment, sinó que realitzen un exercici d'integració de totes les dades arqueològiques per configurar un discurs històric sobre la societat, l'economia i molts altres aspectes que comprenen el món romà al territori castellonenc. Entre aquestes investigacions és necessari destacar els títols *La romanització a les comarques septentrionals del Litoral*

Valencià. *Poblament ibèric i importacions itàliques en els segles II i I AC* (Arasa, 2001), *El poblamiento en la plana en la época romana* (Járrega, 2011), *Saguntum y la Plana. Una ciudad romana y su territorio* (Ferrer, Oliver, Benedito, 2016) i *El Alto Palancia en la época romana* (Járrega, 2000).

Tots aquests treballs cal complementar-los amb estudis locals, de troballes aïllades i excavacions puntuals que s'han desenvolupat durant els darrers anys arran de la geografia Castellonenca i que s'han anat publicant en revistes tant de caràcter científic com els *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia* del Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques de la Diputació de Castelló o el *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*, també en publicacions més regionals com el *Butlletí del Centre d'Estudis del Maestrat* entre moltes altres.

En aquesta breu síntesi sobre les novetats més rellevants de l'arqueologia romana en la segona meitat del segle XX i les dos primeres dècades del segle XXI, l'arqueologia professional no institucional també té un destacat paper per al coneixement del món clàssic. De forma gradual però constant, amb l'aprovació de la Llei de Patrimoni Valencià a 1998 i les seues posteriors reformes, aquest sector professional va exercir un gran pes en l'aportació i actualització de noves dades. L'obligació jurídica de desenvolupar treballs arqueològics en zones amb afecció patrimonial ha propiciat el descobriment i estudi de nombrosos jaciments romans d'entitat. D'entre tots podem destacar l'excavació del Palau de Borriana, les termes de Santa a l'Alcora, el tram de Via Augusta de Benlloc i les restes d'en Balaguer als Ports en el context del Pla Eòlic Valencià. Tampoc podem oblidar altres intervencions que a falta de publicació científica segur que aportaran noves dades augmentant el nostre coneixement sobre el món romà a la província de Castelló.

ROMA A TERRES CASTELLONENQUES. BREU ESTAT DE LA QÜESTIÓ

ÈPOCA TARDORREPUBLICANA

L'actual província de Castelló, per a quan es produí l'arribada de Roma es configurava com un territori a cavall de dos tribus ibèriques, Edetans al sud i Il·lercavons al nord. Aquesta situació i sobretot els límits d'aquests dos pobles ibèrics ja va ser una qüestió debatuda per P. Bosch Gimpera i hui dia encara hi ha discrepàncies sobre els límits entre els diversos investigadors.

El temps que transcorre entre el desembarcament de les tropes de Gneu Corneli Escipió a Empúries en el 218 anE i la implantació del model imperial per August a finals del segle I anE, és un període marcat per esdeveniments històrics que provocaren canvis continus en tots els aspectes.

Aquests quasi dos segles d'història han estat profundament marcats per conflictes bèl·lics com la II Guerra Púnica, la rebel·lió ibèrica amb la consegüent repressió de Cató i les Guerres Civils del segle I anE. En aquests segles també es produeixen canvis a escala estructural com són la reforma agrària

impulsada pels Graco (133-123 anE) o la implantació del model itàlic impulsat per Juli Cèsar i que acabà amb la implantació del model imperial amb August. A banda d'aquests successos que coneixem bé a través d'autors clàssics com Titus Livi, Polibi, Ciceró o Estrabó, existeixen altres circumstàncies com poden ser les mediambientals les quals desconeixem. Tots aquests esdeveniments històrics mencionats anteriorment, provocaren de forma conjunta i sincrònica continus canvis en la geopolítica i la societat del nostre territori.

El període de la II Guerra Púnica amb les posteriors revoltes indígenes i la repressió de Cató, segurament implicà la transformació a diferents nivells del món ibèric. Uns fets històrics que impactaren sobre un poblament indígena ben estructurat al sud del riu Millars, on trobem grans ciutats com Arse (Oliver, 2016) o Edeta (Bonet, 1995) al capdavant d'un complex entramat de nuclis de caràcter rural, infraestructures viàries i defensives que organitzaven el territori a tots els nivells. En canvi, al nord del Millars i fins a l'Ebre tots aquests esdeveniments incidirien en un territori caracteritzat per tractar-se d'una zona despoblada amb una mínima població rural (Oliver, 2013, 124).

Són molt poques les dades tangibles que trobem sobre aquests conflictes en terres castellonenques. Així doncs, no existeix de moment cap evidència arqueològica clara que vincule uns contextos de destrucció o moviment d'exèrcits que es puguin vincular directament amb la II Guerra Púnica (Oliver, 2016, 118). Malgrat tot, es compta amb troballes materials, estructures poliorcètiques i registres arqueològics en diversos jaciments que aporten dades encara febles del possible impacte d'aquests successos al nostre territori, ja fóra en contextos de la II Guerra Púnica com derivats de les rebel·lions indígenes i la posterior repressió de Roma.

Entre les troballes materials tan sols comptem amb una i no es troba exempta de discussió. Es tracta de dos elms de tipus montfortí localitzats al jaciment submarí de *Piedras de la Barbada*. Per A. Oliver (1987-1988, 211) aquests són una evidència vinculada directament al conflicte de la II Guerra Púnica i ho vincula amb una ofrena als deus per part de les tropes després d'haver vençut en la batalla de les boques de l'Ebre. En contraposició, F. Arasa (2001, 55) argumenta que aquesta troballa pot no estar vinculada a aquesta batalla, ja que aquest tipus d'elms poden tindre una cronologia que arribe fins al segle I anE, sent troballes usuals en derelictes i a més la localització és llunyana respecte a les boques de l'Ebre.

Més abundants són les restes poliorcètiques en diversos jaciments castellonencs, però aquestes són molt difícils d'emmarcar dins d'alguns dels esdeveniments que es desenvoluparen entre finals del segle III i inicis del s. II anE. Així doncs, les evidències més clares que s'han documentat es corresponen amb els reforços de la muralla realitzats en *Opus siliceum* i la reestructuració interna del Torrelló del Boverot (Almassora) (Clausell *et al*, 2019). Semblants a aquestes, però amb certa cura donat el seu nivell d'estudi, trobem sistemes constructius similars en els jaciments de la Punta d'Orleyl (Vall d'Uixó) (García Fuertes *et al.*, 1998), Sant Josep (Vall d'Uixó) (Viciach i Rovira, 2019) i un conjunt de jaciments jalonant la vall del Palància fins a l'Hoya Huguet (Pina de Montalgrao), que R. Járrega (1998; 2000) data de forma genèrica en moments romans-republicans.

Entre aquest conjunt de jaciments amb marcada poliorcètica no s'ha d'oblidar el cas de l'edifici singular del Perengil (Vinaròs), el qual amb cronologia coincident amb l'etapa bèl·lica romano-cartaginesa, possiblement degué tenir una funció militar i de control territorial estratègica en el desenvolupament d'aquests fets històrics (Oliver, 2001b).

Pel que respecta als registres arqueològics en assentaments, no és estrany pensar que aquestes confrontacions degueren deixar la seua empremta en els jaciments del territori. Desgraciadament les dades amb les quals comptem són molt febles, destacant l'absència de destruccions sistemàtiques al llarg del territori (Oliver, 2013, 123). No obstant això, sí s'han pogut documentar destruccions datades entre 220–180 anE, les quals poden valorar-se, amb precaució, com indicis d'aquesta etapa (Arasa, 2001, 193). Així doncs, al sud del Millars trobem signes de destrucció en els jaciments del Solaig (Betxí), la Punta d'Orleyl (Vall d'Uixó), el Castellar i el Castell d'Almenara. En canvi, tan sols dos jaciments situats al nord del Millars presenten aquest tipus de registre: el Mas del Pi (Benicàssim) i Tossalet de Montmirà (l'Alcora).

El segle II anE esdevé marcat en el seu inici pel final de la II Guerra Púnica i els conflictes possiblement derivats d'aquesta. Com ja hem vist, les dades històriques i arqueològiques no permeten establir fins a quin punt van profunditzar aquests conflictes a terres castellenques. No obstant això, podem estar segurs que Roma es va annexionar tot el nou territori i en conseqüència, implantà tot una sèrie de mesures a tots els nivells (fiscals, jurídiques, socials...) en els nous territoris a través de les ciutats (Bonet, Rivera, 2003). La victòria de Roma conduí a una nova realitat per als pobladors, sobretot a la segona meitat de la centúria, que es traduí en certa estabilitat al territori (Arasa, 2001, 199) i propicià a un augment demogràfic i a una economia fonamentada en l'explotació agropecuària (Oliver, 2013, 132).

La dinàmica poblacional d'aquest segle pot ser interpretada com a moment de trànsit entre dues realitats, la ibèrica assentada sobre les bases del període Ibèric Ple i els nous patrons itàlics que s'aniran introduint progressivament. Així doncs, s'observa una doble tendència del poblament (Arasa, 2001, 197): d'una banda es documenta una continuïtat en l'ocupació d'assentaments que ja es trobaven ocupats durant l'Ibèric Ple; però per altra banda s'observa una ruptura caracteritzada per la reocupació d'alguns assentaments i la creació d'altres amb característiques completament diferents de les anteriors. Aquests nous hàbitats es caracteritzaren per: Aquests nous hàbitats es caracteritzen per preferir espais amb suaus pendents o situar-se propers a zones aptes per a l'explotació agrícola, no presentar cap classe d'estructura defensiva notable, i generalment ser de reduïda grandària. (Arasa, 2001, 197; Bonet, Rivera, 2003, 88).

Tot i aquesta tendència incipient de canvi, pareix que a escala organitzativa el territori continuà fonamentant-se en un sistema jerarquitzat al cap del qual trobem els *oppida* i a sota, tota una sèrie de xicotets assentaments vinculats (Arasa, 2001, 198).

Des de la perspectiva de les ciutats podem veure com al sud del Millars *Arse-Saguntum* s'alçà com el cap del seu territori, però en detriment altres nuclis propers com la Punta d'Orleyl (Oliver, 2016, 129) s'abandonaren. Més complexa es la interpretació al nord del Millars on assentaments d'entitat com la

Balaguera (Pobla Tornesa) o Torre la sal (Prat de Cabanes) és consolidaren possiblement com a centres territorials.

Més al nord queda el dubte dels territoris muntanyosos dels Ports. Seguint la dinàmica que ocorre al sud, l'abandonament d'importants nuclis amb cronologia de l'Ibèric Ple com la Lloma Comuna (Viciach, *et al.*, 2012) derivà cap a una consolidació i creixement d'altres. En aquest auge destaca el cas del jaciment situat a la Moleta dels Frares-*Lesera* (Forcall), el qual molt possiblement assumí el rol de cap territorial.

En el món rural el context que s'observa al segle II anE es defineix per un patró d'assentament compost per una alta densitat de xicotets assentaments. Tots ells definits pel seu caràcter plenament ibèric en les tècniques constructives i cultura material a excepció de les importacions itàliques (Oliver, 2016, 130). La seua presència al nostre territori creixé exponencialment a mesura que s'avançà cap al segle I anE. Així, a partir del segon quart de la centúria es crearen noves ocupacions com el Puig de la Misericòrdia (Vinaròs), la Rochina (Sot de Ferrer) i els Estrets (Vilafamés) (Oliver, 2013, 131), els quals manifestaren una continuïtat amb les característiques ocupacionals de l'etapa anterior. També apareixen molts altres hàbitats que adopten el nou patró d'assentament. Un exemple d'aquests últims són possiblement En Balaguer i Cabrillas II (Portell de Morella) (Vizcaíno, 2010), a banda de molts altres que a través de l'estudi de materials en superfície han sigut compilats en els treballs de F. Arasa (2001) i R. Jàrraga (2011).

El patró d'assentament jerarquitzat també s'observa a través del numerari, així un clar exemple, que amb precaució es pot extrapolar a la resta del territori castellanenc, és el de *Lesera* i el seu territori. Aquest *oppidum* aglutinà la concentració de la riquesa i el major volum de transaccions enfront del conjunt del món rural (Torregrosa, Arasa, 2014, 348). Així doncs, es fa palesa aquesta situació anteriorment apuntada dels *oppida* com a caps d'un territori jerarquitzat que al mateix temps exerciren com a distribuïdors i recaptadors. En el cas de la Moleta dels Frares-*Lesera* (Forcall) també és destacable l'alta influència romana, ja que la major part del numerari documentat es correspon amb moneda republicana per damunt de la moneda amb seca ibèrica (Torregrosa, Arasa, 2014, 348).

El final de la República va ser un procés històric en el qual Roma es va submergir durant quasi tot el s. I anE. Aquesta etapa es caracteritzà per ser un període històric de canvis i conflictes interns, els quals derivaren cap a importants reestructuracions del poblament lligades amb el nou model que s'implantaria a l'etapa altimperial. Amb aquest nou esquema Roma exercí el seu control en tots els àmbits, implantant progressivament la seua política territorial, censal i fiscal al llarg de tot el territori. (Oliver, 2016, 136).

L'inici d'aquest segle es troba marcat per la Guerra Civil entre Sertori i Pompeu (82 - 72 ANE), conflicte que cal contextualitzar amb les dinàmiques pròpies del final de la República romana i de caràcter general en tot el territori de la República. Pel que respecta al territori castellanenc, les dades amb les quals contem en l'actualitat no manifesten evidències clares d'aquest conflicte (Arasa, 2001). L'única resta arqueològica que s'ha pogut emmarcar en el context de la Guerra Civil que enfronta als bandols

comandats per Sertori i Pompeu es localitza al jaciment del Tossal de l'Assut. Es tracta d'una ocultació monetaria que ha estat datada entre els anys 76–75 anE (Arasa, 2001, 202).

L'altre conflicte que caracteritza aquest segle és el que enfrontà a Cèsar i Pompeu (49-45 anE). Podem pressuposar que les tropes de Cèsar creuaren la província en un moment entre les batalles produïdes a la vall de l'Ebre i el seu pas per *Saguntum*, no obstant això no comptem amb cap evidència arqueològica d'aquests esdeveniments.

En aquesta evolució històrica, el zenit del canvi en què estigué sotmés el territori i la cultura ibèrica arribà amb el regnat d'August. A partir d'aquest moment fou un fet la ruptura amb els patrons de poblament d'època ibèrica, instaurant-se de forma progressiva una nova realitat fonamentada en un sistema d'estructuració territorial al cap del qual es trobaria la ciutat. Immediatament per sota de les ciutats, el món rural estigué configurat per tot un conjunt d'assentaments diversificats i amb funcions que abastaren des d'ocupacions dedicades a l'explotació del territori (*Vicus, villae, tuguria...*) fins a nuclis relacionats amb infraestructures imperials (*Mutationis, Stationi, Hospitia...*).

El patró de poblament a les comarques castellonenques en la primera meitat de segle s'estableix a partir de l'abandó progressiu dels *oppida* i altres assentaments de l'àmbit rural. Paral·lelament, es produí un augment significatiu de nous jaciments en àrees amb clara preeminència per l'explotació agropecuària del territori (Arasa, 2001, 202).

Respecte a les ciutats, com remarcava la tendència anteriorment citada, els centres urbans que articularen l'equador del territori castellonenc (La Balaguera i Torre la Sal) possiblement desapareixen durant el segon quart del segle I anE (Oliver, 2013, 134). Aquest patró no pareix succeir al nord, on *Lesera* continuà la seua tendència de creixement fins a consolidar-se obtenint l'estatut municipal durant el regnat d'August (Arasa, 2009). Una vegada desapareguts o submergits en un profund declivi, els nuclis de la Balaguera i sobre tot Torre la Sal, és quan sorgeix el jaciment de Torre d'Onda (Borriana).

El jaciment de Torre d'Onda (Borriana) és un cas molt significatiu dins de l'àmbit territorial. Aquest jaciment amb característiques arquitectòniques eminentment ibèriques, compta amb un conjunt d'importacions itàliques excepcionals i amb una situació geogràfica privilegiada, es configurà com un important enclavament comercial (Arasa, 2001, 110-117). La problemàtica resideix en la seua contextualització històrica dins dels processos que es desenvoluparen en terres castellonenques al segle I anE. L'assentament, amb una forquilla cronològica que l'enclava entre els anys 80/70 a 50/40 anE, presenta diverses hipòtesis sobre la seua creació i abandonament.

Pel que respecta al seu inici, A. Oliver (2013) manté que possiblement el sorgiment de Torre d'Onda pogué estar vinculat a una pujada del nivell de la mar, la qual afectà directament al port de Torre la Sal, inutilitzant el jaciment. Per altra banda R. Járrega (2011) defén la hipòtesi que aquesta nova població amb funció portuària/comercial degué ser una fundació de Pompeu dins del context de la Guerra Civil.

La seua data final d'abandó es redueix als anys 50/40 (Arasa, 2001, 117), siguen els motius d'aquest tan diversos com els de la seua creació. Per a A. Oliver (2013, 135), F. Arasa (2001, 117) i R. Járrega (2011, 87-89) la seua desaparició pot contextualitzar-se dins del gran programa de reformes territorials

cesarianes-triunvirals. Per altra banda J. Benedito (2016, 190-193) manifesta que aquest pogué deures a causes econòmiques o simplement mediambientals.

L'abandó de Torre d'Onda suposà el trencament definitiu amb el model de poblament ibèric (Arasa, 2001, 260), no obstant això, aquest fet no suposà la implantació definitiva del model de poblament romà amb explotacions agrícoles, infraestructures i tècniques constructives.

En la Plana (Gusi, Olaria, Arasa 1998...; Jarrega, 2011, 497) i en extensió a altres territoris castellonencs (Arasa, 2001, 203) no existeixen en principi dades sòlides sobre l'existència de *villae* tardorepublicanes, no obstant això, aquests resultats no són concloents, ja que existeixen indicis diversos al llarg de la geografia castellonenca. Diversos d'aquests casos són el de l'Horta Vella a la Vall d'Uixó (Rovira, *et al.* 1989; Arasa, 2001, 121-122; Jarrega, 2011, 498-499) o el Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat), però existeixen molts altres en els quals la presència de ceràmiques de contextos republicans en jaciments que posteriorment seran hàbitats imperials podria indicar l'origen tardorepublicà d'alguns assentaments. Desgraciadament la falta d'excavacions i contextos estratigràfics clars impedeix donar llum al respecte.

ALT IMPERI

Una vegada integrada la societat ibèrica al món romà i superats els conflictes interns del segle I anE, el regnat d'August marca el punt de partida per a l'etapa altimperial (s. I-III dnE). La instauració de la *Pax Romana*, ajudà a crear un període d'estabilitat en què es desenvolupà una etapa prospera i duradora en la que salvant conflictes puntuals, Roma va exercir un control unitari sobre les nostres terres.

En un breu repàs històric d'aquests tres segles podem veure com el segle I dnE suposà la instauració definitiva del nou model imperial. Una complexa organització que acabà de configurar-se durant la dinastia Flàvia i fonamentada en un sistema jerarquitzat en el qual el poder s'exercia des de les ciutats, les quals organitzaven i aglutinaven el territori, i exercien el poder administratiu, fiscal i religiós. Al segle II, durant la dinastia Antonina l'Imperi i en extensió el territori castellonenc, arribà a la seua màxima expansió exterior i al seu ple desenvolupament urbà i territorial. El final d'aquesta etapa és situà a finals del segle III, quan començaren disputes internes i conflictes als límits de l'Imperi, aquests fets provocaren la fi de l'estabilitat que havia perdurat durant quasi tres segles.

Administrativament el nostre territori amb l'Imperi Romà es situà a la província de la *Hispania Citerior* i concretament al convent jurídic de la *Tarraconense*, una demarcació que tenia a la ciutat de *Tarraco* com a capital, la qual exercia com a nucli administratiu, jurídic i inclús religiós. Per al territori castellonenc, no està del tot clar baix quines demarcacions es trobarien alguns espais, però sí que coneixem amb seguretat que alguns territoris estarien baix el control de dues ciutats: *Lesera* (Forcall) i *Saguntum* (Sagunt).

Per a la primera d'aquestes, *Lesera*, ubicada als territoris del nord, el seu *territorium* es concentraria principalment a l'actual comarca dels Ports (Fig. 3). Més difícil és interpretar la seua àrea d'influència fora d'aquest territori, però a les comarques castellonenques s'han plantejat dues propostes. La primera

Figura 3.- Moleta dels Frares - Lesera.

d'aquestes, plantejada per G. Alföldy (1977) atribueix a *Lesera* el territori litoral entre el límit nord de *Saguntum*, situat aproximadament al Desert de les Palmes (Plana Alta) i el límit sud de *Dertosa*, el qual situa al Sénia. Per altra banda, F. Arasa, veu excessiva aquesta atribució de territori i acota el límit sud-est de la ciutat al corredor de Catí (Alt Maestrat) (Arasa, 2009).

En el cas de *Saguntum*, la limitació del seu *territorium* ha oscil·lat amb les diferents investigacions desenvolupades: per una banda les investigacions que estableixen aquest límit en la franja que configuren els territoris de l'Alcora i l'Alcalatén on es documentà un epígraf amb el càrrec municipal d'*aedil* (*CIL* II²/14,715 = *CIL* II, 4041 = *Hep* 12, 2002, 110) junt a les termes romana de Santa (Fig. 4) (L'Alcora) (Corell, 2002, vol. Ia) i el Pla de l'Arc (Arasa, Abad, 1989); i per altra banda les que mantenen que el *limes* territorial continuà sent el mateix que en època ibèrica, és a dir el riu Millars (Benedito, 2016, 173). Aquestes últimes fonamentades amb factors diferencials entre els territoris situats al nord i sud del Millars com: la perduració de l'epigrafia ibèrica al nord del Millars i l'entitat i configuració dels assentaments. A l'oest, el límit saguntí tampoc ha estat exempt de debat, no obstant això pareix acceptada la premissa que aquest és situat entre la vall de Sogorb i prop de la localitat de Jérica (Benedito, 2016, 171). Finalment els territoris situats entre aquest últim límit i les actuals províncies de València i Terol pogué estar inclòs dins de la jurisdicció d'Edeta (Arasa, 1992, 27) o inclús d'altra ciutat pel moment desconeguda.

Econòmicament el model que Roma implantà en terres castellanenques es fonamentava principalment en l'explotació agrícola (Benedito, 2016, 212). Aquest aspecte el coneixem, a través de l'arqueologia gràcies a les nombroses restes vinculades a les infraestructures de producció de vi i oli (Arasa, 2011-2012; Medina, 2014), infraestructures que en la major part dels casos van estar actives durant tot el període altimperial i sobretot entre els segles I-II dnE (Arasa, 2011-2012, 259). Íntimament lligada a aquesta activitat, però escassament documentada arqueològicament, vinculem la producció de contenidors amfòrics per al

Figura 4.- Termes de Santa (l'Alcora, l'Alcalaten).

transport del producte i la seua comercialització. Són molt escassos els jaciments en què trobem terrisseries (*officinae figlinae*) destinats a la producció d'àmfores, a escala provincial sols trobem dos exemples clars d'aquest tipus d'instal·lacions: un al jaciment del Mas d'Aragó (Cervera del Maestre) (Fernández Izquierdo, 1994; 2006) i l'altre a la vil·la de La Punta (Vall d'Uixó) (Aranegui, 2008).

Una altra activitat econòmica que s'ha documentat a través de l'arqueologia és l'explotació de pedreres i els tallers associats. Així comptem amb dos exemples destacats, el primer d'ells a les pedreres de la Marmudella (Pobla Tornesa) (Esteve, 1986) d'on s'extreia el rodeno per a alguns dels mil·liaris que jalonaven la Via Augusta, i altre situat entre Jérica i Viver (Alt Palancia) i que es vincula a l'extracció de pedres per a construcció d'alguns dels monuments de *Saguntum* (Aranegui, 2004) i que també es vincula a un taller lapidari (Arasa, 1992). Segurament, tot i no tindre constància a través de l'arqueologia, també es desenvoluparien altres d'activitats econòmiques amb caràcter secundari o inclús residual com la ramaderia, la mineria, l'halièutica o l'explotació de recursos forestals. El motiu de desconèixer aquestes activitats pot ser degut al fet que deixen escasses restes arqueològiques o que simplement encara no han sigut estudiades amb profunditat.

El patró de poblament que trobem a la província és eminentment rural, configurat per concentracions variables d'assentaments de categories i funcionalitat molt diversa. A l'hora d'apropar-nos a un estat de la qüestió sobre com seria aquest poblament en cada un dels espais de la geografia castellonenca, és necessari realitzar un itinerari que mostre les diferents realitats en cada espai de la nostra província.

Al nord-oest el territori va estar encapçalat pel *municipium* de *Lesera* (Forcall), ciutat que des del segle I anE fins a segurament el segle III dnE organitzà gran part del territori que hui en dia concentrem a les comarques dels Ports i a part de l'Alt Maestrat. Aquesta *urbs*, l'única al territori castellanenc, s'alçà com a centre neuràlgic d'un espai complex donades les seues condicions orogràfiques, productives i inclús climàtiques.

La dinàmica de la ciutat s'inicià a partir de l'atorgament de l'estatut jurídic municipal durant el regnat d'August, moment a partir del qual va experimentar un creixement important durant tot el segle I i gran part del segle II dnE (Arasa, 2009, 87-89). Les evidències arqueològiques mostren una profunda renovació del conjunt urbà durant aquests segles, amb un important programa de renovació edilici tant públic com privat. La decadència de la ciutat, pareix donar-se de manera progressiva, on des del segle II dnE espais de la *Domus* són abandonats, però el final més notable pareix situar-se durant el tercer quart del segle III dnE. Tot i això, les escasses evidències ceràmiques d'ocupació de l'espai de la Moleta manifesten una continuïtat fins al segle VI (Arasa, 2009, 90).

Lesera exercí com a centre regional sota el qual s'estructuraria una xarxa de poblament de la qual tan sols coneixem escasses pinzellades. Aquestes comarques muntanyoses en època altimperial no diferirien molt respecte a jerarquia organitzativa amb altres territoris de l'Imperi, no obstant això, la característica preponderant de ser un espai muntanyós confereix al patró de poblament caràcters especials. Així doncs, els hàbitats romans del *territorium* ens mostren una doble tendència en el criteri d'elecció dels llocs d'ocupació: es concentren en espais amb major potencial agrícola i al mateix temps exerceixen com a canalitzadors del trànsit intrarregional o suprarregional. Com a resultat trobem una xarxa de poblament que aprofita al màxim els recursos d'una àrea de muntanya com aquesta. Un exemple d'aquestes àrees són la Canà (Ares del Maestrat) o la Vega del Moll (Morella), espais on trobem diversos assentaments amb cronologies altimperials.

El pla de Vinaròs, més enllà de la discussió sobre a quina ciutat pertanyia aquest territori (*Dertosa* o *Lesera*), es configura com un espai importantíssim per al comerç marítim. En aquest aspecte, destaca el jaciment de les Pedres de la Barbada (Benicarló), però trobem altres troballes submarines i derelictes dispersos en aquesta part del litoral. En la part terrestre l'escassetat de restes i estudis sobre aquestes cronologies ens impossibilita realitzar una aproximació a la realitat de l'espai en època altimperial, no obstant això, a l'extrem sud-oest d'aquesta unitat territorial trobem el jaciment del Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat) (Fig. 5). En aquest jaciment es troba un dels escassos exemples de complex terrisser a les nostres comarques. La producció d'aquesta *fglina*, destaca pels conjunt de recipients amfòrics utilitzats bàsicament per a la contenció de vi. Aquesta producció amfòrica també ens dona pistes sobre l'explotació agrícola d'aquestes terres, segurament amb una petjada important de la vinya per a la producció de vi (Fernández Izquierdo, 2006).

Els corredors transversals del Maestrat i l'extrem nord de la Plana Alta es configuraren com a veritables corredors per a unir les terres del nord de la província amb les del sud. El més destacat d'aquests corredors és el que es configura de nord a sud per la vall de Traiguera, els plans de Sant

Figura 5.- Forns romans dels Mas d'Aragó (Arxiu fotogràfic SIAP)

Mateu, i el mateix corredor de les Coves de Vinromà. És a través d'aquests espais per on circulà la via que vertebrava tot el territori castellanenc, la Via Augusta. Aquest itinerari exercí com a fita aglutinadora de gran part dels assentaments d'aquestes comarques, poblament el qual es concentrà al voltant de la via i jalonà el seu trànsit. Entre aquests jaciments cal destacar les dues postes mencionades als Vasos de Vicarel, Intibili i Ildum. La primera d'elles, *Intibili*, ha sigut font de discussió respecte a la seua localització. Els diversos erudits i investigadors sempre han coincidit en situar-la entre les localitats de Traiguera, la Jana i Sant Mateu, però pareix que la proposta més adient per

a la seua reducció és la població de Traiguera (Rosas, 1995; Arasa, Rosselló, 1995). El cas de la *mansio Ildum* pareix ser més segur, estant vinculat amb el jaciment de l'Hostalot (Vilanova d'Alcolea) (Arasa, 2008). En aquest indret trobem un extens jaciment on destaquen dos grups de restes, les vinculades amb una zona residencial i les restes arquitectòniques que han sigut identificades amb una *horreum* (Arasa, 2013).

Pel que respecta als altres espais geogràfics d'aquestes comarques, el patró de poblament segurament fou molt similar al que hem introduït per al corredor per on transita la Via Augusta, un poblament dispers i possiblement molt vinculat a les xarxes de connexió regionals i inclús supraregionals.

Les comarques muntanyoses de l'Alcalatén i l'Alt Millars presenten encara hui en dia un estat inicial en la recerca. Tan sols comptem amb escasses pinzellades sobre el poblament situat en aquests espais muntanyencs i la seua organització. El seu patró organitzatiu és molt similar al que trobem a la comarca dels Ports, on els hàbitats serien en la gran majoria ocupacions amb caràcter agropecuari i és situarien aprofitant els espais més adients per a la producció com el jaciment de la Leguna (Cortes de Arenoso) (Medina, Barrachina, Tomás, 2019), i en espais de trànsit o aprofitant

corredors naturals com el cas del jaciment de el Plano (Espadilla) (Medina, Arasa, Aguilera, 2016). No obstant, també cal remarcar l'existència d'altres espais com les termes de Santa (l'Alcora) (Oliver, 2007), assentament amb unes característiques més pròpies d'altres espais com les comarques de la Plana.

Més al sud, l'uniat paisatgística que conforma la Plana Alta i la Plana Baixa és l'àrea més estudiada per al món romà en la província de Castelló. En època altimperial existeixen un nombrós grup d'assentament de diferents categories que assoleixen des de vil·les clàssiques amb la seua *pars urbana* com Benicató (Nules), Sant Gregori i el Palau (Borriana), fins a grans centres productors com el *torcularium* de la Torrassa (Betxi) o l'Alqueria (Moncofa), a banda d'infraestructures com la mateixa Via Augusta. Aquest espai oscil·lant al límit nord del *ager saguntinus*, debat en el qual no entrarem, degué ordenar-se de forma semblant als patrons itàlics. Per a aquesta part de la nostra geografia, s'ha proposat una organització territorial estructurada en diferents nuclis rurals subordinats a *Saguntum* (Ferrer Maestro, Oliver, Benedito, 2016, 174). Aquest *ager* es trobaria organitzat en diferents estadis de poblament rural, els quals podem sintetitzar *grasso modo* en dos grups, tots dos dependents de l'*urbs*. El primer grup estaria compost per *pagi i vici*, nuclis rurals d'entitat amb potestat jurídica i organitzaria sobre el territori assignat. El segon grup, possiblement amb lligams de dependència respecte a la *urbs* en primer lloc i als assentaments mencionats del primer grup, s'articularien edificacions rurals disperses dedicades principalment a la gestió i transformació dels recursos naturals. Aquesta sistematització, com ja hem mencionat, suposa una síntesi composta a partir de les dades amb les quals comptem actualment i que per tant mostra una realitat molt diluïda del que realment degué suposar l'organització territorial romana.

Al sud trobem la comarca de l'Alt Palància, un dels territoris millor estudiats i que al període altimperial presenta una gran condensació d'activitat i hàbitats. El patró de poblament ha sigut estudiat per R. Járrega (1998; 2000) el qual manifesta una preponderància dels hàbitats pels espais de terres fèrtils i propers als cursos d'aigua, característica es pot resumir en grans trets a les terres fèrtils del mateix riu Palància i els seus afluents. Tot aquest territori degué estar estructurat amb una densa xarxa viària amb vies de caràcter supraregional, com les que vertebraven la mateixa vall del Palància, que unien la ciutat de Sagunt amb les terres terolenques i comunicaven els territoris transmontans de les serres Calderona i Espadà amb la vall del riu Palància. (Járrega, 1996; 1997). També degué existir un conjunt compost per eixos de comunicació de caràcter regional i privat, com és el cas d'*iter priuatus* documentat en Algimia de Almonacid (Beltrán, Arasa, 1979-1980) o les roderes estudiades per al terme de Viver (Molina, Arasa, 2018). Pel que fa a troballes arqueològiques, la importància d'aquest territori la trobem manifestada a través de les restes epigràfiques documentades al triangle municipal que conformen Caudiel, Jérica i Viver. En aquest espai es troba documentat un dels conjunts més grans del país valencià, un *Corpus* que ens parla de l'existència d'un taller epigràfic actiu durant finals del segle I i la primera meitat del segle II dNE (Arasa, 1992).

BAIX IMPERI

El baix imperi sempre s'ha associat al període de caiguda i decadència de l'Imperi Roma. La realitat és que aquesta etapa en el territori castellonenc encara és molt desconeguda i les dades amb les quals contem provenen bàsicament de l'arqueologia. En una breu síntesi podem introduir que aquesta etapa que s'emmarca entre el 284 i el 476 dnE es defineix com un temps de trencament i canvis respecte al món clàssic altimperial.

El final del segle III està marcat per un complex procés històric provocat per canvis i disputes a escala política, administrativa i social que tingueren com a conseqüència el final de la *Pax romana*. Els conflictes al *limes*, la inestabilitat política en la qual s'endinsaren una serie d'usurpadors, la pressió fiscal que derivà a l'èxode rural i al declivi de les ciutats, són alguns dels factors que configuraren aquesta etapa històrica. Possiblement els nostres territoris no es van veure afectats en alt grau per alguns d'aquests conflictes com pot ser els produïts al *limes*, no obstant això, de forma indirecta els problemes es traduïrien en altre tipus de conseqüències sobre el nostre territori.

Els elements més clàssics que han dut a ser interpretats per l'arqueologia com indicis del període batejat com crisi del segle III, són activitats de tipus negatiu com nivells de destrucció, altre tipus d'elements com amortització de xarxes de sanejament i finalment presència d'ocultacions monetàries (Ribera, 2003, 101). No obstant, aquests elements s'han de tractar amb cura i cal contextualitzar-los en ampli espectre, ja que poden derivar en errades en la interpretació de la realitat del conjunt. Si bé és cert que en *Hispania* l'arqueologia ha manifestat que fins ben entrades les dècades dels 260/270 dnE no existeixen indicis d'un deteriorament generalitzat (Ferrer, 2016, 69), també és correcte afirmar que aquesta etapa històrica podria ser el resultat d'uns esdeveniments iniciats ja a finals de segle II dnE.

El segle IV, darrere la convulsió que suposà l'últim quart del segle III, s'inicià amb una certa estabilització en gran part dels factors que provocaren el conflicte del segle anterior. La treva en les fronteres i els períodes de relativa tranquil·litat política, derivaren en una certa recuperació de les activitats productives, una remodelació del món rural amb revitalització de centres rurals i una continuïtat en l'intercanvi entre ciutats i el món rural que es va poder apreciar sobretot a la segona meitat del segle IV dnE (Ferrer, 2006, 71). En confrontació, també cal indicar la decadència a la qual s'enfrontaren algunes ciutats del territori valencià, com pareix ser el cas de les ciutats que més influeixen sobre el nostre territori, *Lesera* i *Saguntum*.

També va ser un moment de profunds canvis en l'àmbit administratiu i social, i la despenalització del cristianisme per part de Constantí, va fer canviar radicalment la gestió de les ciutats, concentrant-se el poder cada volta més en la figura de l'Església (Ribera, 2003).

El segle V fou una etapa definida per la inseguretat i la inestabilitat política, situació que provocà el trencament definitiu amb el món romà clàssic. La diàspora de la capitalitat de l'Imperi, la decadència de l'Imperi d'Occident i el saqueig de Roma l'any 410, va crear un clima en el qual progressivament el poble visigot va anar ascendint dins de l'estructura del mateix Imperi. Aquesta evolució històrica té la

seua fi en l'any 472, quan els últims reductes de l'Imperi a *Hispania* quedaren baix el control visigot. Al País Valencià es documenten diversos rastres de destrucció i abandonament en ciutats com *Valentia* al segle V, però desgraciadament no coneixem ni l'època ni la causa concreta (Ribera, Rosselló, 2003, 106).

La dinàmica de poblament d'aquest període cal analitzar-la des de dos punts de vista diferents, una perspectiva centrada en el context urbà i altra en el rural. Totes dues esferes òbviament continuaren vinculades però com introduïrem a continuació, possiblement les seues dinàmiques prengueren camins diferenciats. Pel que respecta a les *urbs* que més influenciaren el territori castellanenc, al sud trobem a *Saguntum* i al nord, molt possiblement, *Dertosa* assumí els territoris de *Lesera*.

En *Lesera*, l'etapa que ací tractem encara és prou desconeguda. L'arqueologia tan sols ha donat escassos indicis que no permeten establir un patró clar sobre l'evolució de la ciutat, tot i això, si es pot hipotetitzar sobre el context d'aquests segles. La decadència de la ciutat degué començar al segle II, però la fi del gruix del municipi pareix que es donà al voltant del tercer quart del segle III (Arasa, 2009, 89). Els segles IV i V són molt desconeguts en aquesta ciutat, representats tan sols per materials arqueològics descontextualitzats, però aquests elements ens manifesten que el jaciment no es va abandonar per complet (Arasa, 2009, 90).

Saguntum, a través de les restes arqueològiques localitzades en diferents àrees de la ciutat pareix mantindre certa vitalitat durant el segle III i la primera meitat del IV. Les dades arqueològiques obtingudes en les últimes dècades manifesten com la ciutat i el seu port mantenen l'activitat econòmica/comercial i una dinàmica urbana que es mostra lluny de l'abandó i la decadència (Benedito, 2016, 286-294). No obstant això, aquesta situació cal matisar-la, ja que durant el període tardoantic tant la ciutat com el port sofreixen canvis. Pel que respecta a la ciutat, aquesta sofrí una transformació que girarà cap a una reorganització urbana, on els espais monumentals decaigueren en favor a les àrees localitzades en la part baixa de la ciutat, les quals denoten major activitat (Benedito, 2016, 287). El port (Grau Vell) es mantingué amb activitat comercial i edilícia durant el segle III i IV (Ribera, Rosselló, 2003, 104) i va virar l'origen de les seues relacions comercials cap a mercats nord-africans (Benedito, 2016, 287). El segle V, sobretot a partir de la segona meitat de segle, pogué ser el final de la ciutat, no obstant això, el Grau Vell continuà amb la seua activitat comercial fins a inicis del segle VI (Aranegui, 2004; Benedito, 2016).

El món rural continuà sense un estancament significatiu però submergit en un procés de canvi continu que transformà gradualment tota l'estructura de poblament. Si bé és cert que el període que inaugura la crisi del segle III s'ha vinculat en Castelló a un període de decadència i dificultats provocades per les invasions franques (Járrega, 2013), l'arqueologia no atorga suficients indicis per a poder generalitzar aquesta afirmació. En els nostres territoris, la investigació sobre aquestes cronologies és encara incipient, la dificultat de contextualitzar jaciments amb materials baiximperials i l'escassetat d'intervencions arqueològiques provoquen un coneixement encara superficial sobretot el que implica aquesta època.

En l'actual estat de la recerca podem afirmar que entre finals del segle III i inicis del IV el nombre d'assentaments es reduïren de manera poc significativa respecte al període altimperial, però sí que es remarca una decadència en certs jaciments (Arasa, 1996-1997, 1146). Tot i això, altres jaciments mantenen en aquesta etapa una certa vitalitat econòmica i inclús s'escometen ampliacions i reformes

Figura 6.- Jaciment romà de Vinamargo (Castelló).

com en el cas de Vinamargo (Fig.6) (Castelló) (Alfonso i Miguélez, 2013). Altre fet destacable d'aquest període són les ocultacions momentànies del s. III en els jaciments del Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat), o localitzats als termes de les Alqueries i Almenara. Aquestes tradicionalment s'han vinculat a moments de crisi (Ribera, 2003, 101), no obstant això, aquestes ocultacions monetàries pareixen tindre el seu origen en els moments d'inseguretat sorgits a causa del conflicte polític provocat pel general

Póstum en la Gàl·lia i seguit en altres províncies durant el regnat de Galié (Gozalbes, 2003, 146).

En el segle IV a grans trets no hi ha canvi en el patró d'assentament anterior, mostrant una continuïtat per la preeminència d'espais situats en pla i pròxims a recursos agrícoles. Es mantenen també les relacions comercials amb l'àmbit mediterrani i sobretot amb el context nord-africà. És tracta d'una etapa en què materials arqueològics en superfície mantenen la presència d'establiments de nord a sud, així trobem exemples des de jaciments situats a Els ports (Arasa, 2009, 137) fins al *territorium* Saguntí (Benedito, 2016).

El segle V destacà per l'inici del canvi en el patró de poblament, existeix una continuïtat respecte al patró altimperial però la ruptura es produeix amb la reocupació de diversos *oppida* iberoromans localitzats en altura. Aquest canvi, fonamentat en l'assentament en cims, cal contextualitzar-lo amb el clima sociopolític generat al segle V, el qual derivà en etapes d'inseguretat provocades per les incursions dels vàndals per la Tarraconense (Arasa, 1996-1997, 1146-1147). Un exemple destacat d'aquest nou patró de poblament estudiat a les nostres terres és el del jaciment de Sant Josep (Vall d'Uixó), el qual tot i no presentar estructures d'ocupació sí condensa un important conjunt de ceràmiques que acoten l'ocupació en la primera meitat del segle V (Arasa, Rosas, 1994; Járrega, 2011, 297-298).

COROLARI

La recerca en el món romà també s'ha vist profundament marcada i lligada al tipus de restes, ja que sempre ha existit un pes en la balança que feia decantar-se als investigadors cap a l'interés sobre les ciutats i sobretot pels elements sumptuaris. En un territori com el castellanenc, la manca de grans conjunts monumentals o la sumptuositat de les vil·les ha pogut influenciar en el baix interès en la recerca d'aquesta etapa històrica. Com hem pogut observar, únicament a partir de la dècada dels 90 del segle XX es produeix un augment de l'interés per part dels investigadors.

Les investigacions realitzades fins al moment ens ajuden a configurar un discurs aproximat sobre la realitat històrica de l'arribada de Roma, la seua implantació i la seua desaparició en el context provincial. Com hem pogut observar són moltes les dades amb les quals comptem, però també cal ser conscients que són molts els buits que de moment no podem omplir, i que per tant ens condueixen a obtenir una visió parcial de la realitat passada.

Concloent i reprenent el que ja el mateix Bosch Gimpera va trobar com a principal problema de l'arqueologia castellanenca, la falta d'excavacions arqueològiques continua limitant en gran mesura l'avanç del coneixement, no obstant això, aquest és un problema relativament fàcil de resoldre. També les dades generades a les últimes dècades suposen un gruix d'informació prou ampli per continuar avançant en la investigació salvant l'escull de les excavacions. Així doncs, l'aplicació de noves tecnologies, metodologies o disciplines com poden ser l'estudi del paisatge a través de Sistemes d'Informació Geogràfica estudis paleoambientals fonamentats en disciplines com al geomorfologia, la palinologia, carpologia o antracologia, o inclús estudis arqueomètrics complementats amb estudis més tradicionals com la ceramologia, poden obrir un gran ventall de possibilitats per a l'estudi del món romà.

LA FORMACIÓ D'AL-ANDALUS DES DE L'ARQUEOLOGIA: UN DEBAT HISTORIOGRÀFIC AMB ARRELS CASTELLONENQUES

Dins el conjunt d'estudis que recull aquest homenatge, tal vegada el període al qual s'enfronta el meu text siga aquell que permet una major llibertat a l'hora d'analitzar l'estat de les investigacions arqueològiques a les comarques castellonenques. I és que, a diferència de la majoria de treballs recollits, no disposem d'un punt de partida previ com l'oferit per Bosch Gimpera per a la prehistòria castellonenca, una imatge nítida de les principals problemàtiques a les quals s'enfrontava l'arqueologia fa cent anys. Una disciplina que, recorde-m'ho, era encara tractada des de la universitat com una ciència tendenciosa i imprecisa (Mederos, 1999: 11), tot i que ja començava a aportar els seus primers resultats i seqüències sòlides.

Tanmateix, si ens retraquem fins als anys vint per trobar els primers estudis rellevants dins el camp de l'arqueologia, així com la creació de les primeres institucions públiques dedicades a la investigació prehistòrica, cal també assumir que parlem en qualsevol cas d'una disciplina que tenia el seu focus d'atenció en l'ampli període comprés entre el paleolític i l'edat dels metalls. És a dir, el treball de Bosch Gimpera i la seua síntesi sobre els problemes arqueològics a Castelló, posa també sobre la taula el fet que era aquesta una recerca amb vocació d'aportar llum només a les etapes sobre les quals no es disposava d'informació escrita.

D'aquesta manera, caldrà esperar encara cinquanta anys per poder trobar els primers projectes arqueològics orientats de forma clara cap al reconeixement de les problemàtiques historiogràfiques pròpies de l'edat mitjana castellonenca. En aquest cas, els primers estudis realitzats giraven al voltant de l'anàlisi d'un procés històric poc tractat fins aleshores des de la disciplina: el de la formació de la societat andalusina en el trànsit del món antic al medieval. Una discussió que mostrava una forta polarització i que l'arqueologia pretenia abordar a través d'una perspectiva integradora, en la qual el diàleg entre les fonts escrites i arqueològiques esdevenia cabdal.

ARABISME I ARQUEOLOGIA: L'APORTACIÓ DE L'ESCOLA FRANCESA AL DEBAT

A finals dels anys seixanta es va produir un important punt d'inflexió en l'estudi del món andalusí a la península Ibèrica: la publicació de l'assaig *Les arabes n'ont jamais envahie l'Espagne*, d'Ignació Olagüe, traduït al castellà pocs anys després com *La revolución islámica en Occidente* (Olagüe, 1974). Segons

l'autor d'aquest tendenciós estudi, l'any 711 no s'hauria produït cap invasió de la Península per part d'un ampli exèrcit àrab i amazic provinent del nord d'Àfrica, sinó que hauria sigut la mateixa dialèctica entre els cristians unitaris i trinitaris peninsulars que hauria desembocat en l'absorció d'aquest islam particular andalusí a través de relacions comercials i culturals, és a dir, per assimilació. Era una lectura que, per tant, negava la influència demogràfica àrab i amaziga en el procés de formació d'al-Andalus, que esdevenia una mera adopció cultural, política i religiosa per part de les poblacions indígenes, tot seguint les tesis de Sánchez Albornoz.

Contra aquesta proposta es va llançar una contundent resposta, cordellada per Pierre Guichard, qui desenvolupava des de feia pocs anys la seua tesi doctoral sobre les estructures sociopolítiques andalusines, amb especial èmfasi a la regió valenciana. A la seua rèplica, identificava amb claredat les diverses institucions orientals presents a al-Andalus durant els seus primers segles d'història, o l'absorció d'una gran varietat de lèxic arabòfon, impossible d'argumentar sota les premisses d'una única migració tardana de poblacions almoràvits i almohades -ambdós de parla amaziga-, com defensava Olagüe (Guichard, 1974). La resposta de Guichard portava associada una nova lectura de la societat andalusina, en l'origen de la qual identificava l'existència d'unes formes d'organització tribals que haurien donat lloc a una estructura social segmentària, enfrontada des d'un primer moment amb l'Estat, sobretot des dels medis rurals (Guichard, 1976).

Tot i tractar-se d'un simple episodi dins un ampli debat historiogràfic al voltant de la lectura de la societat islàmica medieval a l'occident mediterrani, aquesta espurna va ser la precursora de diferents noves línies de treball, que van esdevindre incubadores dels primers projectes on el registre arqueològic jugava un paper decisiu i homòleg al de les fonts escrites. Al capdavant, la gènesi d'una nova concepció i praxi de l'arqueologia medieval peninsular.

Un d'aquests fronts es va gestar a Castelló, primer laboratori territorial on un equip d'arabistes, historiadors i arqueòlegs del *Centre d'archéologie médiévale* de la Universitat de Lyon van posar a prova les possibilitats que oferia el treball interdisciplinari a l'estudi de la societat islàmica medieval peninsular. Corria aleshores l'any 1972 i uns joves Pierre Guichard, André Bazzana i Yves Montmessin realitzaven les primeres campanyes de prospecció arqueològica a les comarques castellonenques, ajudats i orientats per Francesc Gusi, tot just nomenat arqueòleg provincial. D'aquells treballs iniciàtics, orientats al reconeixement superficial de diversos llocs arqueològics andalusins i a la sistematització d'uns primers contextos materials, es van identificar ja alguns dels més emblemàtics jaciments vinculats al període islàmic castellonenc, com Mollet, Subarra, Xivert o el Mas d'en Pere, entre d'altres (Bazzana, Guichard, 1976, 1976b, 1977; Bazzana, 1976, 1978; Guichard, Bazzana, 1978; Montmessin, 1980).

L'escenari plantejat per l'escola francesa a través de la contrastació entre fonts escrites i arqueològiques descrivia una societat caracteritzada per la implantació primerenca a la Península d'amplis contingents àrabs i amazics, amb una estructura social inferida a partir d'algunes fonts escrites seleccionades i amb el suport de diverses analogies provinents de l'antropologia colonialista africanista d'inicis del segle XX. Per al cas del Šarq al-Andalus, la costa llevantina peninsular, el model francès només s'entenia si

s'acceptava una implantació precoç de poblacions amazigues amb una forta i cohesionada estructura tribal, capaç d'integrar ràpidament altres grups de divers origen ètnic, un esquema poc flexible i que actualment apareix àmpliament qüestionat (Gutiérrez Lloret, 2012; Manzano, 2012).

Tot i així, els plantejaments antropològics de Guichard van cercar suport a través d'uns primers treballs des de l'arqueologia medieval extensiva, els quals avançaven cap al reconeixement d'aquests àmbits rurals tribalitzats i de les formes de poblament que devien caracteritzar-los (Bazzana, Cressier, Guichard, 1988). Arqueològicament, aquesta lectura anava forçosament lligada a l'estudi de les característiques arquitectòniques castrals i a l'anàlisi de la relació entre fortaleses i assentaments rurals, la qual devia reflectir les estructures socials plantejades per la proposta teòrica francesa. Així, de la prospecció superficial de nombrosos recintes fortificats amb nivells d'ocupació andalusins, així com de l'acarament d'aquests resultats amb les principals fonts textuals àrabs i llatines, arribaven a la conclusió que les fortaleses islàmiques eren l'expressió material d'una societat fragmentada en comunitats rurals independents respecte al poder. L'aparició d'aquests enclavaments, doncs, no vindria condicionada per esdeveniments polítics o un impuls estatal, sinó que era el reflex d'una estructura social on les comunitats camperoles els construïen per protegir-se.

André Bazzana va ser l'encarregat dins d'aquest equip d'identificar les principals fortificacions andalusines i proposar una primera seqüenciació, tasca per a la qual es va nodrir principalment de les seues recerques a la província de Castelló durant els anys setanta. Per al moment inicial posterior a la conquesta, proposava l'existència d'una sèrie de recintes en altura, com Mollet (Sant Joan de Moró) o Marinet (Xodos), per als quals aventurava funcions de control viari i d'assentament-refugi de poblacions camperoles, respectivament (Bazzana, 1992: 273-279). Es tractava de llocs encimbellats amb estructures d'hàbitat documentades al seu interior, amb la característica comuna d'estar construïts mitjançant maçoneria de pedra seca i presentar un ampli repertori ceràmic molt característic, format principalment per ceràmica de cuina a mà o a torneta. (Fig. 1)

Amb la mateixa tècnica constructiva, però en aquest cas de dimensions majors, sense àmbits edificats al seu interior i amb un registre ceràmic molt escàs, apareixia un segon grup de jaciments, anomenats per Bazzana com a recintes enigmàtics (Bazzana, 1992: 348-353). N'eren exemple els casos de Garrotxa (Cervera del Maestrat/Peniscola), Subarra (Benlloc) o el Puig del Cid (Almenara), als quals van anar afegint-se nous casos en anys successius, i per als quals l'arqueòleg francès intuïa una possible vinculació amb activitats de tipus ramader (Bazzana, 2000: 508-510).

De forma paral·lela a aquests treballs, des del recentment creat Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques de la Diputació de Castelló (SIAP) s'iniciaven també intervencions arqueològiques amb l'objectiu d'afinar les primeres propostes de l'equip francès. Els treballs de Ferran Arasa al jaciment del Puig del Cid (1980) són un bon exemple d'aquesta dinàmica, que posava de relleu les dificultats a què s'enfrontava una arqueologia medieval a les beceroles davant un període, el de la transició entre el món antic i medieval, amb més incerteses que conviccions, si més no pel que feia al registre material.

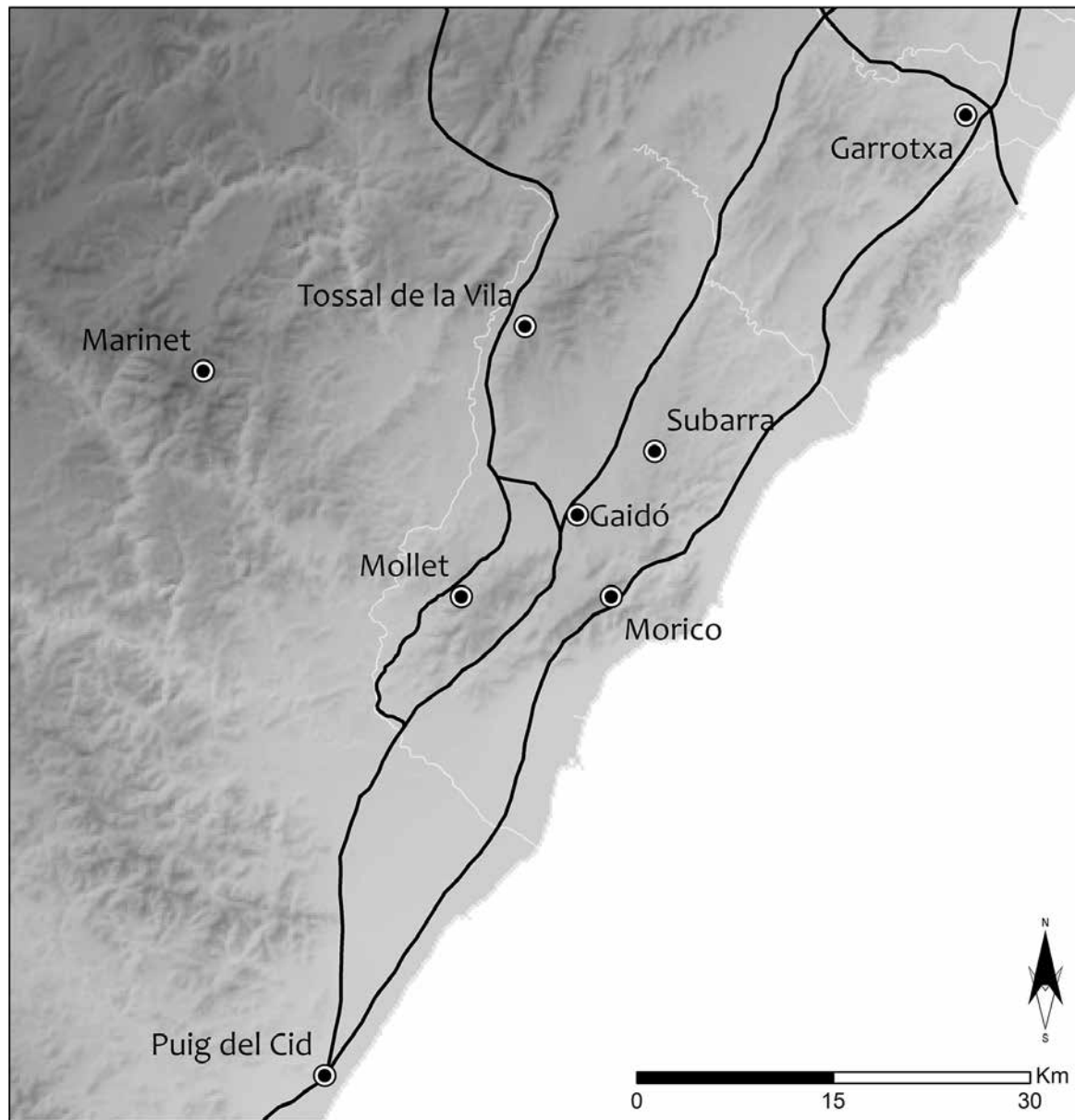

Figura 1.- Principals jaciments castellonencs amb indicis d'ocupacions d'època emiral.

També sobre els fonaments d'aquests primers treballs a les comarques castellonenques, l'equip francès va definir una segona fase de construcció de recintes fortificats, els quals descriuen genèricament com a castells amb poblat (*bourgs castraux*). Unes construccions que remuntaven la seua edificació, sense excessives precisions, al període califal o taifa, però que prolongaven la seua existència fins temps després de la conquesta feudal.

En aquest cas, van ser principalment els llocs arqueològics de Xivert (Alcalà de Xivert), Miravet (Cabanes), Fadrell (Castelló de la Plana) o Uixó (Vall d'Uixó), entre d'altres, els que van servir per definir un procés d'encastellament en el qual entreveïen l'aparició d'uns nous recintes tripartits: amb un clos superior, o alcassaba, on s'establiria l'alcaid de la fortalesa; un segon espai emmurallat, o albacar, que relacionaven amb la protecció de les poblacions de les alqueries dependents d'aquesta fortalesa; i un poblat, on es desenvoluparia un primerenc urbanisme (Bazzana, 1976, 1977; Guichard, 2001: 262-267). A ulls de l'escola francesa, una estructuració que devia vincular-se amb una iniciativa pròpia de les comunitats rurals d'aquell territori, en una expressió de certes tendències comunals, i no pas amb l'Estat i la seua voluntat per controlar-les (Bazzana, 1992: 313-314).

El procés és certament més ampli i ha conduït a extensos debats dins la comunitat acadèmica per definir el seu abast i concretar els seus ritmes, amb propostes que difereixen obertament de la francesa (Acién, 1989; 1992; Azuar 1998; Torró, 1998; Negre, Suñé, 2019). Desgraciadament, aquest primer model interpretatiu fonamentat en els treballs de Guichard i Bazzana, ha servit com a base, amb in comptables excessos, per al desenvolupament d'una lectura plana, anacrònica i invariable de la societat islàmica castellonenca, que en pocs casos s'adiu amb l'evidència arqueològica. A hores d'ara, la visió construïda per l'equip de Lyon ha sigut obertament matisada, també per part dels mateixos autors del model, que ja n'alertaven del caràcter provisional als seus primers textos.

TUTELA PÚBLICA I DEPREDACIÓ URBANÍSTICA AL CANVI DE SEGLE

Les darreres dècades del segle XX, així com l'inici de la següent centúria, van conèixer el període de consolidació del SIAP, així com una intensa activitat arqueològica al conjunt de la província, principalment orientada cap als jaciments d'època protohistòrica i antiga. Un bon reflex d'aquesta dinàmica són els *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, revista que manté des de la seua fundació una activitat incessant i que ben bé serveix d'avaluadora de l'estat de salut de la pràctica arqueològica al territori. No obstant la clara preeminència dels manuscrits vinculats a períodes més antics, aquesta publicació dóna testimoni de la continuïtat del treball de camp de Bazzana i el seu equip que, durant els anys 90, van tractar de donar cos, a través del registre arqueològic, al model francès (Bazzana, 1997; 1999).

Dins aquesta mateixa dinàmica, els treballs de prospecció de l'equip d'Alfredo González Prats a les darreries dels huitanta a l'Alt Maestrat, durant la realització d'una carta arqueològica andalusina

que només va veure la llum de forma fragmentària, constitueixen un altre projecte a tindre en compte (González Prats, Poveda, 1994). D'entre els jaciments identificats, un cas d'estudi excepcional i poc tractat és el de la Font Voltà, a Ares del Maestrat, excavat l'any 1988 pel *Gabinet d'Investigació Arqueològica de l'Alt Maestrat* que ell mateix havia creat junt amb Alberto Viciano. Es tracta d'un assentament rural amb evidències d'activitat de transformació metal·lúrgica, al qual li atribuïa una cronologia tardana, al voltant dels segles XI-XII, per l'aparició d'uns pocs fragments decorats amb verd i manganés sobre coberta blanca i també sota vidrat melat (González Prats, 1994). Tot i això, l'estudi detallat del context complet mostra una prevalença majoritària de les olles a torn i torneta amb decoracions estriades i acanalades, vora exvasada i pastes ocres amb abundants inclusions micàcies, tots elements propis de contextos de cronologia més primerenca, pel que el moment inicial d'aquest jaciment caldria retrotraure'l, almenys, a inicis del segle X, amb possible continuïtat fins a finals d'època taifa, a jutjar per les peces de servei recuperades. En termes generals, un assentament rural vinculat a l'explotació de les matèries primeres disponibles a les muntanyes interiors del territori de Tortosa, del qual Ares n'era el seu límit.

De la mateixa manera, altres universitats també iniciaren durant aquells anys alguns projectes arqueològics orientats principalment cap al reconeixement del món andalusí castellanenc, tot i que els seus plantejaments no sempre van ser coincidents amb els principis i enunciats apuntats per l'escola francesa. Són un bon exemple d'aquesta dinàmica els primers treballs de Ramon Martí i Sergi Selma al territori de l'Alt Palància (Martí, Selma, 1995, 1996), recuperats en forma de monografia pocs anys després (Selma, 2005). S'aprecien ja en aquests primers treballs importants divergències respecte amb el model guichardià, tant pel que fa a la seqüenciació del procés de formació de la societat islàmica com al paper de les comunitats rurals i l'Estat en la seua consolidació.

Paral·lelament, i amb especial èmfasi des de l'aprovació de la Llei del Patrimoni Cultural Valencià l'any 1998, unes cada vegada més actives institucions públiques situaven en el seu punt de mira l'excavació i restauració dels principals monuments històrics. Entre d'ells destacaven, com no, molts castells, els quals van vore com en pocs anys es multiplicaven els treballs dins els seus perímetres protegits. Els exemples de fortaleres com les de Cervera (Cervera del Maestrat), Xivert (Alcalà de Xivert) o Fadrell (Castelló de la Plana), llocs on progressivament s'anaven identificant noves fases constructives i contextos materials, són un bon indicatiu d'aquesta empenta des de les entitats locals, provincials i autonòmiques (Vizcaíno, *et al.*, 2000; Falomir, Palmer, 2005; Arquer, Falomir, 2008; Palmer, García-Borja, 2018). (Fig.2)

Si bé aquesta tasca es veia en gran mesura tutelada pel SIAP, una de les principals funcions del qual era la de donar suport tècnic als ajuntaments castellanencs amb menor capacitat pressupostària, aquests anys també van ser testimoni de l'eclosió de diverses institucions municipals de caràcter arqueològic, algunes de les quals amb gran repercussió sobre la recerca del període andalusí. Entre elles destaca la labor dels ajuntaments d'Onda, amb museu municipal reconegut des de l'any 1999 (Estall, 1990; Estall, Alfonso, 1999); de Sogorb, amb museu reconegut també des del mateix any 1999 (Palomar, Lozano, 2008); de Borriana, amb el seu servei municipal d'arqueologia en funcionament des de 2005 (Melchor, Benedito, 2000; Melchor 2009-2010); de Castelló de la Plana, amb l'impuls

Figura 2.- Treballs d'excavació i posada en valor de l'alcassaba d'Onda (Ajuntament d'Onda).

de diverses actuacions al castell de Fadrell, algunes amb més encert que altres (Arasa, 2018); o, fins i tot, de la Mancomunitat del Maestrat, que ja des de l'any 1978 comptava amb una xicoteta col·lecció museogràfica amb peces andalusines, preparada a partir dels treballs de prospecció i excavació dirigits per l'equip de González Prats (1979).

En qualsevol cas, gran part de les actuacions sobre el patrimoni andalusí impulsades des dels ens castellanencs tenien un objectiu clar de conservació i posada en valor dels seus jaciments arqueològics. Una meta vinculada a l'obligada tutela efectiva del nostre patrimoni i acomplida en la majoria dels casos, però que posava en evidència la manca d'un marc de treball comú amb una finalitat diferent: la de construir coneixement històric des d'una perspectiva més àmplia i territorial. És a dir, els plantejaments llançats des de l'escola francesa al llarg dels anys huitanta i noranta no van trobar acarament als treballs de les institucions públiques, sinó que aquestes, en termes generals, van reproduir i validar, de forma implícita, els esquemes proposats per l'equip de Lyon, ara aplicats a una escala local.

Una deriva similar, tot i que comprensible atenent al context d'urgència des d'on es produïen les intervencions arqueològiques, és la que presenten els treballs realitzats des de l'arqueologia vinculada a actuacions de seguiment de grans projectes d'obra i urbanisme. I és que, cal recordar-ho, aquest període

a cavall entre dos segles va ser testimoni d'un dels fenòmens més destructius i nocius contra el nostre patrimoni, tant cultural com mediambiental. Una tempesta de formigó i rajola que va conduir el País Valencià a la dependència d'un monocultiu immobiliari de caràcter especulatiu. Unes actuacions de depredació urbanística que van tindre al litoral castellonenc alguns exemples paradigmàtics, com Marina d'Or (la qual pretenia multiplicar la població d'Orpesa per vint), l'Aeroport de Castelló (sense vols durant els seus primers quatre anys d'existència) o el sortosament avortat projecte Mundo Ilusión (que pretenia multiplicar per trenta la població de Cabanes i construir la major pista d'esquí artificial del món).

Afortunadament, moltes d'aquestes obres -principalment les de major visibilitat- van poder comptar amb la protecció que els oferia la legislació patrimonial, que obligava al seguiment, excavació i documentació de les restes afectades, en algun cas fins i tot arribant a decretar el seu rescat i restauració.

Tal vegada, l'exemple que major impacte ha tingut en l'arqueologia andalusina -i en la d'altres etapes històriques-, per l'extensió de la seua actuació i per la qualitat dels seus resultats, ha sigut el macroprojecte arqueològic dirigit per Enric Flors a Orpesa i Cabanes, durant el seguiment dels PAI Marina d'Or - Golf i Torre la Sal durant els anys 2006 i 2007. Pel que fa a la interpretació de les dades corresponents al període andalusí, l'equip de Flors mantenia la mateixa tendència continuïsta respecte al model francès que s'havia generalitzat durant aquests anys. No obstant això, els resultats de la intervenció, amb desenes de jaciments identificats en prospecció i l'excavació d'una important zona d'hàbitat amb nombroses estructures agràries (Flors, 2009b), han permés (re)conèixer el món rural andalusí com mai abans havia sigut possible. (Fig. 3)

Dins aquesta mateixa dinàmica, un altre cas a destacar és el de l'urbanisme local, amb construccions i millores de vials i serveis que han sigut un important revulsiu per identificar diversos jaciments vinculats a la ruralia andalusina i feudal en zones pròximes a grans nuclis urbans actuals. És el cas, sense voluntat d'exhaustivitat, de l'excavació d'una terrisseria de cronologia andalusina a la partida de Safra (Castelló de la Plana) durant les obres del pla urbanístic Lledó II entre els anys 2001 i 2003 (Benedito *et al.*, 2004-2005); diverses intervencions urbanes a l'interior del nucli de Sogorb (Barrachina, 2004-2005; Lozano, Palomar, 2008); o les nombroses actuacions dutes a terme a Onda i Borriana i de les quals ja hem donat compte anteriorment.

Per no estendre'ns més, i atenent al fet que són aquests només alguns exemples de les abundants intervencions arqueològiques dutes a terme al territori de Castelló durant els anys noranta i la primera dècada del nou mil·lenni, allò que evidencien aquests resultats és la transformació absoluta de la disciplina en abordar la identificació, recopilació i publicació de nombrosos contextos de cronologia andalusina. Per primera vegada al nostre territori, els nivells medievals comencen a documentar-se de manera ordenada i exhaustiva, amb una metodologia sistemàtica i un genuí interès pel període. A pesar que a nivell teòric els diferents models històrics vinculats al període islàmic no van viure un debat similar al d'altres sectors peninsulars, com l'àrea del sud-est o certes zones de la vall de l'Ebre, la producció científica i l'aportació de dades d'aquests anys resultaria finalment cabdal per a la metamorfosi que estava per vindre.

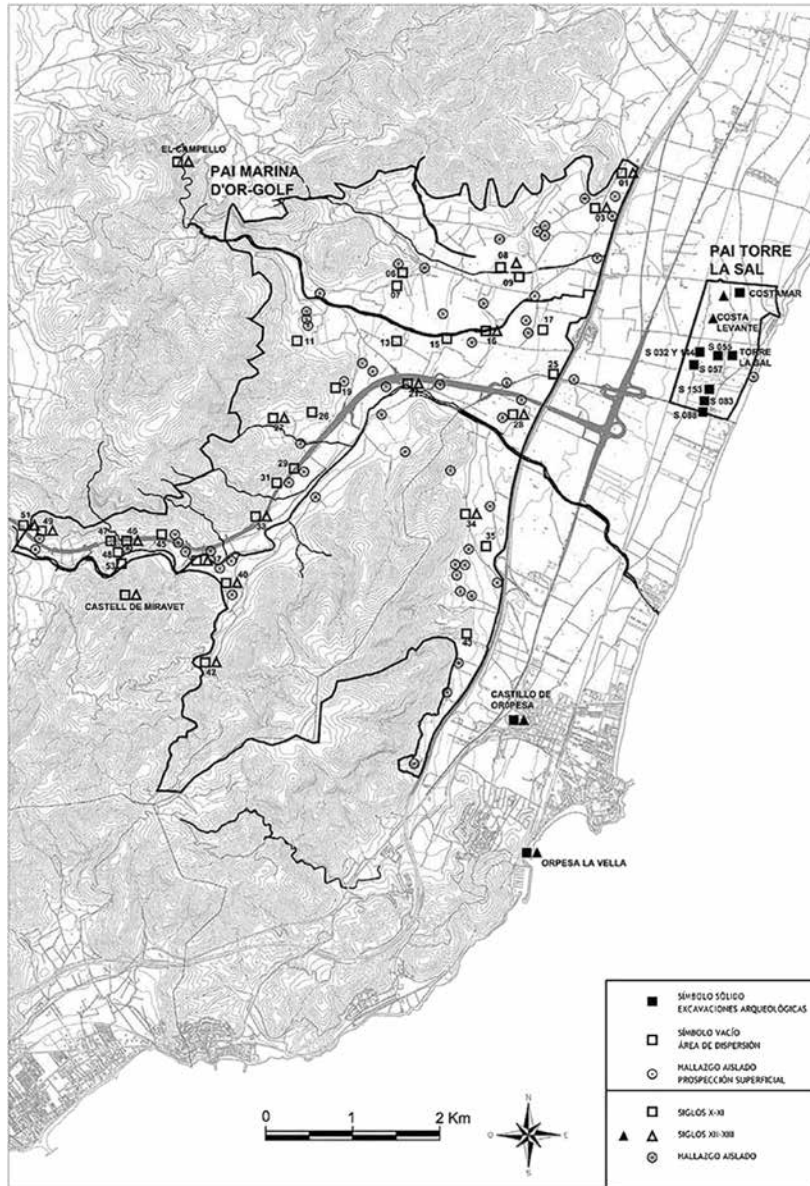

Figura 3.- Plànol de distribució dels jaciments arqueològics adscrits al període andalusí identificats durant la ingent tasca de prospecció duta a terme per l'equip d'Enric Flors (2009: 531).

PRESENT I FUTUR DE L'ARQUEOLOGIA ANDALUSINA A CASTELLÓ

Els darrers quinze anys han sigut un moment revulsiu per a la recerca del món andalusí a Castelló, tant pel que fa a l'òptica globalitzadora de molts treballs, que han abandonat la visió purament localista per integrar-se amb altres projectes de companys i companyes d'arreu del territori, com per l'apertura d'un vertader debat sobre les dades de què disposem i el seu significat. Tal vegada, un dels elements que pense que caldria destacar ha sigut la constatació que, almenys en època islàmica, cal tindre en compte que no existeix un sol Castelló, sinó diversos. És a dir, la territorialització dels problemes històrics i arqueològics de les comarques castellonenques juga un paper determinant en la interpretació de les dades que obtenim a través de les nostres intervencions arqueològiques.

Així ho destacava a la meua tesi doctoral quan vaig plantejar una primera proposta de concreció territorial diacrònica per al territori de la Tortosa andalusina, la qual, per exclusió, ens ajudava a entendre també els límits d'altres regions històriques compreses dins l'actual província, com les de Borriana, Onda, València o Saragossa (Negre, 2013: 110-138).

D'aquesta manera, coneixem que, per al període tardoantic i durant una part de l'emirat, el territori de Tortosa devia abastar tota la província de Castelló fins a Almenara, límits establerts a partir de la formació de la diòcesi visigoda en detriment del domini de la ciutat de Sagunt, pràcticament desaparegut durant l'antiguitat tardana. A principis del segle IX, coincidint amb el domini de 'Abd Allāh al-Balansī sobre un ampli territori amb seu a València, els límits de Tortosa es retraurien fins al Desert de les Palmes, deixant així tota l'àrea de la Plana en mans del governant omeia. Aquest espai pres per la capital del Guadalaviar seria el que emprarien, a partir del segle XI, centres proto-urbans com Borriana o Onda per establir els seus propis dominis, l'un mirant cap al mar i l'altre controlant tots els passos i accessos muntanyosos cap al sistema Ibèric. Un darrer aspecte, en absolut menor, és la constatació que Morella, i el conjunt del seu territori a la capçalera del Bergantes, mai va dependre de Tortosa, sinó d'Alcanyís i, per tant, de Saragossa, fins la caiguda d'aquesta en 1118 (Negre, 2020: 79-98). (Fig. 4)

Vist des d'aquesta perspectiva, els diferents processos i seqüències històriques que podem identificar a diferents punts de Castelló no deuen interpretar-se de la mateixa manera allà on apareguen, sinó que requereixen d'una major concreció que tinga en compte la regionalització de les problemàtiques arqueològiques. Aquest fet, però, no evita que al llarg dels últims anys s'hagen pogut traçar les línies d'allò queensem que pot ser proposat com un marc comú de treball, és a dir, un conjunt de problemàtiques que afecten tots aquests territoris, tot i la necessitat d'ajustar els resultats a les particularitats de la seua localització.

Tal vegada, la primera d'aquestes grans qüestions a tindre en compte seria la de l'estudi dels assentaments visigots o de cronologia tardoantiga i que, en la majoria dels casos, presenten continuïtat durant els moments posteriors a la conquesta andalusina.

Un primer i ben destacat exemple és el del jaciment dels Casals del mas de Sabater, a Morella, excavat recentment per l'equip de José Manuel de Antonio i Ramiro Pérez, el qual ha permés identificar

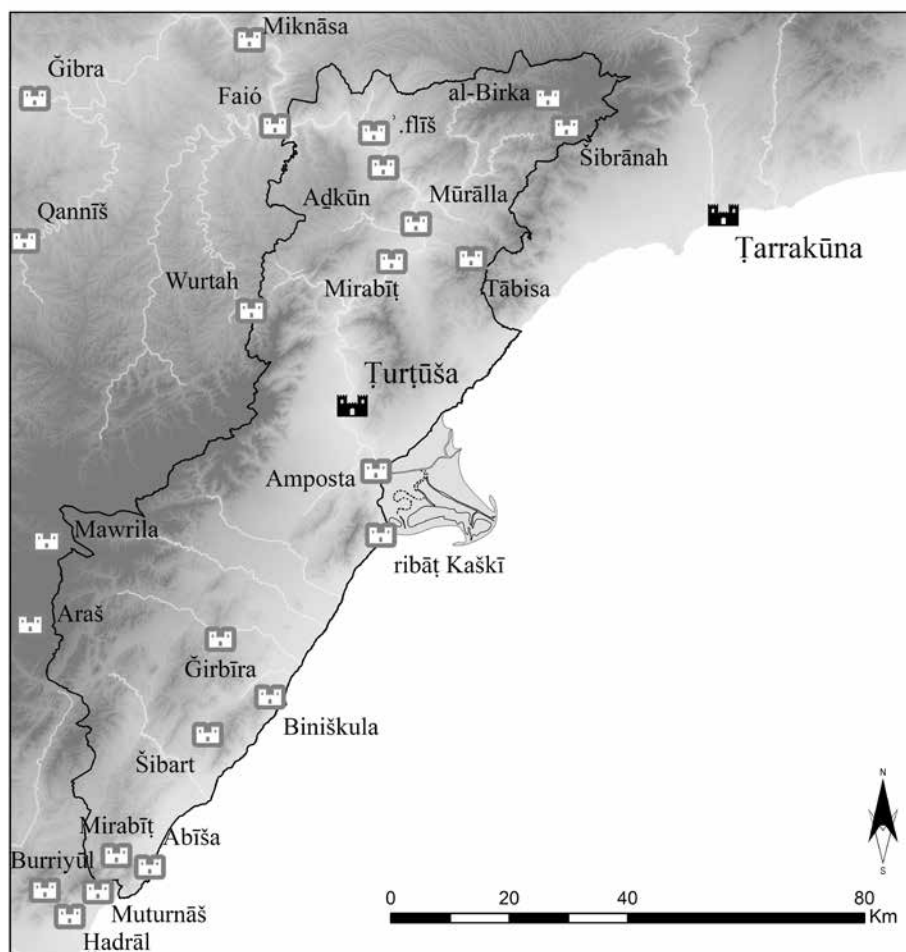

Figura 4.- Territori i principals forteses de Tortosa a inicis del segle XII.

la fundació *ex novo* d'un gran edifici rural a finals del segle VI. Vinculat a l'establiment allí d'unes elits que controlarien diverses comunitats rurals establertes a les seues proximitats, aquesta residència mostra un procés de molt difícil documentació com és el del trànsit entre el món visigot i l'andalús (Antonio, Pérez, 2019). Tot i dependre, en aquest cas, de la diòcesi cesaraugustana, aquest jaciment evidència la necessitat a Castelló de seguir buscant i excavant aquest tipus d'establiments rurals d'època visigoda que ens permeten entendre l'entitat d'uns nuclis que podrien respondre a allò que les fonts anomenen com a *vici* o *villae*, centres d'expansió del control dels bisbes sobre cada racó de la

seua diòcesi (Negre, 2020: 158-159). Probablement, dins d'aquest grup de jaciments s'inclouria també el recentment descobert baptisteri per immersió de Soneja, el qual, en el moment de la seua construcció, estaria dins dels dominis de la diòcesi dertusana.

Un segon tipus de jaciment visigot amb unes funcions i una entitat totalment diferents a l'anterior és el del Tancat, a la Ribera de Cabanes, vinculat a una estació viària o *mansio* dita de Llobregat. Les estructures documentades a l'entorn del nucli inicial d'aquest jaciment mostren importants nivells d'ús que van des del segle V fins al VII, possiblement fins i tot amb contextos en relació al segle VIII, tot i que resta encara la major part de l'assentament per excavar (Flors, 2009c; 2010b). La constatació allí d'estructures industrials vinculades al tractament de pells, així com la presència propera d'un *torcularium* de cronologia tardana (Arasa, Flors, 2010: 527-528; Arasa, 2011-2012: 256), resulten elements de vital importància per a la caracterització econòmica d'aquest territori en un moment relativament obscur pel que fa a la investigació històrica.

Finalment, una línia de treball força suggestiva dins els estudis vinculats al món visigot és el de la continuïtat de les importacions, principalment nordafricanes, a les costes castellenques, on el fondejador de les Roques de la Barbada, a Benicarló, n'és un dels seus més importants exemples (Arasa, 1997). Es tracta d'un cas que cal sumar a d'altres de similars i pròxims, com l'amarrador de les Tres Cales, a l'Ametlla (Noguera, 2014), on recentment s'ha recuperat un xicotet tresor monetari, amb sis trients d'or i diversos divisors d'argent corresponents al segle VI (Crusafont *et al.*, 2015); però també a d'altres de major entitat, com el propi port de Tarragona, on recents treballs arqueològics estan aportant llum a la problemàtica de la continuïtat en l'arribada de manufactures durant tot el segle VIII (Lasheras, 2018; Rodríguez Martorell, 2020).

Un segon element de debat a tindre en consideració és el de els jaciments arqueològics vinculats al primer moment de formació de la societat andalusina, sobretot a partir de la segona mitat del segle VIII, és a dir, durant l'emirat independent de Còrdova.

Per a les comarques castellenques, aquesta problemàtica arranxa, com no podria ser d'altra manera, amb els treballs de l'escola francesa durant els anys setanta, als quals ja hem fet àmplia referència. Com també hem comentat, Bazzana diferenciava ací entre dos tipus d'establiments, caracteritzats per l'ús de la pedra seca: aquells que comptaven amb estructures d'habitació i un ampli repertori ceràmic, que vinculava a poblats-refugi o, en algun cas, a un punt de control viari; i aquells, anomenats enigmàtics, en l'interior dels quals no es detectava cap construcció i el registre arqueològic era mínim.

Hui en dia, i gràcies a la contrastació entre fonts arqueològiques i textuals, coneixem aquesta imatge d'una forma més detallada i precisa, fet que ens ha permés desenvolupar un model més complex que el plantejat a les acaballes del segle XX. Així, podem diferenciar entre dos tipus de recintes fortificats amb finalitats ben definides: en primer lloc, uns recintes complexos amb importants solucions defensives i un incipient urbanisme, descrits per les fonts textuals de l'època com a *h. us. ūn*, i que identifiquem amb la presència de guarnicions més o menys permanents amb funcions de vigilància viària; d'altra banda,

existeix un segon grup de recintes més senzills, simples tancats de majors dimensions, anomenats en aquesta mateixa documentació com a *maràbit*, que conformarien una sèrie de punts de guarnició temporals on diferents destacaments militars podrien acampar durant els moviments de tropes al llarg de les vies de comunicació (Negre, 2020: 234). Els casos de Mollet (Sant Joan de Moró), Marineta (Xodos) o el recentment estudiat Tossal de la Vila (Serra d'en Galceran), són bons exemples del primer grup de recintes, mentre que Subarra (Benlloc) o Garrotxa (Cervera del Maestrat/Peníscola) ho són del segon.

L'exemple millor documentat i que major informació ens aporta és, sens dubte, el del Tossal de la Vila, on s'han impulsat fins l'actualitat nou campanyes d'excavació (2012-2020), impulsades des de l'inici per Gustau Aguilera i Ferran Falomir des del SIAP. Tot i que en una primera fase d'investigacions l'objectiu era l'excavació de l'important poblat emmarcat entre l'edat del bronze final i les primeres relacions mediterrànies durant el ferro antic, ben prompte es va constatar la presència d'un recinte de major entitat i que havia arrasat gran part dels sectors protohistòrics, la datació del qual el col·locava en època emiral.

Actualment, i a partir de les datacions absolutes obtingudes i la seua relació amb la seqüència estratigràfica i el registre arqueològic del jaciment, podem asseverar que la primera ocupació d'aquest recinte, vinculada a la construcció d'una gran muralla de pedra seca d'entre 3 i 5 metres d'amplada escalonada amb bastions i torres, es produiria cap a finals del segle VIII. Les diferents construccions interiors, relacionades amb mòduls simples adossats a la muralla, l'evolució d'alguns d'ells cap a habitatges complexos amb pati central i l'alçament d'almenys dos edificis monumentals exempts, un d'ells una mesquita, ens condueix a proposar un procés de desenvolupament constructiu intermitent i poc planificat, reflex d'unes ocupacions de caràcter militar que durarien fins el primer quart del segle X (Negre et al. 2020). (Fig. 5)

Tot i que no és el moment per aprofundir en tots els detalls d'aquest jaciment, el cert és que es tracta d'un cas d'estudi que ens permet intuir l'establiment intermitent de grups militaritzats en la zona, unes guarnicions de duració desconeguda però amb una finalitat coercitiva, a tenor del registre arqueològic recuperat (Negre, et al., 2020b). Un col·lectiu, del dels seus ocupants, que encara no hem identificat pel que resulta difícil, tanmateix, associar aquesta dinàmica a una iniciativa estatal, a través dels governadors de Tortosa, o als intents d'algun grup local per establir un cert poder autònom. El context durant el qual s'edifica aquest recinte, així com també Mollet i Marineta, està lligat a les revoltes amazigues a la zona o a la instal·lació de 'Abd Allāh al-Balansī en aquest territori, fet que obri les portes al debat per tractar de cercar l'encaix entre les fonts escrites i arqueològiques (Negre, 2020: 234-254). Cal atendre també, en aquest cas, a la localització de tots aquests emplaçaments en el límit entre els territoris de Tortosa i València a partir del segle IX, fet que podria tindre importants implicacions històriques.

Pel que fa als recintes "enigmàtics" de Bazzana, cal apuntar les dificultats que suposa la constatació arqueològica de la seua relació amb els *maràbit* als quals fan esment les fonts, atés que les activitats que allí es desenvoluparien són poc donades a la producció d'un registre explícit. Les excavacions dutes a terme a l'interior de Subarra, per exemple, no mostren indicis de nivells andalusins, tot i que els paral·lelismes constructius, l'esment a les fonts àrabs i la pròpia racionalitat d'aquests establiments

Figura 5.- Vista zenital del Tossal de la Vila en acabar la campanya d'excavacions de 2020.

vinculats a la xarxa viària principals, són elements que donen suport a aquesta lectura. Hi ha un cas, dins aquests grans recintes, que trenca amb la major part de les característiques comunes, com l'ús de pedra seca, la inexistència d'estructures interiors o l'absència d'un registre arqueològic constatable. Un exemple al qual cal atendre per separat. Parlem, com no podria ser d'altra manera, d'El Puig del Cid, a Almenara.

Les intervencions a aquest jaciment han sigut constants des del segle XIX, de la mà d'autors com Luis Cebrián, Adolf Schulten, Manuel González Simancas, Ferran Arasa o els propis Bazzana i Guichard, vinculada per uns o per altres a un campament d'Escipió, a un *castellum* d'època tardo-antiga o a un recinte medieval (Arasa, 2000: 117-118). Recentment, però, i a partir de la revisió dels materials arqueològics de les intervencions dels anys huitanta, la hipòtesi que més força pren és que es tracta d'un jaciment plenament andalusí, probablement construït a finals del segle VIII i en funcionament durant tota la següent centúria (Negre, 2020: 263).

En qualsevol cas, el reduït repertori material recuperat, no permet plantejar la possibilitat que ens trobem davant de contextos domèstics, sinó més aviat d'un espai d'ús esporàdic, probablement vinculat a un campament. Aquesta hipòtesi troba complicitat en la topografia constructiva del recinte, amb un

grandíssim espai buit amb xicotets àmbits perimetrals amb funcions d'emmagatzematge, a jutjar per la distribució diferencial dels materials, la inexistència d'estructures domèstiques o l'articulació dels diversos espais construïts, de tendència tancada i reclosa. Caldria destacar, en aquest sentit, que la primera mitat del segle IX és un dels moments de màxima intensitat d'accions navals andalusines contra territoris cristians, protagonitzades pels *baḥriyyūn*, els mariners que habitaven les costes de Tortosa i, en general, de la resta del Šarq al-Andalus.

Unes expedicions que reunien anualment desenes de naus i centenars de mariners i voluntaris del *ḡihād* per atacar les rutes comercials cristianes, cometre actes de pillatge a les costes franques o guanyar-se la vida amb distints tipus de transports marítims. Així doncs, i a mode d'hipòtesi de treball, podem plantejar que la fundació d'aquest recinte marítim es realitzaria durant la segona mitat del segle VIII, possiblement vinculat a l'agrupament de tropes. Uns efectius que estarien relacionats, principalment, amb les desenes d'expedicions navals que van salpar de les costes levantines des de finals d'aquesta centúria i, amb especial intensitat, durant la primera mitat del segle IX (Negre, 2020: 396-402).

Una altra problemàtica a la qual caldria dedicar-li un major esforç pel que fa al coneixement del període emiral a les comarques castellonenques és a la de l'ocupació d'àrees marginals. I és que, vinculat a aquest moment, però amb un inici fins i tot anterior, podem identificar una consolidació de noves formes de poblament en aquest tipus d'espais, que havien sigut abandonats des de la crisi del segle III. La identificació d'assentaments en les vessants més suaus de les serralades i massissos litorals, allunyades dels principals centres urbans, ja està començant a donar alguns resultats interessants en aquesta direcció (Flors, 2009b; Martí, Negre 2016), però pel que fa a les ocupacions de coves i abrics, tot i disposar de nombrosos contextos recollits de forma més o menys sistemàtica, el seu estudi ha sigut completament negligit al llarg dels anys.

Tal vegada, l'exemple paradigmàtic d'aquest tipus d'establiment és el cas de la cova de Las Jualentejas, un xicotet abríc a la zona de Fuentes de Ayódar on es va poder excavar, als anys huitanta, un menudet hàbitat datat entre la segona mitat del segle VIII i inicis del X (Bazzana, 1996b). Amb tot, els autors del seu estudi ja plantejaven en aquell moment que no pareixia tractar-se d'un hàbitat permanent o de permanència perllongada, sinó més aviat d'un espai d'ús intermitent, tot i que continu al llarg de més d'un segle, amb un repertori ceràmic certament voluminós. Trobem casos similars a la cova de l'Aire, a Benifassà, la dels Domenges, a la Serra d'en Galceran o a la de l'Ocre, a Lluçena, on s'han identificat amplis repertoris ceràmics amb formes ben conegudes als contextos emirals. La llista és molt més extensa però, en conjunt, el que representen aquests contextos, urgits d'una necessària revisió i sistematització, és un clar procés d'ocupació d'àrees marginals deslligades del control més directe de la ciutat i els agents de l'autoritat pública, una dinàmica que hem pogut documentar de forma feaent al llarg d'aquest període primerenc (Negre, 2020: 273-281).

Des d'ací ens traslladem ja fins al moment de la instauració del califat, durant el qual s'inicia un altre dels grans debats a tractar. En aquest cas, es tracta de la discussió en torn a l'origen i funcions d'un gran conjunt de fortalises que vindran a poblar allò que s'ha tendit a anomenar com un *país de ḥuṣūn*.

La importància que atribuïm a les fortaleses en la restitució de l'organització administrativa andalusina pot vincular-se al paper clau que les fonts escrites els atorguen en l'articulació de la relació de l'Estat amb els seus dominis. Controlades per encarregats designats pel governador o l'alcaid de la metròpoli i amb guarnicions permanents apostades en elles, aquests emplaçaments van servir com a elements de penetració de l'Estat omeia en cada racó de les seues circumscripcions provincials, al mateix temps que ajudaven a organitzar de forma més efectiva el control del territori. Si bé l'element militar va ser clau en la seua construcció, la subjecció a control fiscal de les alqueries dependents de cada una d'elles en va ser sempre la finalitat primordial. No s'explica d'altra manera que, d'unes recaptacions globals per a l'emirat de 'Abd al-Rahmān b. al-Hakam pròximes al milió de dinars anuals, i després d'una baixada dels ingressos tributaris durant la crisi final de l'emirat, a mitjans de la centúria següent entraren en l'erari públic més de sis milions de dinars anuals (Negre, 2020: 323-324).

Així doncs, hem proposat, a través d'una curiosa anàlisi dels contextos arqueològics disponibles, així com de la revisió de totes les fonts escrites àrabs i llatines, un procés de fortificació, de caràcter territorial i amb objectius administratius i fiscals, que es voria continuat en època taifa gràcies al paper protagonista que les diverses metròpolis andalusines presents als territoris castellonencs, és a dir, València i Tortosa, van adquirir. En aquest sentit, l'excavació de diverses d'aquestes fortaleses al llarg d'aquests darrers anys, de forma sistemàtica i perfectament documentada, no fa sinó reforçar aquesta proposta, així com diferenciar-ne dos ritmes diferents d'allà i d'ençà el Desert de les Palmes.

Pel que fa a la zona tortosina de Castelló, els casos de Cervera, Xivert o Orpesa, resulten altament clarificadors al respecte. En tots tres s'han pogut localitzar nivells d'ocupació vinculats a la segona mitat del segle X, els quals, a més, s'han relacionat de forma convincent amb diverses fases constructives de cadascuna d'aquestes fortaleses (Vizcaíno *et al.*, 2000: 368-369, 380-381; Negre, 2020: 336-346; Selma, Negre, Lozano, 2020). Amb tot, durant el període taifa continuen edificant-se nous elements d'aquesta xarxa de fortificacions, que és descrita, en la seua fisonomia final, per al-Idrīsī, a mitjans del segle XII. Aquestes construccions no són, no obstant això, elements estàtics, i si bé cal enunciar una fase inicial de construcció en època del califat que s'estén fins temps de les taifes, ja des del segle XI i amb especial intensitat durant la segona mitat de la següent centúria comença a ser possible documentar nombroses refeccions, reformes i ampliacions d'aquestes fortaleses, com els casos esmentats han documentat de forma extensa. (Fig. 6)

Per al cas de l'àrea valenciana de Castelló, tal vegada el cas de la fortalesa de Fadrell siga el més exemplificatiu de tots, amb un treball arqueològic meticulós i detallat que està permeten documentar aquest jaciment amb un grau de detall que fins ara havia resultat impossible. El projecte arqueològic de Pau Garcia-Borja i Joan Enric Palmer destaca per una documentació exhaustiva de totes les restes afectades per la restauració del monument, però també per una interpretació que trencava amb els models clàssics de l'escola francesa (Palmer, Garcia-Borja, 2018: 83-99). Amb una seqüència constructiva i estratigràfica que permet resseguir detalladament l'evolució de la fortalesa, no cal sinó esperar la finalització de les seues intervencions per poder conèixer la complexa història d'un edifici d'aquestes

Figura 6.- Vistes de la fortalesa de Xivert dominant el corredor d'Alcalà.

característiques. Resulta, per tant, un fet molt positiu, que siga aquest mateix equip qui està redactant el programa d'actuacions arqueològiques al castell de Miravet (Cabanès), un altre dels components de la xarxa de fortaleses dependents de Tortosa en època andalusina.

Vists aquests resultats, i sense voluntat d'estendre'ns en ells en un text que pretén ser concís, cal destriar de forma urgent els apriorismes amb què habitualment s'inicien els estudis vinculats a les fortaleses islàmiques i abandonar el model dels castells-refugi que durant dècades s'ha estat emprant per explicar qualsevol tipus de recinte fortificat andalusí. A falta de noves evidències en una altra direcció, pareix que el model que proposem disposa d'arguments més que suficients per convertir-se en un esquema més adequat que el francès (Negre, 2020: 323-336). El castell-refugi, el binomi castell-alqueria, les cronologies primerenques per a l'edificació d'aquests recintes i la immutabilitat d'aquesta estructura al llarg de més de quatre segles resulten en un esquema que s'albira massa rígid i que, en l'actualitat, apareix ja àmpliament qüestionat.

No voldríem tancar aquesta reflexió sobre present i futur sense fer esment a dos darrers punts que considerem també de gran rellevància per al debat historiogràfic que la nostra disciplina hauria d'atendre en torn al món andalusí.

El primer és el de la formació de nuclis proto-urbans, una realitat que al Castelló tortosí o al valencià no arriba a apreciar-se, principalment llastrat pel domini d'unes urbs d'una entitat considerable, però que a altres centres secundaris com Borriana, Onda, Sogorb o Morella, sí que es pot observar. Els estudis d'evolució urbanística, localització de les principals necròpolis i sistematització de la seqüència estratigràfica en aquests quatre nuclis està obrint noves portes a possibles discussions de gran impacte en el debat historiogràfic (Barrachina, 2004-2005; Melchor 2009-2010; Miguélez, Alfonso, 2017; Melchor, Benedito, 2018).

El segon front és el de l'arqueologia de l'hàbitat rural andalusí, el de les alqueries, les almúnies, els rafals i tants altres tipus d'assentaments que poblaven els territoris castellonencs. Per desgràcia, i amb algunes excepcions sorgides d'actuacions d'urgència o seguiments d'obres, els casos amb què comptem són molt limitats, fet que caldria pal·liar amb el disseny d'algun projecte de recerca dirigit expressament a l'excavació d'algun d'aquests establiments, molts dels quals han pogut ser identificats en prospecció i analitzats de forma contextual. El següent pas, però, és conèixer-ne la fisonomia. Casos com els de l'alqueria de Torre la Sal -probablement aquell nucli d'Albalat que tenim documentat a través principalment de la toponímia-, amb els seus magatzems, infraestructures hidràuliques i camps excavats, o la Font Voltà, amb evidències d'una certa manufactura metal·lúrgica, són clau per entendre en profunditat una faceta del món andalusí que de vegades resulta excessivament presta a l'elucubració.

REFLEXIONS FINALS

Si bé aquest text només ha pogut abordar de forma molt superficial les diferents problemàtiques tractades en aquest territori durant el desenvolupament de l'arqueologia medieval com a disciplina, el cert és que cal destacar els anys setanta i l'entrada de l'equip francès de la Universitat de Lyon, al capdavant del qual es trobaven Pierre Guichard i André Bazzana, com el gran punt d'inflexió pel que fa a la recerca del món andalusí a Castelló. Si bé els seus treballs van suposar una vertiginosa arrancada d'aquestes investigacions, amb un treball de camp immens i una discussió teòrica i historiogràfica de primer nivell, la situació es va veure estancada al cap d'un parell de dècades. El model proposat pels francesos va quedar fixat de forma inamovible als treballs que s'hi van desenvolupar a partir d'aquell moment i, almenys pel que fa a les comarques castellonenes, el debat i la crítica al mateix va ser mínima.

Els següents anys van vore una multiplicació exponencial dels treballs arqueològics, amb dades i intervencions cada vegada més nombroses, caracteritzades per una metodologia sistemàtica però un impacte quasi nul en la reformulació del model explicatiu de la formació de la societat andalusina. El paper de les institucions públiques, especialment el SIAP, en l'impuls de noves actuacions i la salvaguarda d'un patrimoni arqueològic profundament amenaçat per unes polítiques urbanístiques depredadores, va ser clau per evitar la pèrdua d'informació i per al desenvolupament d'una fase d'immensa recollida de dades.

No ha sigut, però, fins als darrers anys que aquestes dades han començat a integrar-se, de forma progressiva, en un discurs històric articulat i crític amb els pressupòsits inicials de partida. La concreció territorial dels problemes arqueològics castellanencs o la intervenció dirigida a alguns dels jaciments que podien aportar llum a les grans qüestions historiogràfiques que s'obrien, han sigut els primers passos d'un camí sense final com és el de la recerca històrica. Sortosament, els treballs més recents comencen a plantejar nombrosos interrogants al respecte de les lectures inicials al procés de formació d'al-Andalus a les comarques castellanenques, així com a proposar interpretacions alternatives que fomenten un debat constructiu.

Si Bosch Gimpera finalitzava el seu esforç per resumir totes les problemàtiques de l'arqueologia castellanenca amb el sorgiment de la societat ibera, pense que hui en dia estaria content de comprovar que, sense eixir-nos del període andalusí, hem sigut capaços de plantejar suficients interrogants i treball per mantindre'ns ocupats els pròxims cent anys.

LA SITUACIÓ DE L'ARQUEOLOGIA SUBAQUÀTICA A CASTELLÓ

INTRODUCCIÓ

Amb la publicació de P. Bosch en 1924 de l'article «*Els problemes arqueològics de la província de Castelló*», en el volum V del Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura, es consolida el coneixement dels jaciments arqueològics castellonencs, apareixent aquests en la historiografia prehistòrica i arqueològica del moment. No obstant això, aquesta visió no és parella respecte al patrimoni submergit, que en aquells dies se cenyia a notícies orals d'àmfores “pescades” en les xarxes, o a través de bussos a la manera antiga, que mariscaven a curta distància de la costa des d'una barqueta amb subministrament d'aire per bombament manual mitjançant un mariner en coberta.

La informació de caràcter bibliogràfic és escassa sobre arqueologia submarina, i amb més raó en aquesta costa on fins hui no s'ha excavat un derelicte o les troballes no han sigut de suficient entitat. Tampoc es coneixen grans batalles navals o altres esdeveniments importants registrats documentalment. Excepció mereix la situació dels Estanys d'Almenara, relacionades amb Sagunt.

Les referències i notícies sobre el tema que hem recopilat, es tracta en la majoria de les ocasions, de xicotetes puntualitzacions, breus comentaris, o en menor grau d'articles generals.

ELS INICIS

L'arqueologia subaquàtica a Castelló segueix el deixant marcat a Espanya per les seues províncies veïnes, i sobretot pel desenvolupament dels primers Clubs de busseig esportiu com el CRIS de Barcelona i el GISED de València. En aquests clubs, es van desenvolupar en els anys setanta, grups de socis aficionats a l'arqueologia que es van endinsar en les nostres aigües, tant en la mar com en aigües interiors.

Així les primeres incursions esportiu-científiques subaquàtiques en les nostres aigües que coneixem, es duen a terme a les Columbretes, amb la recuperació de ceps d'àncores romanes per part d'expedicions esportiva-científiques del CRIS de Barcelona i poc després, amb bussejadors dels Grups d'Investigacions Subaquàtiques d'Educació i Descans (GISED), coordinats per Tomás Giménez, de la Federació Llevantina d'Activitats Subaquàtiques (FLAS), encapçalats per Rafael Graullera, i del Club d'Immersions i Activitats Subaquàtiques (CIAS), amb “*La Ruta de les nostres Illes*” (Graullera,

Figura 1. Rafael Graullera, 1977. "Ruta de Nuestras Islas". Columbretes.

1977) recuperant una àmfora romana de l'Escala d'Espanya que es troba depositada en els magatzems del SIAP. (Fig. 1)

Al país valencià van aparèixer les primeres publicacions que recollien material de procedència submarina al sud de València i es van iniciar els primers estudis i publicacions d'una sèrie de prospeccions en les costes de Xàbia i Dénia.

A la província de Castelló, dins d'aquesta etapa, els bussejadors esportius van començar a desentranyar els fons subaquàtics de les nostres costes, i aigües interiors, com en Els Estanys d'Almenara, a través d'algunes iniciatives científiques: Museu Arqueològic Municipal de Borriana, amb Norbert Mesado; o la comunicació de G. Martín al III Congrés d'Arqueologia Submarina (Martín, 1971), on apunta la possibilitat de l'existència d'un mur de contenció i una suposada torre. No obstant això, aquestes immersions sufragades pels mateixos bussejadors i clubs que practicaven immersió,

eren una mera “recuperació d’objectes”, els quals, fins hui a penes han sigut publicats o referenciats bibliogràficament, a excepció per exemple del derelict de Columbretes (Guasch, 1975).

En aquesta etapa, l’Excma. Diputació Provincial de Castelló, a través del seu Servei d’Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques, duu a terme la primera excavació arqueològica subaquàtica realitzada amb metodologia arqueològica a la Comunitat Valenciana (Graullera, 1974), quadrículant l’àrea d’excavació i retirant els sediments amb una mànega de succió d’aigua, cada 5 cm, posicionant dins d’ella els objectes recuperats. Etiquetant-los i referenciant-ho de la mateixa manera que en terra. En aquesta intervenció va actuar com a director científic el director del SIAP Francesc Gusi i Jener, tenint com a director tècnic subaquàtic a Rafael Graullera Sanz, gràcies a una col·laboració entre la Diputació de Castelló i la Federació d’Activitats Subaquàtiques de la Comunitat Valenciana, que van aportar personal i mitjans, i que en el cas dels Estanys d’Almenara, l’equip estava dirigit per un arqueòleg de terra (Gusi, 2000). (Fig. 2)

En aquesta primera etapa, els directors de les excavacions (també en la resta de la comunitat científica d’Espanya i uns altres països) són arqueòlegs de terra, que compten amb l’assistència d’un equip de bussejadors que segueixen les indicacions arqueològiques del director. Aquest mateix sistema, es va seguir en les primeres excavacions arqueològiques submarines en les aigües de Torre la Sal (Ribera de Cabanes) (Wagner, 1978a), que van tindre una àmplia difusió en la premsa de l’època.

El SIAP de l’Excma. Diputació provincial de Castelló, coordinava el Grup d’Arqueologia del Club d’Activitats Subaquàtiques Escorpa, de Castelló, on comencem la nostra tasca arqueològica subaquàtica. Iniciem la labor de recopilar les troballes submarines recuperades en aigües de la província, reflectir-los en una fitxa per a posteriorment, realitzar immersions en els llocs de les troballes i comprovar l’àrea. Va ser l’inici de la Carta Arqueològica Subaquàtica, realitzada a partir de les informacions orals dels pescadors, bussejadors i col·leccionistes, en la qual, col·laboraven també pescadors submarins del Club. (Fig.3)

De l’experiència i formació dins d’aquest Grup d’Arqueologia i a través del Servei d’Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques, venim els primers arqueòlegs subaquàtics titulats en Geografia i Història de Castelló, les generacions que comencem a la província de Castelló el nostre aprenentatge de la mà de Carme Olària, en aquells dies professora del Col·legi Universitari de Castelló, participant en les excavacions arqueològiques a la fi dels anys setanta i inicis dels anys huitanta del segle XX, la labor docent i investigadora de la qual continua sent un pilar importantíssim en el coneixement del patrimoni arqueològic i cultural de la nostra província.

LES PRIMERES GENERACIONS

A partir de finals dels anys setanta i inicis dels huitanta, va començar a articular-se en tota Espanya un interès per part d’investigadors, estudiants i llicenciats en Geografia i Història, els quals van aprendre a bussejar, i es van integrar en diferents projectes liderats per Universitats, Museus i

Figura 2. Primeres excavacions arqueològiques subaquàtiques. Estany Gran Almenara 1974-75.

Figura 3. Excavacions arqueològiques Subaquàtica en Torre la Sal, Ribera de Cabanes, 1980.

Centres d'Investigació, la qual cosa ens va permetre estudiar personalment els jaciments submergits i aplicar la metodologia arqueològica de terra al mitjà subaquàtic, incloent el tractament que aquests restes arqueològiques havien de tindre: dessalació, estabilització i exposició i emmagatzematge. Per a això, el SIAP va disposar en el seu laboratori una secció específica amb depòsits de dessalació i tractament posterior, juntament amb alguns restauradors interessats per aquesta nova disciplina del Servei de Restauració de la mateixa Diputació, tots dos situats llavors en una ala de l'Edifici Central del Complex Penyeta Roja. Com a resultat d'aquesta trajectòria l'Excma. Diputació Provincial de Castelló, va estar present en el VI Congrés Internacional d'Arqueologia Submarina (Cartagena, 1982), culminant en la nostra tesi de llicenciatura sobre l'estudi de les restes arqueològiques submarines a Castelló (Fernández, 1980).

El Servei d'Arqueologia a partir de llavors va tindre una major vinculació institucional i implicació incloent les intervencions arqueològiques subaquàtiques dins de les seues campanyes anuals, publicant els resultats de les mateixes en la revista de Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses. Al mateix temps que es van convocar nous arqueòlegs en el Servei, entre els quals em vaig incorporar com a Arqueòleg Ajudant mitjançant concurs oposició, i desenvolupem en els anys següents una sèrie de prospeccions arqueològiques submarines i intervencions puntuals al llarg de la costa castellonenca: Benicarló, Ribera de Cabanes, Almassora, els Columbretes, etc.

A partir de llavors l'Arqueologia Subaquàtica ha estat present en les redaccions, de projectes, sobre el patrimoni arqueològic subaquàtic en el mateix pla d'igualtat del patrimoni de "terra". En 1985 el Ministeri de Cultura va posar en marxa el Pla Nacional de Documentació i Protecció del Patrimoni Arqueològic Subaquàtic del Litoral Espanyol, integrant diverses cartes arqueològiques que fins llavors s'estaven realitzant, per a la celebració de les quals, la Diputació de Castelló ens va enviar representant-la, formant part de la taula redona sobre "*L'estat actual de l'Arqueologia Subaquàtica Espanyola*", quan ja s'estava desenvolupant el procés de transferències a les comunitats autònomes. Igualment, l'arqueologia subaquàtica ha tingut un lloc dins de la pròpia administració autonòmica, en el Consell Assessor de Patrimoni de la Conselleria de Cultura, òrgan assessor que en aquesta etapa reunia les opinions i establia els criteris científics de les sol·licituds d'intervencions arqueològiques.

LA CREACIÓ DELS CENTRES D'ARQUEOLOGIA SUBAQUÀTICA

La Llei Orgànica 5/1982, d'1 de juliol que va aprovar l'Estatut d'Autonomia de la Comunitat Valenciana estableix en l'article 31.5 la competència exclusiva de la Generalitat Valenciana en matèria de Patrimoni Històric, Artístic, Monumental, Arquitectònic, Arqueològic i Científic. Les funcions i serveis que donaven contingut a aquestes competències van ser transferides a la Generalitat Valenciana pel RD 3066/1983, de 13 d'octubre, i atribuïts a la Conselleria de Cultura, Educació i Ciència pel Decret 16/1995 d'11 de juliol, de la Presidència de la Generalitat Valenciana.

Igual que la Comunitat Andalusia (1993) i la Catalana (1996), la Comunitat Valenciana, crea el Centre d'Arqueologia Subaquàtica de la Comunitat Valenciana (1997), dependent del Servei de Patrimoni Arqueològic, Etnològic i Històric de la Direcció General de Patrimoni Artístic de la Conselleria de Cultura, Educació i Ciència (DOGV de 6 maig, 1997 Núm. 2985, pàgines 6748-6749).

L'administració autonòmica regula la realització d'activitats arqueològiques mitjançant l'Ordre de 31 de juliol de 1987. Dins de les activitats arqueològiques es recullen les subaquàtiques, per la qual cosa tenint en compte la gran existència de restes arqueològiques presumiblement existents en les aigües costaneres i interiors de la nostra Comunitat, estima necessari el comptar amb un inventari de jaciments subaquàtics que reculla la descripció i ubicació d'aquests, així com el coneixement, conservació i divulgació d'aquest patrimoni. A tal fi es considera procedent la creació d'un Centre d'Arqueologia Subaquàtica que duga a terme el desenvolupament d'aquestes funcions: inventari, documentació, protecció, conservació, estudi i difusió del patrimoni arqueològic que es trobe submergit en aigües costaneres i interiors.

Des de la seua inauguració, el 28 de febrer de 1996, el CASCV està situat a l'interior del recinte portuari de Borriana (Castelló), mitjançant un acord establert entre la Conselleria d'Obres Públiques (Secció Ports), la Diputació de Castelló, l'Ajuntament de Borriana i la Conselleria de Cultura (Direcció General del Patrimoni Artístic). (Fig. 4)

Figura 4. Sede del Centre d'Arqueologia Subaquàtica de la Comunitat Valenciana en el Port de Borriana.

ACTUACIONS DEL CASV

Les línies bàsiques d'actuació del CASCV són comuns als altres centres espanyols, no així la seua capacitat de gestió i actuació directa sobre el patrimoni arqueològic submergit. Tots els centres van iniciar la seua marxa conscients de la situació i experiència adquirida. Igual que els altres centres d'Espanya, inclòs el nacional, el CASCV va dur a terme un curs teoricpràctic en la seua seu, situat en port de Borriana, en 1997 a través de l'Institut Valencià de la Joventut, al qual van assistir alguns alumnes d'arqueologia i restauració que més tard han continuat amb la seua trajectòria científica. La part formativa en arqueologia subaquàtica, s'adquiria participant en cursos organitzats per aquests centres, i participant en les prospeccions i excavacions arqueològiques subaquàtiques (igual que en terra). Per aquest motiu, fins hui dia, encara que la formació és competència de la Universitat, es compten amb l'experiència del CASCV per a dur a terme aquestes iniciatives: per exemple la Universitat Politècnica de València, en el tractament i restauració (2008), o el Diploma d'Arqueologia Subaquàtica de la Universitat València (des dels seus inicis l'any 2010). Els estudis reglats universitaris, van començar a incloure el *practicum* i la figura d'estudiants en pràctiques en algunes intervencions arqueològiques subaquàtiques, així l'UJI, té subscript amb el CASCV el *practicum* amb aquest Centre, per als seus alumnes d'Humanitats.

La tasca de realitzar la Carta Arqueològica Subaquàtica, l'experiència de la qual havia ja iniciat i continuava la Diputació de Castelló, s'amplia a la resta de la Comunitat: es requereix comptar amb un Inventari del Patrimoni Cultural Subaquàtic, identificar i valorar aquest patrimoni. La Conselleria de Cultura, a través del CASCV va crear una situació favorable en la gestió del patrimoni cultural submergit, en l'aplicació de la legislació i en l'actualització i manteniment de la Carta Arqueològica.

L'acció prioritària per a la protecció del Patrimoni Cultural Subaquàtic, era aconseguir una bona legislació, i una gestió àgil a l'hora d'actuar. Els jaciments subaquàtics, els materials i les restes culturals que han romàs al mig aquós, presenten unes característiques especials abans d'escometre la seua conservació des del mateix jaciment, per la qual cosa ha de prioritzar-se des de la seua conservació *in situ*, fins a la seua conservació en els propis museus i magatzems. Per això, amb la ratificació de la convenció de la UNESCO sobre la protecció del patrimoni cultural subaquàtic, fet a París el 2 de novembre de 2001. "La preservació *in situ* del patrimoni cultural subaquàtic haurà de considerar-se l'opció prioritària abans d'autoritzar o emprendre activitats dirigides a aqueix patrimoni." (B.O.E. núm. 55, 5 de març de 2009)

En una primera etapa, l'especialista de restauració del CASCV, va mantindre amb els museus municipals i provincials, depositaris dels objectes subaquàtics, un constant seguiment del seu manteniment, i l'assessorament per a aquells restauradors responsables dels magatzems i peces. El Museu de la Mar de Peníscola, va comptar amb el tractament d'algunes dels objectes allí exposats, igualment, els museus municipals de Borriana, Almassora i de la resta de municipis de la Comunitat Valenciana. (Fig. 5)

L'estudi del patrimoni arqueològic subaquàtic s'ha vist plasmat, a més, en la participació en jornades i cursos especialitzats de les universitats tant de València com de Castelló (UJI), conferències en l'UJI

Figura 5. Assistència i col·laboració amb museus municipals: dipòsit de peces al Museu Arqueològic d'Almassora.

(2007-2009), reunions de treball amb altres departaments: jurídiques i tecnologia i robòtica aplicades a la protecció jurídica del patrimoni i a la problemàtica específica dels jaciments subaquàtics.

També dins dels àmbits provincials, nacionals i internacionals, el CASCV ha sigut particip, en projectes europeus: ArcheoMed, ANSER i en la publicació d'alguns d'aquests cursos (Azuar-Navarro, 2008).

PROGRAMA D'ACTUACIONS: ARQUEOLÒGIQUES I RESTAURACIÓ

Els treballs prioritaris en aquest moment, continuen sent la documentació, la prospecció i la creació de la infraestructura necessària.

- 1.- Completar la Carta Arqueològica subaquàtica.
- 2.- Tractament que requereix el patrimoni subaquàtic
- 3.- Conservació i posada en valor del patrimoni subaquàtic

És l'aspecte legislatiu i el reconeixement i inclusió del patrimoni arqueològic en ella, on s'han aconseguit els majors avanços en la protecció i tractament del patrimoni arqueològic subaquàtic. A partir de l'aprovació de la Llei de Patrimoni Històric (1985) i de la transmissió de competències a les Comunitats Autònomes, el patrimoni arqueològic subaquàtic va quedar inclòs en la legislació, entès com a tal, el mitjà on es trobava aqueix patrimoni: aigües interiors, mar territorial i plataforma continental, rebent el mateix tracte que qualsevol altre jaciment de terra i definits com a patrimoni arqueològic “...tots els béns històrics...susceptibles de ser estudiats amb metodologia arqueològica...” (Art.40, Llei 16/85). En el Títol V, es contempla com a part del patrimoni arqueològic, a més dels béns que es troben en la superfície o en el subsol, els que es troben també “...en la mar territorial o en la plataforma continental» (Art. 40).

Amb la ratificació d'Espanya del conveni UNESCO sobre la Protecció del Patrimoni Cultural Subaquàtic, al novembre del 2001, hem arribat a una unificació amb la resta de Europa sobre el reconeixement d'aquest patrimoni, estant presents en els diferents grups de treball i plans nacionals.

Cal destacar el desenvolupament que ha experimentat el patrimoni arqueològic subaquàtic en la seua inclusió dins dels Estudis Previs i d'Impacte Ambiental. La costa castellonenca al llarg d'aquests anys ha dut a terme obres d'ampliacions portuàries, així com regeneracions de platges, esculleres, tendits de cables, emissaris, etc., com a exemple l'estudi del derelict Silvino, a la platja dels Terrers (Benicàssim) inclòs en l'afecció de la regeneració del tram de costa i que, a més, va ser objecte d'una exposició en el Museu de Belles Arts de Castelló i a la Casa de la Cultura de Benicàssim, col·laborant en el procés l'Aula Militar Bermúdez de Castro (Fernández, De Juan, Salvador, 2004-2005).

CONSIDERACIONS FINALS

Durant aquests cent anys d'arqueologia subaquàtica a la província de Castelló, hem partit des de la consideració de “tesor”, passant per l'activitat esportiva i rescat, fins a arribar a la inclusió del patrimoni subaquàtic en la legislació, tant estatal com autonòmica i internacional. Arqueologia només hi ha una, sense tindre en compte l'espai on es troba, només canvia la metodologia.

El camí va quedar obert per a la investigació de les noves generacions i el coneixement d'aquest patrimoni: estudis generals entorn a les rutes comercials marítimes, contingut d'aquest comerç i al fet que obeeix. Estudis més puntuals sobre tipologia d'àmfores (Ramón, 1986), d'armaments (Oliver, 1987-1988) o definició de nous tipus (Graells, *et al.*, 2015). Les aportacions publicades també cenyides a una comarca o tram de costa (Ramos, Fernández, 2007), abastant també la divulgació digital en xarxes socials o blogs (Prada de Conflent).

En els últims anys, l'arqueologia en general, està desenvolupant-se com a “arqueologia d'intervenció”. Els estudis d'impacte ambiental, els informes associats a estudis previs requerits per a qualsevol mena d'obra civil o pública, ha possibilitat l'accés professional dels arqueòlegs al món

laboral com a empreses i autònoms, juntament amb els òrgans tradicionals d'investigació: museus, universitats o serveis provincials. És responsabilitat dels arqueòlegs i de les institucions culturals, que totes elles es realitzen amb un rigor científic i amb un nivell similar a la resta d'Europa.

La Generalitat Valenciana, a través de la seua Direcció General de Patrimoni Cultural Valencià, té assignades les competències per a dur a terme el coneixement, conservació i divulgació del patrimoni cultural, inclòs el subaquàtic (arqueologia, etnologia, i restauració), i a través del CASCV, els especialistes per a coordinar, dirigir, conservar, protegir, publicar i divulgar el nostre patrimoni arqueològic humit i subaquàtic, quedant encara per millorar els mitjans tècnics i humans, *“amb la fi que assumisquen tot tipus d'actuació directa, una vegada siguen dotats dels mitjans tècnics i humans precisos”*.

Una adequada infraestructura de gestió, la posada a punt del seu propi Centre d'Arqueologia Subaquàtica, i la formació de tècnics, són els tres punts clau per a assumir l'Administració la protecció del patrimoni arqueològic subaquàtic a la Comunitat Valenciana

1. Libro Verde del Plan Nacional de Protección del Patrimonio Cultural Subacuático Español. Ministerio de Cultura, 2010. pág. 92 punto A.2

A MODE DE CONCLUSIÓ. NOVES PROPOSTES, NOUS REPTES

Al 1924, moment de la publicació de l'article de Pere Bosch al *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, la informació i dades que es tenien de l'arqueologia castellonenca, eren notes i informació inconnexa que no presentaven un coneixement vertebat de la Història que aportaven les restes arqueològiques. Unes restes que des dels erudits del Renaixement s'anaven publicant repetidament ja siga de forma monogràfica o dins de temes més amplis. Per altra banda com era d'esperar en l'estat del coneixement de la Prehistòria fins a principi del segle XX, les dades arqueològiques publicades pràcticament eren quasi totes relacionades amb l'Antiguitat, especialment amb el període romà, llevat excepcions com el de la Mola Murà de Xert que va donar a conèixer J.J. Landerer (1880). Però amb l'entrada del segle XX el concepte de jaciment, excavació i de peces arqueològiques comença a canviar dins de la societat, com bé ho demostra la Llei d'Excavacions i Antiguitats del 1911, o l'acceptació de l'art prehistòric per la societat científica com un fet irrefutable.

Al llarg dels primer decennis del segle es van continuar donant a conèixer jaciments i materials que s'anaven trobant de forma casual, però també començaven a prospectar el terreny de forma més sistemàtica, com és el cas dels treballs que J.B. Porcar realitza per Castelló i Borriol, i a Ares especialment en quant a pintures rupestres es refereix. Per altra banda des de les troballes al 1917 de les pintures de Morella la Vella i el barranc de la Valltorta, Castelló havia atret a diferents grups d'investigació que realitzaven les prospeccions en busca de nous indrets amb art prehistòric i a la seua vegada jaciments prehistòrics.

El Servei d'Investigacions Prehistòriques que al 1927 es va fundar al si de la Diputació de València, feia també prospeccions i alguna que altra excavació esporàdica a la Província, tal vegada la més coneguda fora la que al 1961 dugué a terme a la necròpolis ibèrica de la Solivella d'Alcalà de Xivert, però es van fer també per exemple a la Moleta dels Frares de Forcall o a l'Ereta del Castellar de Vilafranca (Arnal, *et al.*, 1968). Així mateixa des de la Diputació de Castelló es van a dur a terme les excavacions de la vil·la romana de Benicató a Nules.

Serà al 1975 amb la fundació del Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques de la Diputació de Castelló, quan el panorama de l'arqueologia castellonenca canvia per complet, amb la professionalització de l'arqueologia. Cal dir que la figura de l'arqueòleg no estava molt reconeguda dins de les professions, pràcticament les tasques arqueològiques corrien a carreg de professors universitaris o de tècnics de museus, institucions des d'on es duïen a terme les excavacions, però dins i fora de l'Administració pràcticament la professió d'arqueòleg com a tal era molt escassa.

Els projectes que es van desenvolupar des del SIAP contempnen un ampli ventall de jaciments de diferents èpoques, que van de la Prehistòria fins l'Edat Mitjana, amb metodologies adients per a

cada u dels jaciments. Això portarà a vertebrar plans d'investigació amb continguts que permetran assolir objectius per al coneixement de diferents períodes històrics, especialment els més allunats cronològicament i que eren els més desconeguts. Uns projectes duts a terme tant en solitari amb els recursos del propi Servei, com amb la col·laboració d'altres centres i laboratoris d'investigació, i que han permès establir una sistematització prou aproximada de les diferents etapes culturals de la Prehistòria i la Protohistòria castel·lonenca, ja que les noves investigacions informaren d'èpoques de les que no hi havia cap dada, com és el cas del Paleolític Inferior amb jaciments com el Cau d'en Borràs a Orpesa, el Pinar d'Artana o el Tossal de la Font de Vilafamés assenyalaran ocupacions del Paleolític Mig, i Cova Matutano de Vilafamés del Paleolític Superior. Les seues excavacions permetran ampliar varis centenars de milers d'anys la història de Castelló. S'ha anat omplint fases històriques de les que teníem poca informació.

L'epistemologia de la investigació castel·lonenca s'anirà adaptant als nous conceptes que sobre tot a partir dels anys 80 del passat segle van revolucionar l'Arqueologia, especialment des de la coneguda com Arqueologia Espacial, nous aspectes fins ara mai tractats seran l'objectiu de les excavacions, i Castelló entrarà de ple amb el pensament científic de l'arqueologia del moment tant a nivell nacional com internacional. A més a més, alguns aspectes com l'arqueologia medieval o la subaquàtica, seran pioners dins de l'arqueologia espanyola.

El que fins els anys 70 era tan sols un intent per situar cronològica, cultural i tipològicament els materials arqueològics, amb els nous reptes permetran reconstruir l'entorn paisatgístic dins d'un ecosistema concret, el desenvolupament de l'estructura social de cada moment, així com els diferents rituals tan socials com religiosos dels grups humans estudiats, també les bases econòmiques seran motiu d'estudi i coneixement. Per assolir tan diversos objectius s'aplicaran les més variades i punteres metodologies que durant els últims anys han anat incorporant-se a l'Arqueologia, des dels estudis d'ADN i de les tècniques d'anatomia forense, fins a l'aplicació de les noves tecnologies tant en prospeccions, cartografia, planimetries, excavació o estudis de laboratori.

Tota aquesta tasca amb la legislació establida, com és el cas de la Llei del Patrimoni Històric Espanyol o la Llei del Patrimoni Cultural Valencià desenvolupada durant les últimes dècades del segle XX, han promogut una línia d'actuació de l'arqueologia professional amb la creació d'empreses dedicades a les excavacions i estudis arqueològics, que han potenciat l'arqueologia en general en el territori, així com la salvaguarda del patrimoni arqueològic, el que ha permès que projectes constructius siguin públics o privats, que en altres èpoques haguessen seguit la destrucció de jaciments arqueològics i la pèrdua de una valuosa informació, foren un revulsiu per la promoció de l'arqueologia i el coneixement de la història més antiga de Castelló. Com a mostra és el cas de Marina d'Or o el Pla Eòlic Valencià.

Per altra banda, ha seguit continua la presència en reunions tant nacionals com internacionals, dels investigadors que treballen amb els jaciments arqueològics de Castelló, presentant els diferents resultats, el que juntament amb una política de publicacions de treballs amb monografies i la revista *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, amb un ampli ventall d'intercanvis amb altres

institucions (universitats, biblioteques, museus, centres d'investigació, etc.), han divulgat l'arqueologia castellanenca a nivell científic i les referències bibliogràfiques sobre Castelló han anat augmentant des de l'últim quart del segle passat, mostra de l'interés que suscita l'arqueologia de la Província.

Per tant, es pot considerar que l'Arqueologia a Castelló i dins de les possibilitat que ofereixen els jaciments, es troba plenament integrada en la investigació de l'Arqueologia actual a tots els nivells, aportant als coneixements històrics en general i especialment del territori immediat, una base de coneixement fonamentada en una metodologia adient dins dels corrents d'investigació de cada moment. A dia d'avui els treballs arqueològics de Castelló ja siguen en camp o en laboratori, són una referència de la investigació i continuaran oferint respostes a les noves preguntes que sorgeixen de la pròpia investigació aplicant nous mètodes i tecnologies per a que dins de cent anys continuen sent una referència obligada de l'arqueologia tan espanyola com internacional.

Els reptes que es plantegen per al futur indubtablement passen per continuar treballant a bon ritme dins de l'avantguarda metodològica i de les noves visions d'estudi, amb la participació i la col·laboració de diferents institucions senyeres que permeten seguint avançant en els diferents aspectes del coneixement històric, especialment dels períodes més antics, com és el cas dels paleolítics, que són els moments més desconeguts.

Cal plantejar projectes amplis d'excavació i estudi dins d'un territori extens, amb la fi de poder conèixer estructures socials i econòmiques, rituals i creences dels diferents grups socials estudiats, no es pot quedar l'Arqueologia com un recull tipològic de peces i la seua situació dins d'una cronologia, cal vertebrar mitjançant el mètode arqueològic la historia més allunada en el temps de tot el territori castellanenc.

Un aspecte que ha canviat molt de l'Arqueologia és en quant a la seua percepció per part del públic general, ja que hi ha una millor valoració del patrimoni arqueològic entre la societat al considerar-lo part del seu patrimoni cultural. Un aspecte que també en Castelló ha tingut un procés similar a altres llocs.

Indubtablement, este aspecte és un viatge que es va iniciar fa més d'un segle, però que ha anat avançant de forma lenta. Uns anys abans de la publicació de Pere Bosch, al 1903 es publicava la clàssica obra i punt de partida del concepte modern de patrimoni de l'historiador de l'art austríac Aloïs Riegl, *El culte modern als monuments*, on es plantejava el per que de legislar en eixe moment sobre la conservació del patrimoni, i la resposta era per hi haure un interés social. L'esmentada llei del 1911 d'*Excavacions i Antiguitats*, llei avançada per al seu moment i que va estar en vigència fins al 1985, serà una mostra de l'interés que comença a desenvolupar-se a nivell social per el patrimoni cultural. No obstant la llei no va evitar la destrucció d'importants jaciments, però que no deixava de ser una mostra del canvi social que es tenia del patrimoni cultural en general i de l'arqueològic en particular, a la vegada que era una eina per la defensa i salvaguarda dels jaciments.

L'interés social per el patrimoni arqueològic porta a posar a disposició del públic en general els jaciments i els materials procedents d'ells. Aixó implica l'adequació de les restes per la seua comprensió

i visita pública, el que s'ha fet en alguns dels jaciments castellanencs, podem posar el cas del Puig de la Nau de Benicarló, Benicató de Nules, Vinamargo de Castelló, Els Hostalots de Vilanova d'Alcolea, o el Mortorum de Cabanes, Santa Llúcia a Alcalà de Xivert. Es pot afegir també al llistat castells com el de Xivert a Alcalà de Xivert, el d'Orpesa o el Castell Vell de Castelló.

En quant als materials cal destacar la creació de museus locals per la presentació pública i conservació del patrimoni arqueològic, com a Almassora, Segorbe, Benicarló, o el pioner de Borriana, així com l'evolució que ha tingut la secció d'arqueologia del Museu de BB.AA. de Castelló, i el museu monogràfic de nova creació de la Valltorta. Museus que dinamitzen a la seua vegada els jaciments amb visites guiades i dramatitzades.

Les noves tecnologies estan també presents en la projecció social de l'arqueologia de Castelló. Les xarxes socials i les pàgines webs permeten una gran difusió del patrimoni arqueològic donant informació sobre ell i inclús permeten visites virtuals als propis museus i als jaciments, és el cas del projecte Castellón Arqueológico (castellonarqueologico.es), desenvolupat des de la Diputació de Castelló.

Acréixer el nombre de jaciments que es condicionen per la visita i el potenciar la informació mitjançant les noves tecnologies, per a que el ric patrimoni arqueològic estiga cada vegada més a prop de la societat i així augmentar el valor social i l'interés de la societat cap a ell al considerar-lo una cosa pròpia, és un repte de futur.

Per finalitzar, cal preguntar-nos, on volem portar a l'arqueologia castellanenca? Indubtablement a un millor coneixement científic del patrimoni arqueològic, i per tant del coneixement de la nostra història, i a la seua vegada a una salvaguarda i una major promoció pública, ja que al donar-la a conèixer el públic en general la valorarà millor i així a la seua vegada portarà a un futur més segur del patrimoni arqueològic.

BIBLIOGRAFIA

- ACIÉN, M. (1989): “Poblamiento y fortificación en el sur de al-Andalus. La formación de un país de *ḥuṣūn*”. *III Congreso de Arqueología Medieval Española*: 135-150. Oviedo.
- ACIÉN, M. (1992): “Sobre la función de los husun en el sur de al-Andalus: la fortificación en el Califato”. *Coloquio hispano-italiano de arqueología medieval*: 263-274. Siena.
- AGUILELLA, G. (2002): “Pastors prehistòrics a la Cova de Petrolí (Cabanes, Plana Alta, Castelló)”. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 23: 107-132. Castelló.
- AGUILELLA, G. (2011): “Cazadores-recolectores: Más allá del territorio de explotación”. En MAYORAL, V., CELESTINO, S. (Coord.): *Tecnologías de Información Geográfica y Análisis Arqueológico del Territorio. Actas del V Simposio Internacional de Arqueología de Mérida. Anejos de AESPA, LIX*: 395-410. Mérida.
- AGUILELLA, G. (2016): “Primeros datos sobre el asentamiento del Hierro antiguo de Santa Llúcia (Alcalà de Xivert, Castellón). Sector 1, fase 2”. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 34: 105-118. Castelló.
- AGUILELLA, G. (2017a): “El Mortòrum i la Ribera de Cabanes-Orpesa-Torreblanca des de l’Edat del Bronze al Ferro Antic”. En G. AGUILELLA (Coord.), *Tossal del Mortòrum. Un assentament de l’edat del Bronze i del Ferro antic a la Ribera de Cabanes (Castelló)*. Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques, 12: 203-212. Castelló.
- AGUILELLA, G. (2017b): «La Cova del Cabanil. Un sepulcre prehistòric col·lectiu de fa més de 4000 anys». *Vila de Càlig. Revista Cultural d’Informació. Càlig*.
- AGUILELLA, G. (2018): “Escudelles ceràmiques amb decoració impresa i incisa de Vilafamés”. Actes de les *Jornades d’Arqueologia de la Comunitat Valenciana. 2013-2015*: 23-27. València.
- AGUILELLA, G.; AGUSTÍ, B.; GÓMEZ, R.; ARQUER, N.; LUJÁN, J. (2009): “Un túmul funerari de l’edat del bronze al Tossal del Mortòrum (Cabanes, Plana Alta, Castelló)”. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 27: 29-40. Castelló.
- AGUILELLA, G.; BARRACHINA, A.; FALOMIR, F.; VICIACH, A.; MEDINA, P. (2018): “El yacimiento arqueológico de Orpesa la vella (Orpesa del Mar, Castellón). Resultados de las campañas de 2005 a 2008 y su contextualización”. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 36: 27-72. Castelló.
- AGUILELLA, G.; CABANES PELLICER, S.; HERNÁNDEZ GARCÍA, F. J. (2010): Una primera aproximación a la arqueología del territorio de los parques eólicos de Cabrillas, Folch, Embalagué y Arriello. En VIZCAINO, D. (Coord): *Paisaje y arqueología en Arriello, Cabrillas, Embalagué y Folch; estudios previos del Plan eólico valenciano, zona III*: 256-270). València.
- AGUILELLA, G.; COCH FERRIOL, C. (2015): “Un enterrament prehistòric en les proximitats de l’ermita del Salvador (Onda, Castelló)”. *Butlletí d’Estudis d’Onda*, 2: 27-47. Onda.

- AGUILELLA, G.; COCH FERRIOL, C. (2018): "El enterramiento prehistórico de El Salvador (Onda, Plana Baixa, Castelló). Cronología absoluta y contextualización". Actes de les *Jornades d'Arqueologia de la Comunitat Valenciana. 2013-2015*: 15-22. València.
- AGUILELLA, G.; FALOMIR, F.; PÉREZ, G.; LAGUNA, C.; GARCÍA, D.; ARQUER, N. (2016): "Tossal de la Vila (la Serra d'en Galceran, Castellón). Un asentamiento en la transición del Bronce Final al Hierro Antiguo. Primeros resultados de las campañas 2012-2014". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 34: 5-42. Castelló.
- AGUILELLA, G.; OLÀRIA, C.; GUSI, F. (1999): "El jaciment prehistòric de La Cova dels Diablets (Alcalà de Xivert, Castelló)". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 20: 7-36. Castelló.
- AGUILELLA, G.; ROMÁN, D.; LUJÁN, J.; RONCHERA, R. (2010): "Les ocupacions prehistòriques de la Cova Pastrana (Alcalà de Xivert, Baix Maestrat, Castelló) a partir de l'estudi d'un conjunt de materials". *Quaderns de Prehistoria i Arqueologia de Castelló*, 28, 39-58. Castelló.
- AGUILELLA, G., ROMÁN MONROIG, D., GARCÍA BORJA, P. (Ed.). (2014): *Cova dels Diablets (Alcalà de Xivert, Castelló). Prehistòria a la serra d'Irta*. Castelló.
- ALCÁCER GRAU, J. (1945): "Dos estaciones argáricas de la región levantina. *Archivo de Prehistoria Levantina*, II: 151. València.
- ALFÖLDY, G. (1977): *Res Publica Leserensis (Forcall, Castellón)*. Serie de Trabajos Varios. SIP, 55. València.
- ALFONSO LLORENS, J.; MIGUÉLEZ GONZÁLEZ, A. (2013): "La villa romana del Camino de Vinamargo (Castellón). Intervencions sobre el patrimoni arqueològic. Excavació, restauració, difusió, posada en valor". *III Jornades d'Arqueologia de València i Castelló. València, Castelló i Onda, 10, 11 i 12 de desembre de 2010*: 73-84. València.
- ALLEPUZ, X. (2003): "Des de la prehistòria fins el món ibèric". *Borriol*, 1: 243-262. Borriol.
- ALMAGRO BASCH, M. (1944): "Los problemas del Epipaleolítico y Mesolítico en España". *Ampurias*, 6, 1-38-38. Barcelona.
- ALMAGRO BASCH, M. (1952): *El covacho con pinturas rupestres de Cogul (Lérida)*. Lleida.
- ALMAGRO GORBEA, M. (1977): "El Pic dels Corbs de Sagunto y los Campos de Urnas del NE de la Península Ibérica". *Saguntum* 12: 89-141. València.
- ALMARCHE VÁZQUEZ, F. (1918): *La antigua civilización ibérica en el Reino de Valencia*. València.
- ANDRÉS BOSCH, J. (1994): "Aportaciones a la arqueología de Els Ports. Hallazgos y yacimientos arqueológicos inéditos del término municipal de Morella". *Archivo de Prehistoria Levantina*, 21: 155-186. València.
- ANDRÉS BOSCH, J. (2002): "El Castell de Morella. Una aproximació als seus orígens". *Papers dels Ports de Morella*, 1. Morella.
- ANDRÉS BOSCH, J. (2005): "El Castell de Morella II. El Calcolític". *Revista Au!*, 71. Morella.
- ANTOLÍN, F.; ALONSO, N. (2019): "La transición del Mesolítico final hacia los procesos de neolitización en la comarca del Alto Maestrazgo castellonense a partir del registro carpológico del Cingle del Mas Nou y Cova Fosca". En OLÀRIA, C. (Coord.): *Cingle del Mas Nou: Vida y muerte*

en el 7000 BP. Un campamento temporal del mesolítico reciente, inmerso en los procesos de neolitización, con inhumación colectiva (Parque rupestre de Gassulla, Ares del Maestre, Alto Maestrazgo, Castellón, España). *Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques*, 14. Castelló.

- ANTOLÍN, F.; CARUSO, I.; MENSUA, C.; OLÀRIA, C.; PIQUÉ, R.; ALONSO, N. (2010): "Forest resources exploitation in the Late Mesolithic and Early Neolithic site of Cova Fosca (Ares del Maestre, Castelló, Spain)". En *Actes des Rencontres «Des hommes et des plantes. Exploitation du milieu et des ressources végétales de la Préhistoire à nos jours» (Antibes, 2009)*: 223-234. Antibes.
- ANTONIO, J.M. de; PÉREZ, R. (2019): "L'edifici visigòtic dels Casals del Mas de Sabater, Morella, els Ports (Castelló)". En *temps dels visigots al territori de València*: 171-175. València.
- APARICIO, J.; SAN VALERO, J. (1977): *La Cova Fosca (Ares del Maestre-Castellón) y el neolítico valenciano*. Serie Arqueológica, Vol. 4. València.
- ARANEGUI GASCÓ, C. (2004): *Saguntum. Oppidum, emporio y municipio romano*. Barcelona.
- ARANEGUI GASCÓ, C., (2008b): "La producció y el comerç de ànforas tarraconenses en el País Valencià". En: A. LÓPEZ, X. AQUILUÉ (coord.). *La producció i el comerç de les ànfores de la província Hispania Tarraconensis. Homenatge a Ricard Pascual i Guasch*: 227-240.
- ARASA, F. (1977): "Estudio arqueológico de Vilafranca del Cid (Castellón)". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 4: 243-270. Castelló
- ARASA, F. (1979): "Arqueologia del terme municipal de Castelló de la Plana". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 6: 121-179. Castelló.
- ARASA I GIL, F. (1979-82): "Arqueologia del terme Municipal de Vilafranca". *Boletín de Amigos de Morella y su comarca V*: 16-16. Morella.
- ARASA, F. (1980): "El Punt del Cid d'Almenara (la Plana Baixa, Castelló). Notes sobre la primera campanya d'excavacions". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 7: 219-242. Castelló.
- ARASA I GIL, F. (1987a): Lesera (La Moleta dels Frares, El Forcall). Estudi sobre la romanització a la comarca dels Ports, *Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques 2*. Castellón.
- ARASA I GIL, F. (1987b): "El Baix Maestrat en època romana". *Actas del I Congreso de Historia del Maestrazgo*: 128-137. Vinaròs.
- ARASA, F. (1982): "Arqueologia del terme municipal de Vilafranca". *Boletín de la Asociación de Amigos de Morella y su Comarca, V*: 14-26. Morella.
- ARASA, F. (1997): "Les comarques septentrionals del litoral valencià entre els segles IV i VI". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 37: 1145-1159. Girona.
- ARASA I GIL, F. (1992): *La romanización del Alto Palancia según la epigrafía*. Segorbe.
- ARASA I GIL, F. (1994): "Notes sobre la romanització en el antic territori del Castell de Culla", *Imatge de Culla. Estudis recollits en el 750é aniversari de la Carta de Població (1224-1994) I*: 197-207. Culla.
- ARASA I GIL, F. (1996-1997): "Les comarques septentrionals del País Valencià entre els segles IV i VI". *Annals del Institut d'Estudis Gironins 37*: 1145-1160. Girona.

- ARASA I GIL, F. (1998): «Escultures romanes de Castelló». *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 19: 311-347. Castelló.
- ARASA I GIL, F. (1999a): “Noves interpretacions sobre el conjunt monumental de la Muntanyeta dels Estanys (Almenara, la Plana Baixa)”. *Archivo de Prehistoria Levantina XXIII*: 301-358. València.
- ARASA I GIL, F. (1999b): “Arqueologia del terme municipal de Cinctorres”. *Cinctorres I*: 101-113. Tortosa.
- ARASA I GIL, F. (2000): “La comarca dels Ports des de la Prehistòria fins a l’alta Edat Mitjana”. *Actes de la XL Assemblea Intercomarcal d’Estudiosos I*: 15-37. Castelló.
- ARASA, F. (2000a): “El conjunto monumental de Almenara (La Plana Baixa, Castelló)”. En A RIBERA (ed.). *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*: 113-118. València.
- ARASA I GIL, F. (2001): La romanització a les comarques septentrionals del litoral valencià. Poblament ibèric i importacions itàliques en els segles II-I a. C. *Serie de Trabajos Varios*. SIP, 100. València.
- ARASA I GIL, F. (2008): “La mansio Ildum de la Via Augusta (Vilanova d’Alcolea, Castelló)”. *El nuevo miliario, boletín sobre vías romanas, historia de los caminos y otros temas de geografía histórica* 5: 6-10. Madrid.
- ARASA I GIL, F. (2009): *La ciutat romana de Lesera*. Vinaròs.
- ARASA, F. (2011-2012): “Instalaciones de producción de vino y aceite en el litoral castellonense”. *Anales de Prehistoria y Arqueología*, 27-28: 253-260. Múrcia.
- ARASA I GIL, F. (2013): “L’Hostalot (Vilanova d’Alcolea, el Baix Maestrat). Excavacions a la mansio Ildum de la Via Augusta. El complex arquitectònic de l’horreum”. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 31: 163-202. Castelló.
- ARASA, F. (2018a): “El castell de la Magdalena. Una visió des de la historiografia”. En GARCÍA-BORJA,P.; PALMER, J.E. (ed.). *El castell Vell de Castelló. Recuperant el patrimoni, reconstruint la història*: 43-59. Castelló.
- ARASA, F. (2018b): “Entre Ares i Benassal: les prospeccions de J. Chocomeli a l’Alt Maestrat l’any 1935”. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 36: 5-26. Castelló.
- ARASA, F. (2019): *Abans de Jaume I. Castelló de la Plana des de la prehistòria fins el període andalusí*. 35é Premi Ciutat de Castelló d’Humanitats 2018. Castelló.
- ARASA I GIL, F. , ABAD CASAL. L (1989): *L’arc romà de Cabanes*. Castellón.
- ARASA, F.; FLORS, E. (2010): “El mundo romano y la Antigüedad tardía”. En FLORS, E. (ed.). *Torre la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón). Evolución del paisaje antrópico desde la prehistoria hasta el medioevo. Monografías de Prehistoria i Arqueologia Castellonenques*, 8: 523-528. Castelló.
- ARASA I GIL, F., MESADO, N. (1997): “La ceràmica d’importació del jaciment ibèric de la Torre d’Onda (Borriana, la Plana Baixa)”. *Archivo de Prehistoria Levantina XXII*: 375-408. València.
- ARASA I GIL, F., ROSAS, M. (1994): “Les ceràmiques fines tardo-romanes del jaciment de Sant Josep (La Vall d’Uixó, Castelló)”. *III Reunió d’Arqueologia Cristiana Hispànica*. 445-450. Barcelona.
- ARASA I GIL, F., ROSSELLÓ I VERGER, V.M. (1995): *Les vies romanes del territori valencià*. València.
- ARNAL, J., PRADES, H., FLETCHER, D. (1968): *La Ereta del Castellar (Villafranca del Cid, Castellón)*. Trabajos Varios del SIP, 35. València.

- ARNAU, J. (1995): Experiències escolars, l'arqueologia a l'escola. *Mainhardt*, 23, 12-16. Alcalà de Xivert.
- ARQUER, N.; FALOMIR, F. (2008): "El Castell de Xivert (Alcalà de Xivert, Baix Maestrat). Campanyes d'excavació 2007 i 2008. Primeres valoracions". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 26: 207-210. Castelló.
- ARTEAGA, O. (1976): "La panorámica protohistórica peninsular y el estado actual de su conocimiento en el levante septentrional (Castellón de la Plana)". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 3: 173-194. Castelló.
- AZUAR, R. (1998): "Fortificaciones de taifas en el *Sharq al-Andalus*". En MALPICA, A. (ed.). *Castillos y territorios en al-Andalus*: 116-140. Granada.
- AZUAR, R.; NAVARRO, M. (2008): "Ruta del Patrimonio Arqueológico Marítimo de España y Portugal I.- Instituciones y Museos". Ministerio de Cultura. Madrid.
- BALDELLOU, V. (2001): "Algunas consideraciones sobre el arte rupestre en Castellón". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 22: 13-32. Castelló.
- BALLBÉ, X.; VILLATÉ, E. (1988): "Estudio preliminar de la sedimentología de la cavidad". En OLÀRIA, C. *Cova Fosca: Un asentamiento meso-neolítico de cazadores y pastores en la serranía del Alto Maestrazgo*: 87-96. Castelló.
- BALLESTER, I. (1942): *La labor del Servicio de Investigación Prehistórica y su Museo los años 1935 a 1939*. València.
- BALLESTER, L. (2003): *Conservación de las pinturas rupestres del levante español*. Tesis doctoral, Universitat Politècnica de València. València.
- BARRACHINA, E. (2004-2005): "La necrópolis islàmica de la plaça de l'Almudín, Sogorb (Alt Palància). Estudi antropològic i cronològic". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 24: 281-294. Castelló.
- BARRACHINA IBÁÑEZ, A. (2012): *Indesinenter: permanencia y cambio. El Pic dels Corbs como modelo de interpretación de la edad del bronce en el norte del País Valenciano*. Castelló.
- BARRACHINA, A. (2002-2003): "Dos noves necrópolis d'Incineració a la conca del Millars: el Mesón del carro i la Vilavella". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 23: 143-152. Castelló.
- BARRACHINA, A.; CABANES, S.; VICIACH, A.; ARQUER, N.; HERNÁNDEZ, F. J.; VIZCAINO, D. (2011): "En Balaguer 1 (Portell de Morella), gènesi i evolució d'una comunitat rural del ferro antic a la comarca d'Els Ports". *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 21: 9-36. Lleida.
- BARRACHINA, A.; VICIACH, A.; BURDEUS, M.; BAUTISTA, R.; ARQUER, N. (2012): "Síntesis de cinco años de excavaciones en un yacimiento del hierro en el alto Mijares: Los Morrones 1 de Cortes de Arenoso (Castellón)". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 30: 53-70. Castelló.
- BARRACHINA, A.; VIZCAINO, D.; BRAVO, E. M. (2013): "“El destino quiso que se erigiera aquí...” Evolución histórica del municipio de Montán, desde la Prehistoria a la Edad Moderna". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 31: 57-95. Castelló.

- BARRACHINA, C. (1996): "La indústria òssia neolítica de Cova Fosca (Ares del Maestrat, Castelló)". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 17: 47-60. Castelló.
- BARREDA, G. (2016): *Consolidantes para soportes pétreos con manifestaciones de arte rupestre en la Comunidad Valenciana. Análisis prácticos en Cova Remígia (Barranc de Gasulla-Ares del Maestre)*. Tesis doctoral. Universitat Politècnica de València, València.
- BAZZANA, A. (1976): "Problèmes d'architecture militaire au Levant espagnol: le château d'Alcalá de Chivert". *Château Gaillard. Études de castellologie médiévale*, 8: 21-46. Caen.
- BAZZANA, A. (1977): "Las excavaciones en la Magdalena de Castellón: estudio del yacimiento y primeros resultados arqueológicos". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 4: 175-202. Castelló.
- BAZZANA, A. (1978): "Les villages désertés de l'Espagne orientale: état présent et perspectives d'un recherche archéologique". *Archéologie Médiévale*, 8: 165-223. Caen.
- BAZZANA, A. (1992): *Maisons d'al-Andalus. Habitat médiéval et structures du peuplement dans l'Espagne orientale*. Madrid.
- BAZZANA, A. (1996): "Un hisn valenciano: *Shûn* (Uxó) en la Vall d'Uixó (Castellón)". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 17: 455-476. Castelló.
- BAZZANA, A. (1996b): "Site-refuge, grotte-sanctuaire ou abri de bergers du haut Moyen Âge? La grotte de "Las Juanletejas", à Fuentes de Ayódar (Castellón)". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 17: 527-550. Castelló.
- BAZZANA, A. (1999): "Un hish valenciano: *Shûn* (Uxó) en la Vall d'Uixó (Castellón), II". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 20: 317-346. Castelló.
- BAZZANA, A. (2000): "Entre la montagne et la mer: réflexions sur l'organisation du peuplement médiéval (VIIIe-XIe siècles) dans la province de Castellón". *Scripta in honorem Enrique Llobregat Conesa*: 503-520. Alacant.
- BAZZANA, A.; GUICHARD, P. (1976): "Investigaciones arqueológicas en hábitats medievals de la provincia de Castellón de la Plana". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 3: 297-300. Castelló.
- BAZZANA, A.; GUICHARD, P. (1976b): "Recherches sur les habitats musulmans du Levant espagnol". *Atti del Colloquio internazionale di archeologia medievale*: 60-69. Palermo.
- BAZZANA, A.; GUICHARD, P. (1977): "Campaña de 1977 de investigación arqueológica en yacimientos medievals de la provincia de Castellón (La Magdalena; Monte Mollet; Zuferra)". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 4: 333-350. Castelló.
- BELTRÁN LLORIS, F., ARASA I GIL, F. (1979-1980): "Los *itineraria privata* en la epigrafía latina. Una nueva inscripción en Algimia de Almonacid (Castellón de la Plana)". *Hispania Antiqua* 9-10: 3-29, Valladolid.
- BELTRÁN, A.; HERNÁNDEZ PÉREZ, M.; MARTÍ, B. (1996): "Del epipaleolítico a la edad del bronce en el País Valenciano: Tradiciones culturales, intercambios y procesos de transformación". En *Actas del XXIII Congreso Nacional de Arqueología*: Vol.: 21-30. Elche.

- BENEDITO NUEZ, J. (2016): "La Saguntum romana y monumental", En J.J. FERRER MAESTRO, A. OLIVER FOIX i J. BENEDITO NUEZ, *Saguntum y la Plana. Una ciudad romana y su territorio*: 139-306. Castelló.
- BENEDITO, J.; MELCHOR, J.M.; CLARAMONTE, M. (2004-2005): "Los hornos del alfar islámico de la partida de Safra (Castellón de la Plana)". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 24: 295-316. Castelló.
- BERNABEU, J. (1984): *El vaso campaniforme en el País Valencià*. Trabajos Varios del SIP, 80. València.
- BERNABEU, J. (1989): *La tradición cultural de las cerámicas impresas en la zona oriental de la península Ibérica*. Trabajos Varios del SIP, 86. València.
- BERNABEU, J. (1996): "Indigenismo y migracionismo. Aspectos de la neolitización en la fachada oriental de la Península Ibérica". *Trabajos de Prehistoria*, 53,2: 37-54. Madrid.
- BERNABEU, J.; MARTÍ, B. (1992): "El País Valencià de la aparición del Neolítico al horizonte Campaniforme". En *Actas del congreso "Aragón-litoral Mediterráneo: Intercambios culturales durante la prehistoria (Zaragoza, 1992). Homenaje a Juan Maluquer de Motes*: 213-234. Zaragoza.
- BERNABEU, J.; JUAN CABANILLES, J. (1999): "Le Néolithique au pays valencien". *Le Néolithique du Nord-Ouest Méditerranéen: actes du colloque international, (Carcassonne, 1994)*: 247-256. París.
- BERNABEU, J.; PÉREZ RIPOLL, M.; MARTÍNEZ VALLE, R.. (1999): "Huesos, neolitización y contextos Arqueológicos aparentes». *Actes del II Congrès del Neolític a la Península Ibèrica (València, 1999). Saguntum Extra*, 2: 589-596. València.
- BERNABEU AUBÁN, J.; MICHAEL BARTON, C.; PARDO GORDO, S.; BERGIN, S. M. (2015): "Modeling initial Neolithic dispersal. The first agricultural groups in West Mediterranean". *Ecological Modelling*, 307, 22-31.
- BEUTER, A. (1538): *Crónica. Primera part de la història de València*. València.
- BEUTER, A. (1563): *Primera parte de la Crónica General de toda España y especialmente del Reino de Valencia*. València.
- BONET ROSADO, H. (1995): *El Tossal de Sant Miquel de Lliria. La antigua Edeta y su territorio*, Valencia.
- BONET ROSADO, H.; RIBERA LACOMBA, A. (2003): "La conquista romana y el proceso de romanización del mundo ibérico". En H. BONET ROSADO, R. ALBIACH DESCALS, M. GOZALBES FERNÁNDEZ DE PALENCIA (Coords.): *Romans i visigots a terres valencianes* :79-90. València.
- BORRÁS QUEROL, C. (1987-1988): "Avance de las excavaciones en la villa romana del Mas d'Aragó (Cervera del Maestrat)". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses* 13: 379-397. Castelló.
- BORRÁS QUEROL, C.; SELMA CASTELL, S. (1989): "El centro de producción cerámica de Mas de Aragón. Un complejo industrial alfarero íbero/romano". *XIX Congreso Nacional de Arqueología*: 667-674, Zaragoza.
- BOSCH GIMPERA, P. (1923): "L'estat actual del coneixement de la civilització ibèrica del Regne de València". *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, VI, (1915-1920)*: 624-629. Barcelona
- BOSCH GIMPERA, P. (1924): "Els problemes arqueològics de la província de Castelló". *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, V: 81-120. Castelló.

- BOSCH GIMPERA, P. (1929). *El Arte en España: Guía de la sección España primitiva del museo del Palacio Nacional*. Barcelona.
- BOSCH GIMPERA, P. (1932): *Etnología de la Península Ibérica*. Editorial Alpha. Barcelona.
- BOSCH GIMPERA, P. (1945): *La formación de los pueblos de España*. Mèxic.
- BOSCH GIMPERA, P. (1953): “Las urnas del Boverot (Almazora, Castellón) y las infiltraciones célticas en tierras valencianas”. *Archivo de Prehistoria Levantina*, IV: 187-193. València.
- BOSCH GIMPERA, P. (1998): “Lingüística i etnologia primitiva a Catalunya”. *Miscel·lanea Fabra. Recull de treballs de Lingüística Catalana i romànica dedicats a Pompeu Fabra. Biblioteca Filològica*, 37: 102-107. Barcelona.
- BOSCH GIMPERA, P. (2003): *Etnología de la Península Ibérica*. Ugoiti. Editores. Pamplona.
- BOSCH GIMPERA, P.; SENENT IBÁÑEZ, J.J. (1923): “La torre ibèrica de Lluçena del Cid”. *Anuari de l’Institut d’Estudis Catalans*, VI, (1915-1920): 621-624. Barcelona.
- BOVER PUIG, J. (1981): “El barco de los Carlistas”. *Semanario Vinarós* de 23 de mayo, pág. 2. Vinaròs
- BREUIL, H. (1908): “Les pintures quaternàries de la Roca del Cogul”. *Butlletí del Centre Excursionista de Lleida*, 10: 10-14. Lleida.
- CARDÓ, D. (2011): “Evolución diacrónica de la industria lítica de Torre Miró desde el Neolítico Medio hasta la Edad del Bronce”. En VIZCAINO, D. (coord.): *Paisaje y arqueología en la sierra de Sant Marc: Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona I: Torremiró. Renomar*. València.
- CARDÓ, D.; CABANES PELLICER, S.; RUIZ PÉREZ, J. M. (2011): “El yacimiento lítico en superficie del Corral de Torre Ciprés”. En VIZCAINO, D. (Coord.): *Paisaje y arqueología en la sierra de Sant Marc: Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona I: Torremiró*. València.
- CARDÓ, D.; RUIZ PÉREZ, J. M. (2011a): “El Maset de la Vila. Un yacimiento lítico en superficie del Neolítico medio-final”. En VIZCAINO, D. (Coord.). *Paisaje y arqueología en la sierra de Sant Marc: Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona I: Torremiró*. València.
- CARDÓ, D.; RUIZ PÉREZ, J. M. (2011b): “El yacimiento de TMII-6. Un ejemplo de la problemática de los yacimientos líticos en superficie. En VIZCAINO, D. (Coord.). *Paisaje y arqueología en la sierra de Sant Marc: Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona I: Torremiró*. València.
- CARDÓ, D.; RUIZ PÉREZ, J. M.. (2011c): “L’observatori forestal de Torre Ciprés. Un asentamiento del III-II milenio al aire libre”. En VIZCAINO, D. (Coord.). *Paisaje y arqueología en la sierra de Sant Marc: Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona I: Torremiró*. València.
- CARDÓ, D.; RUIZ PÉREZ, J. M., FERNÁNDEZ, J.; VALDERRAMA, J.; LLEDÓ, N. (2011d): “El yacimiento de Torre Miró I-10 (TMI-10). Un asentamiento desde el neolítico medio al bronce final y ocupación en el periodo islámico”. En Vizcaino, D. (Coord.). *Paisaje y arqueología en la sierra de Sant Marc: Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona I: Torremiró*. València.
- CASABÓ, J. (1990): “La industria lítica de Cova Fosca: Nuevos datos para el conocimiento del proceso de neolitización en el Mediterráneo occidental”. *Xàbiga: revista del Museu de Xàbia*, 6: 147-174. Xàbia.
- CASABÓ, J. (2004): Paleolítico superior Final y Epipaleolítico en la Comunidad Valenciana. *Alacant*.

- CASABÓ, J. (2012): “Las industrias de la Cova dels Blaus (La Vall d’Uixó, Castelló). Aportación a la transición paleolítico-epipaleolítico en las comarcas septentrionales del País Valenciano” *MARQ, Arqueología y Museos* 5: 19-51. Alacant.
- CASABÓ, J. (2013^a): “Arqueología a Castelló (2001-2012)”. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 31: 317-326. Castelló.
- CASABÓ, J. (2013b): “La Prehistoria”. En FERRER, J.J. (Coord.): *El arte rupestre en la provincia de Castellón: Historia, contexto y análisis*: 37-72. Castelló.
- CASABÓ, J. A.; GUSI, F. (1985): “El yacimiento al aire libre de El Corral Blanc (La Pobla Tornesa, Castellón): estudio analítico”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 11: 87-110. Castelló.
- CASABÓ, J., ROVIRA, M. L. (1981): “El yacimiento prehistórico de La Cova (La Vall d’Uixó, Castellón)”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 8: 147-154. Castelló.
- CASABÓ, J.; ROVIRA, M.L. (1982): “El yacimiento Epimagdalenense al aire libre del Pla de la Pitja. (La Pobla Tornesa, Castellón)”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 9: 7-34. Castelló.
- CASABÓ, J.; ROVIRA, M.L. (1990): “La industria lítica de la Cova de Can Ballester (La Vall d’Uixó, Castellón)”. *Lucentum*, 9: 7-24. Alacant.
- CASABÓ, J.; ROVIRA, M.L. (1992). “El Pinar, yacimiento al aire libre con industria sobre lascas del Paleolítico Medio: Avance preliminar”. En UTRILLA, P. (Coord.): *Aragón-litoral Mediterráneo. Intercambios culturales durante la Prehistoria*: 89-95. Zaragoza.
- CASABÓ, J.; ROVIRA, M.L., (2010): “Las inhumaciones prehistóricas de la cova dels Blaus”. En SOLER, B.; PÉREZ, A. (coords): *Restos: de vida y de muerte : la muerte en la Prehistoria*: 217-220. València.
- CASABÓ, J.; TAPIAS, F.; LÓPEZ, M.; MORÍN, J.; VALCÁRCEL, A.; GIMENO, H. (2010). “El Paleolítico medio y superior de la desembocadura del río Millars”. *Saguntum-PLAV*, 42: 11-34. València.
- CASANOVAS, A. (2020). “Interpretant el primer art. Artistes, investigadors i exploradors a l’arxiu del Museu d’Arqueologia de Catalunya”. En DOMINGO, I.; PALOMO, T. (eds); *Art Primer. Artistes de la Prehistòria*: 80-95. Barcelona.
- CLAUSELL CANTAVELLA, G. (1997): “Materiales del Bronce Medio en el Torrelló del Boverot d’Almassota (Castellón)”. *Revista La Murà*, 1: 21-30. Almassora.
- CLAUSELL CANTAVELLA, G.; GARCÍA BORJA, P.; PASCUAL BERLANGA, G. (2019): “Lienzos de murallas romano-republicanas de opus siliceum en el Torrelló del Boverot (Almassora, Castelló)”. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 37: 113-125. Castelló.
- COLOMINAS, J. (1923): “Els enterraments ibèrics dels Espleters a Salzedella”. *Anuari de l’Institut d’Estudis Catalans*, VI (1915-1920): 616-619. Barcelona
- CORELL VICENT, J. (2002): “Inscripcions romanes del País Valencià. Saguntum i el seu territori (IRSAT). 2 vol. Fonts Històriques Valencianes. 12. València.
- CORELL VICENT, J. (2005): *Inscripcions romanes del País Valencià II. 1- L’Alt Palància, Edeba, Lesera i els seus territoris. 2- els mil·liaris del país Valencià*. València.

- CORTADELLA, J. (2003): “Historia de un libro que se sostenía por sí mismo: La Etnología de la Península Ibérica de Pere Bosch Gimpera”. En *Etnología de la Península Ibérica*. Urgoiti Editores. Pamplona.
- CRUSAFONT, M. de; BENAGES, J.; NOGUERA, J.; VALDÈS, P.; BLE, E.; CARTES, T.; SICART, X.; VILA, J.E. (2015): “La sèrie de plata de la monarquia visigoda”. *Acta Numismatica*, 45: 71-80. Barcelona.
- CRUZ BERROCAL, M. (2004): *Paisaje y arte rupestre: ensayo de contextualización arqueológica y geográfica de la pintura levantina*. Tesis Doctoral. Universidad Complutense de Madrid. Madrid.
- CURA MORERA, M. (1986): “Los vasos campaniformes cordados con decoración interna de «Vil-la Filomena» (Vila-real, Castellón) en su contexto europeo”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 12: 29-44. Castelló.
- DAVIDSON, I.; NOWELL, A. (Coords) (en premsa): *Making scenes: global perspectives on scenes in rock art*. New York.
- DE VAL PARDO, M. J. (1977): “Yacimientos líticos de Superficie en el Barranco de la Valltorta (Castellón)”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 4: 45-78 Castelló.
- DEL CASTILLO, A. (1928): *La cultura del vaso campaniforme: (su origen y extensión en Europa)*. Barcelona.
- DEL CASTILLO, A. (1956): “El vaso campaniforme cordado en la Península Ibérica”. Actas de la IV sesión del Congreso Internacional de Ciencias Prehistóricas y Protohistóricas (Madrid, 1954): 445-458. Zaragoza-Madrid.
- DIAGO, F. (1613): *Anales del Reyno de Valencia*. València.
- DOMINGO PÉREZ, C.; VICENT CAVALLER, J. A.; BARCELÓ TORRES, C. (1977): *La Vilavella*. València.
- DOMINGO, I. (2005): *Técnica y ejecución de la figura en el Arte Rupestre Levantino. Hacia una definición actualizada del concepto de estilo: validez y limitaciones*. Tesis Doctoral. Universitat de València. València.
- DOMINGO, I. (2020): “Art Primer. Artistas de la Prehistòria”. En DOMINGO, I., PALOMO, T. (Coord.): *Art Primer. Artistas de la Prehistòria*: 10-31. Barcelona.
- DOMINGO, I. (en premsa). “New insights into the analysis of Levantine rock art scenes informed by observations on western Arnhem Land rock art”. En DAVIDSON, I.; NOWELL, A. (Coords.). *Making scenes: global perspectives on scenes in rock art*. New York.
- DOMINGO, I.; ROMÁN, D. (2016): *La prehistòria i l'art rupestre a Vilafranca*. Vilafranca.
- DOMINGO, I.; ROMÁN, D.; MACARULLA, A. (en premsa): “El abrigo de la Serradassa (Vistabella, Castelló) y su contribución a la definición del arte Esquemático en Castelló”. *Zephyrus*. Salamanca.
- DUARTE, F., X. (2009): “Arqueología Funeraria en Morella (Els Ports, Castelló). Actas del IX Congreso Nacional de Paleopatología. Investigaciones histórico-médicas sobre salud y enfermedades en el pasado (Morella, 2007)”. 79-96. València.
- DURÁN SAMPERE, A.; PALLARÉS GIL, M. (1923): “Exploració arqueològica del Barranc de la Valltorta (província de Castelló)”. *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, Volum VI*: 444. Barcelona.
- ESCOLANO, G. (1611): *Décadas de la Insigne y Coronada ciudad y Reino de Valencia*. II. València.
- ESTALL, V.J. (1990): “Trabajos arqueológicos en el Castell de Onda”. *Revista de Arqueología*, 11 (111): 62. Madrid

- ESTALL, V.J.; ALFONSO, J. (1999): *10 anys d'arqueologia a Onda, 1989-1999*. Onda.
- ESTEVE, F. (1935): *Estudios acerca de la cerámica cardial y el origen del vaso campaniforme*. Tesis doctoral. Universidad de Madrid. Madrid.
- ESTEVE, F. (1943a): “La «Cova Redona» de Sierra En Garcerán”. *Saitabi*, 1: 7-9. València.
- ESTEVE GÁLVEZ, F. (1943b): El poblado argarico de El Molinás. *Saitabi*, 6: 5. València.
- ESTEVE GÁLVEZ, F. (1944a): “Un poblado de la primera Edad del Hierro en la Plana de Castellón. *Ampurias VI*: 141. Barcelona
- ESTEVE, F. (1944b): “Estación neolítica de “les Santes” (Cabanes, Castellón). Notas de prehistoria valenciana. IV”. *Saitabi*, 2: 31-33. València.
- ESTEVE, F. (1956): “Cerámicas de cuerdas de la plana de Castellón”. *Actas de la IV Sesión de Congresos Internacionales de Ciencias Prehistóricas y Protohistóricas (Madrid, 1954)*: 543-553. Zaragoza-Madrid.
- ESTEVE, F. (1965): “Los sepulcros de La Joquera, cerca de Castellón”. *Pyrenae*, 1: 43-58. Barcelona.
- ESTEVE, F. (1967): “La cueva sepulcral del Racó de La Tirana (Artana, Castellón)”. *Pyrenae*, 3: 33-43. Barcelona.
- ESTEVE, F. (1969): “El abrigo rupestre del Assud de Almazora y su yacimiento arqueológico”. *Archivo de Prehistoria Levantina*, XII: 43-54. València.
- ESTEVE GÁLVEZ, F. (1993): “La vinguda del professor Bosch. *Ateneo de Castellón. Anuario 1992-93*: 9-18. Castelló.
- ESTEVE, F. (2003): *En la claror de l'alba*. Castelló.
- ESTEVE GÁLVEZ, F. (1986): “L'amollonament de la Via Augusta al Pla de l'Arc”. *Estudis Castellonencs* 3: 243-274. Castellón.
- ESTÉVEZ, J. (1988): “Estudio de los restos faunísticos”. En OLÀRIA, C. (Coord.). *Cova Fosca: Un asentamiento meso-neolítico de cazadores y pastores en la serranía del Alto Maestrazgo*. Monografías de Prehistoria y Arqueología Castellonenses: 281-338. Castelló.
- FALOMIR, F.; BARRACHINA, A. (2019): “Prehistoria y pueblos prerromanos en el territorio de Pina de Montalgrao”. *Pina de Montalgrao 765, 1255-2020*: 43-60. Pina de Montalgrao.
- FALOMIR, F.; LUJÁN, J.L. (2013): “Campaña de prospecciones arqueológicas en la Hoya de Zucaina (Alto Mijares, Castellón)”. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 31: 125-136. Castelló.
- FALOMIR, F.; LUJÁN, J.L.; BURDEUS, M. (2014): “Una nova necròpoli tumular en la Foia de Zucaina: Peñas de Villanueva (Zucaina, Alt Millars)”. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 32: 63-65. Castelló.
- FALOMIR, F.; LUJÁN, J.L.; AGUSTÍ, B.; DÍAZ, A.; VICIACH, A.; ROBLEDO, V.; GALEA, M. (2017): “El área funeraria de Los cabañiles (Zucaina, Alto Mijares, Castellón), agrupaciones tumulares, edificios y su articulación espacial (siglos VII-VI a.C)”. En ADROIT, S.; GRAELLS, R. (Coords.) *Arquitecturas funerarias y memoria: la gestión de las necrópolis en Europa Occidental (ss. XII-III a.C)*: 31.45. Limena.
- FALOMIR, F.; PALMER, J.E. (2005): “Primeres valoracions dels treballs d'excavació al sector nord del recinte superior del Castell de Xivert (Alcalà de Xivert, Baix Maestrat)”. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 24: 421-424. Castelló.

- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (1980): “Estudio de los restos arqueológicos submarinos en las costas de Castellón”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 7: 135-196. Castelló.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (1985): “El yacimiento submarino de Ben-Afelí (Almazora, Castellón)». *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 11: 157-166. Castelló.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (1986): “El yacimiento submarino de Torre la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón). Nuevas aportaciones”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 12: 229-250. Castelló.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (1990-1991): “El yacimiento submarino de Piedras de La Barbada, (Benicarló, Castellón). Campaña 1989”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 15: 401-417. Castelló.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (1990-1991): “Hallazgo submarino de una botella cerámica de época romana en las costas de Castellón”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 15: 467-472. Castelló.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A., (1994): “Una producción de ánforas de base plana en los hornos romanos del Mas d’Aragó (Cervera del Maestrat, Castellón)”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de Castellon* 16: 211-219. Castelló.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A., (2006): “Aproximación a la villa romana del Mas d’Aragó (Cervera del Maestrat, Castellón): producción cerámica del alfar”. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 25: 271-301. Castelló.
- FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A.; DE JUAN FUERTES, C.; SALVADOR MARÍN, M. (2004-2005): “El pecio “Silvino “ (Benicàssim-Castellón). Un episodio naval durante las guerras napoleónicas. El asedio de la Torre del Rey de Oropesa del Mar”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses* 24: 333-356. Castelló.
- FERNÁNDEZ LÓPEZ DE PABLO, J. (2005): *El contexto arqueológico del arte levantino en el riu de les Coves Castellón*. Tesis Doctoral. Universitat d’Alacant. Alacant.
- FERNÁNDEZ LÓPEZ DE PABLO, J.. (2006a): “Contribución al conocimiento de la secuencia arqueológica y el hábitat del Holoceno inicial en el Maestrazgo”. *Saguntum*, 38: 23-47. València.
- FERNÁNDEZ LÓPEZ DE PABLO, J. (2006b): “La producción lítica del IV y III milenio Cal BC en el norte del País Valenciano: primeros datos sobre contextos habitacionales”. *Promontoria Monográfica. “Do Epipaleolítico ao Calcolítico na Península Ibérica. Actas do IV Congresso de Arqueologia Peninsular (Faro, 2004)* Vol. 4: 263-278. Faro.
- FERNÁNDEZ LÓPEZ DE PABLO, J. (2006c): “Las flechas en el arte levantino: Aportaciones desde el análisis de los proyectiles del registro arqueológico del riu de les Coves (Alt Maestrat, Castelló)”. *Archivo de Prehistoria Levantina*, 26: 101-160. València.
- FERNÁNDEZ LÓPEZ DE PABLO, J. (2010): “Conclusiones sobre el registro prehistórico y protohistórico de Torre Miró (Castellón)”. En VIZCAÍNO, D. (Coord.): *Paisaje y arqueología en la sierra de Sant Marc. Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona I: Torremiró*: 142-147. València.

- FERNÁNDEZ LÓPEZ DE PABLO, J. (2011): “Conclusiones sobre el registro prehistórico y protohistórico de Torre Miró (Castellón)”. En VIZCAINO, D. (Coord.). *Paisaje y arqueología en la sierra de Sant Marc: Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona I: Torremiró. València*.
- FERNÁNDEZ LÓPEZ DE PABLO, J. (2014a): “Art traditions, cultural interactions and symbolic contexts during the Neolithic transition in the Eastern Iberian Peninsula”. En C. MANEM, T.; PERRIN, J.; GUILAINE (Coords.): *La transition néolithique en Méditerranée. Actes du Colloque Transitions en Méditerranée, ou comment des chasseurs devinrent agriculteurs. (Toulouse, 2011): 371-403. Archives d’Écologie Préhistorique. Arles*.
- FERNÁNDEZ LÓPEZ DE PABLO, J. (2014b). “Traditions artistiques, interactions culturelles et contextes symboliques de la transition néolithique dans la région méditerranéenne espagnole” En MANEN, C.; PERRIN, T.; GUILAINE, J. (Coords.): *La transition néolithique en Méditerranée. Actes du Colloque Transitions en Méditerranée, ou comment des chasseurs devinrent agriculteurs (Toulouse, 2011): xxxxx. Archives d’Écologie Préhistorique. Paris*.
- FERNÁNDEZ LÓPEZ DE PABLO, J.; AGUERAS, M. (2001): “Nuevos datos sobre la Prehistoria reciente en el Baix Maestrat (Castellón): los registros de superficie de la Serra Perdiguera y de la Serra de Sant Pere”. *Bolskan*, 18: 339-347. Huesca.
- FERNÁNDEZ LÓPEZ DE PABLO, J.; GÓMEZ PUCHE, M. (2011): “Análisis morfo-técnico de la industria lítica de Torre Miró I-10”. En VIZCAINO, D. (Coord.). *Paisaje y arqueología en la sierra de Sant Marc: Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona I: Torremiró. València*.
- FERNÁNDEZ LÓPEZ DE PABLO, J.; GUILLEM CALATAYUD, P. M.; MARTÍNEZ VALLE, R.; FGARCÍA ROBLES, M. R. (2002): «El contexto arqueológico de la Cova dels Cavall: Poblamiento prehistórico y arte rupestre en el tramo superior del riu de les Coves». En MARTÍNEZ, R., VILLAVARDE, V. (coords.): *La Cova dels Cavalls en el Barranc de la Valltorta. Monografías del Instituto de Arte Rupestre: 9-73. València*.
- FERNÁNDEZ LÓPEZ DE PABLO, J.; GUILLEM CALATAYUD, P. M.; MARTÍNEZ VALLE, R.; PÉREZ MILIÁN, R. (2005): “Nuevos datos sobre el Neolítico en el Maestrazgo: el Abric del Mas de Martí (Albocàsser, Castelló). En *Actas del III Congreso del Neolítico en la Península Ibérica (Santander, 2003): 879-890. Santander*.
- FERNÁNDEZ LÓPEZ DE PABLO, J.; BARTON, C. M. (2015). “Bayesian Estimation Dating of Lithic Surface Collections”. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 22(2): 559-583.
- FERNÁNDEZ-POSSE DE ARNAIZ, M.D. (2015): “Pedro Bosch Gimpera”. *Trabajos de Prehistoria*, 72, 1: 8-21. Madrid.
- FERRER MAESTRO, J. J. (2016): “Saguntum: historia y prestigio”, En FERRER MAESTRO, J. J., OLIVER FOIX, A., BENEDITO NUEZ, J. *Saguntum y la Plana. Una ciudad romana y su territorio (15 – 83), Castelló*.
- FERRER MAESTRO, J. J., OLIVER FOIX, A. I BENEDITO NUEZ, J. (2016): *Saguntum y la Plana. Una ciudad romana y su territorio. Castelló*.
- FLETCHER VALLS, D. (1954): “La cueva y el poblado de la torre del Mal Paso (Castellnovo)”. *Archivo de Prehistoria Levantina, V: 187-224. Valencia*.

- FLETCHER, D., ALCÀCER, J. (1956): "Avance a una arqueología romana de la provincia de Castellón". *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* XXXII: 135-164. Castellón.
- FLORS, E.; GIBAJA, J. F.; IBÁÑEZ ESTEVE, J. J.; SALAZAR GARCÍA, D. C. (2012): "An antler sickle from the Neolithic site of Costamar at Cabanes (Castellón) on the Mediterranean Spanish coast. *Antiquity*, 86 (332). Durham.
- FLORS, E. (ed.) (2009): *Torre la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón): Evolución del paisaje antrópico desde la Prehistoria hasta el Medioevo*. Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques, 8. Castelló.
- FLORS, E. (2009b): "La fase andalusí de Torre la Sal y la superposición de espacios". En FLORS, E. (ed.). *Torre la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón). Evolución del paisaje antrópico desde la prehistoria hasta el medioevo*: 219-239. Castelló.
- FLORS, E. (2009c): "El Tancat, un asentamiento de la tardo-antigüedad". En FLORS, E. (ed.). *Torre la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón). Evolución del paisaje antrópico desde la prehistoria hasta el medioevo*: 207-218. Castelló.
- FLORS, E.; SANFELIU LOZANO, D. (2011): "La cerámica neolítica de Costamar (Cabanes, Castellón)". *Saguntum Extra*, 12: 187-200. València.
- FORTEA, F. J. (1973): *Los complejos microlaminares y geométricos del Epipaleolítico mediterráneo español*. Salamanca.
- FORTEA, J. (1975): "Tipología, hábitat y cronología relativa del Estany Gran de Almenara". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 2: 22-38. Castelló
- FORTEA, F. J.; MARTÍ, B. (1984): "Consideraciones sobre los inicios del neolítico en el Mediterráneo español". *Zephyrus*, 37: 167-200. Salamanca.
- GARCÍA BORJA, P. (2017): *Las cerámicas neolíticas de la Cova de la Sarsa (Bocairent, Valencia). Tipología, estilo e identidad*. Trabajos Varios del SIP, 120. València.
- GARCÍA FUERTES, J.M. (1997): "Cerámicas protoibéricas e ibérico-antiguas en la punta d'Orley (La Vall d'Uixò, Castellón): aproximación a la identificación del horizonte protoibérico e ibérico antiguo en la Plana Baixa". *Recerques del Museu d'Alcoi*, 6: 21-30. Alcoi.
- GARCÍA FUERTES, J.M., MORAÑO POBLADOR, I., MELIA, J.L. (1998): *L'arquitectura del poblat ibèric de la Punta d'Orleil (la Vall d'Uixó, Castelló)*. La Vall d'Uixó.
- GARCÍA PUCHOL, O. (2009): "Contextos de producción y consumo de piedra tallada durante el Neolítico en Costamar: Avance de resultados. En FLORS, E. (Coord.): *Torre la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón): Evolución del paisaje antrópico desde la Prehistoria hasta el Medioevo, Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques*, 8: 243-261. Castelló.
- GARCÍA ROBLES, M. R. (2003): *Aproximación al territorio y el hábitat del holoceno inicial y medio: datos arqueológicos y valoración del registro gráfico en dos zonas con arte levantino: la Rambla Carbonera, Castellón y la Rambla Seca, Valencia*. Tesis Doctoral. Universitat de València.
- GARCÍA ROBLES, M. R.; GARCIA PUCHOL, O.; MOLINA BALAGUER, L. (2005): "La neolitización de las comarcas interiores valencianas y la cronología del arte levantino: Un nuevo marco para un viejo

- debate”. *Actas del III Congreso del Neolítico en la Península Ibérica (Santander, 2003)*: 793-802. Santander.
- GIBAJA BAO, J. F. (2020): “La Función del utillaje lítico tallado del Cingle del Mas Nou”. En OLÀRIA, C. (Coord.): *Cingle del Mas Nou: Vida y muerte en el 7000 BP. Un campamento temporal del mesolítico reciente, inmerso en los procesos de neolitización, con inhumación colectiva (Parque rupestre de Gassulla, Ares del Maestre, Alto Maestrazgo, Castellón, España)*. Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques, 14: 115-126. Castelló.
- GIL-MASCARELL BOSCA, M. (1981): “Bronze Tardío y Bronze Final en el País Valenciano”. Monografías del Laboratorio de Arqueología de Valencia, 1: 9-39. Valencia.
- GIL-MASCARELL BOSCA, M. (1984): “El Bronze final i l’inici del procés d’iberizació al País Valencià”. *Fonaments*, 4: 11-29. Barcelona.
- GIL-MASCARELL, M. (1995): “Algunas reflexiones sobre el Bronze Valenciano». *Homenatge al professor Dr. Miquel Tarradell i Mateu Saguntum*, 28: 63-73. València.
- GIL-MASCARELL, M., ENGUIX, R. (1986): “La Cultura del Bronze Valenciano: Estado actual de la investigación”. *Homenaje a Luis Siret, 1934-1984 (Cuevas de Almanzora, 1984)*: 418-424. Sevilla.
- GINER SOSPEDRA, V. (1969): “Noticias arqueológicas de la comarca de Alcalá de Xivert (Castellón)”. *Archivo de Prehistoria Levantina*, XII: 241-272. València.
- GÓMEZ BELLOT, S. (1980): “Un nuevo yacimiento neolítico en la región valenciana”. En *Actas del I Congreso de Historia del País Valenciano (Valencia, 1971)*, vol. II: 171-172. València.
- GÓMEZ SERRANO, N. (1929): “Las Cuevas del Sargal (Viver, Castellón)”. *Anales del Centro de Cultura Valenciana*. València.
- GÓMEZ SERRANO, N. (1931): “Secció d’Antropologia i Prehistòria. Resum dels treballs de la Secció durant l’any 1930”. *Anales del Centro de Cultura Valenciana*: 74-76. València.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (1974): “El Complejo Rupestre del Riu de Montllor”. *Zephyrus*, 25: 259-280. Salamanca.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (1975): “Memoria de los trabajos realizados por el G.I.A.A.M. en la localidad de Culla”. *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LI: 162-169. Castelló.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (1976): “El Complejo Rupestre del Riu de Montllor II. Los Cruciformes de Fores de Dalt-Benassal (Castellón)”. *Zephyrus*, 26-27: 243-256. Salamanca.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (1978): “Excavaciones en el poblado de la Edad del Bronce de Les Planetes, Mas d’en Serrans, Benassal, Castellón”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de Castellón*, 5: 207-241. Castelló.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (1979): *Carta arqueológica del alto Maestrazgo*. Trabajos Varios del SIP 63. València.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (1981): “El poblado calcolítico de La Font de la Carrasca (Culla, Castellón)”. *Archivo de Prehistoria Levantina*, 16: 141-158. València.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (1983): “El poblado de la Cova Roja (Benasal-Castellón)”. *Varia II*: 79-106. València.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (1985): “Los nuevos asentamientos del final de la Edad del Bronce: problemática cultural y cronológica”. *Arqueología del País Valenciano: panorama y perspectivas*: 153-183. Alacant.

- GONZÁLEZ PRATS A. (1992): "El proceso de formación de los pueblos ibéricos en el levante y sudeste de la Península Ibérica. Paleoetnología de la Península Ibérica". *Complutum*, 2-3: 137-150. Madrid.
- GONZÁLEZ PRATS, A. (1994): "Excavaciones de 1988 en el asentamiento islámico de la Font Voltà (Ares del Maestrat, Castellón)". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 16: 235-243. Castelló.
- GONZÁLEZ PRATS, A.; POVEDA, À. (1994): "Arqueologia islàmica de Culla (Alt Maestrat, Castelló): un projecte en curs". *Imatge de Culla. Estudis recollits en el 750 aniversari de la carta de població*: 249-256. Culla.
- GOZALBES FERNÁNDEZ DE PALENCIA, A. (2003): "La circulación monetaria". En H. BONET ROSADO, R. ALBIACH DESCALS, M. GOZALBES FERNÁNDEZ DE PALENCIA (Coords.): *Romans i visigots a terres valencianes (141-148)*. València.
- GRACIA ALONSO, F. (2011): *Pere Bosch Gimpera. Universidad, política, exilio*. Madrid.
- GRAELLS FABREGAT, R.; LORRIO ALVARADO, A.; PÉREZ BLASCO, M. (2015): «A new fragment of a Hispano-chalchidian helmet from Castillejo (prov. Soria) in the RGZM». *Archaologisches Korrespondenzblatt, Jahrgang, 45, Helf 1*: 91-104. Mainz.
- GRANGEL, E.; ULLOA CHAMORRO, M.P. (2000): "Aproximación a la arqueología del término municipal de Llucena". *Monogràfica de Llucena (L'Alcalatén)*: 193-228. Llucena.
- GRAULLERA SANZ, R. (1974): *Prospeccion arqueològica subacuàtica del estanque mayor de Almenara (Castellón) Octubre-Noviembre 1974*. Informe mecanografiado Federació Activitats Subacuàtiques de la Comunitat Valenciana. València.
- GUARDIOLS, M. (2004): "La Formació Morella: Un patró geològic per a l'assentament prehistòric a la comarca dels Ports". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 24: 91-110. Castelló.
- GUICHARD, P. (1974): "Les arabes ont bien envahi l'Espagne: les structures sociales de l'Espagne musulmane". *Annales*, 29: 1483-1513. École des Hautes Études en Sciences Sociales. Paris.
- GUICHARD, P. (1976): *Al-Andalus: estructura antropològica de una sociedad islàmica en occidente*. Barcelona.
- GUICHARD, P. (2001): *Al-Andalus frente a la conquista cristiana*. València.
- GUICHARD, P.; BAZZANA, A. (1978): "Un important site-refuge du haut Moyen-Age dans la région valencienne: le despoblado du Monte Mollet (Villafamés, Castellón)". *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 14: 73-106. Madrid.
- GUILLEM, P. M.; FERNÁNDEZ LÓPEZ DE PABLO, J.; MARTÍNEZ VALLE, R.; PÉREZ MILIÁN, R.; PÈREZ JORDÀ, G. (2006): "Primeros datos sobre el poblado neolítico del Prat de Cabanes (Cabanes, Castellón)". *Promontoria Monogràfica. "Do Epipaleolítico ao Calcolítico na Península Ibérica. Actas do IV Congresso de Arqueologia Peninsular (Faro, 2004)*, 4: 197-206. Faro.
- GUILLEM, P. M.; MARTÍNEZ VALLE, R.; PÉREZ JORDÀ, G.; PÉREZ MILIÁN, R.; FERNÁNDEZ LÓPEZ DE PABLO, J. (2005): "El Prat de Cabanes (Cabanes, Castelló). Un jaciment prehistòric del III mil·lenni (a.C.)". *Geomorfologia litoral i quaternari. Homenatge al professor Vicenç M. Rosselló i Verger*: 195-202. València.

- GUILLEM, P. M.; MARTÍNEZ VALLE, R.; VILLAVERDE BONILLA, V. (2010): *Arte rupestre en el Riu de les Coves (Castellón)*. Monografías del Instituto de Arte Rupestre, 3. València.
- GUSI, F. (1972): “Hallazgo de cerámicas del tipo «impresa mediterránea» con decoración interior incisa”. *Pyrenae*, 8: 53-66. Barcelona.
- GUSI, F. (1974a): “Desarrollo histórico del poblamiento primitivo en Castellón de la Plana”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 1: 79-92. Castelló.
- GUSI JENER, F. (1974b): “Excavación del recinto fortificado del Torrelló de Onda (Castellón)”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de Castellón*, 1: 19-62. Castelló.
- GUSI JENER, F. (1975a): “Las dataciones de C-14 de la Cueva del Mas d’Abad (Coves de Vinromà), Campaña 1975. Ensayo cronológico para la periodización del Bronce Valenciano”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 2: 75-79. Castelló.
- GUSI JENER, F. (1975b): “Investigaciones arqueológicas en el Forat de Cantallops (Ares del Maestre)”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 2: 157-158. Castelló.
- GUSI JENER, F. (1975c). “Un taller de sílex bajo abrigo en la 2ª cavidad del Cingle de la Ermita (Albocácer)”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 2: 39-63. Castelló.
- GUSI JENER, F. (1976): “Excavaciones de salvamento en los covachos eneolíticos de Can Ballester (Vall d’Uxó)”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 3: 281-282. Castelló.
- GUSI JENER, F. (1978): “Ecosistemas y grupos culturales humanos en la comarcas de Castellón durante el Pleistoceno y mitad del Holoceno”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 5: 191-206. Castelló.
- GUSI JENER, F. (1988): “Cova del Tossal de la Font”. *Memòries arqueològiques a la Comunitat Valenciana 1984-1985*. València.
- GUSI JENER, F. (1989): “Problemática actual en la investigación de la Edad del Bronce en el País Valenciano”. *Actas de XIX Congreso Arqueológico Nacional, (Castellón 1987)*, vol 1: 239-250. Castelló.
- GUSI JENER, F. (1994-1996): “La distribució territorial del poblament entre els rius Palància i Ebre a la segona meitat del segon mil.lenari”. *Gala 3-5, Actes de la Taula rodona: “Models d’ocupació, transformació i explotació del territori entre el 1600 i el 500 ANE a la Catalunya Meridional i zones limítrofes de la depressió de l’Ebre”*: 49-58. Sant Feliu de Codines.
- GUSI JENER, F. (2000). “La problemàtica de la metalurgia del coure en els grups socials del III mileni al País Valencià”. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 21: 77-94. Castelló.
- GUSI JENER, F. (coord.) (2000): XXV aniversario 1975-2000 del Servicio de Investigaciones Arqueológicas y Prehistóricas. Castelló.
- GUSI JENER, F. (2001). *Castellón en la prehistoria. Memoria de los tiempos del ensueño*. Castelló.
- GUSI JENER, F. (2001-2002): “Distribución territorial y evolución cronocultural durante la Edad del Bronce en tierras de Castellón. Y acumularon tesoros: mil años de historia en nuestras tierras: Valencia, Murcia, Castellón: 163-180. Alacant.
- GUSI, F.; AGUILLELLA, G. (1998): “Les ocupacions eneolítiques de la Cova de Dalt del Tossal de la Font (Vilafamés, Castelló)”. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 19: 53-104. Castelló.

- GUSI, F.; BARRACHINA, A. (2005): "L'evolució dels grups culturals del bronze final i del ferro al País Valencià. Estat de la qüestió i problemàtica". En AA.VV. *Món ibèric als Països Catalans. Vol. I. XIII col·loqui internacional d'arqueologia de Puigcerdà* (Puigcerdà, 2003): 95-116. Puigcerdà.
- GUSI, F.; CARBONELL, E.; ESTÉVEZ, J.; MORA, R.; MATEU, J.; YLL, R. (1982): "Avance preliminar sobre el yacimiento del Pleistoceno medio, Cova del Tossal de la Font (Vilafamés, Castellón)". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 7: 7-30. Castelló.
- GUSI, F.; LUJÁN VALDERRAMA, J. (2012): "El vaso campaniforme en la provincia de Castellón y territorios limítrofes". *Quaderns de Prehistoria i Arqueologia de Castelló*, 30: 33-52. Castelló.
- GUSI, F.; OLÀRIA, C.; CASABÓ, J. (1983): "Les industries a dos abattu des Grottes Matutano et Fosca (Castellón, Espagne)". *Rivista di Scienze Preistoriche*, XXXVIII, 1-2: 91-96. Florencia.
- GUSI, F.; OLÀRIA, C. R. (1976): "Un asentamiento en cueva de la Edad del Bronce: el Forat de Cantallops (Ares del Maestre, Castellón)". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 3: 133-150. Castelló.
- GUSI I JENER, F.; OLARIA, C. (1977): "La villa romana de Benicató (Nules, Castellón)". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses* 4: 101-144. Castelló.
- GUSI JENER, F.; OLÀRIA PUYOLES, C. (1979): "El yacimiento prehistórico de Can Ballester (Vall d'Uxo, Castellón)". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 6: 39-9. Castelló.
- GUSI, F.; OLÀRIA, C. (1987-1988). "El asentamiento neolítico del Cingle del Mas Nou (Ares del Maestrat, Castellón)". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 13: 95-170. Castelló.
- GUSI, F.; OLÀRIA, C. R. (1995): "Cronologies absolutes en l'arqueologia del País Valencià". En Actes de les *Jornades d'Arqueologia Valenciana (Alfàs del Pi, 1995)*: 119-157. València.
- GUSI I JENER, F.; OLARIA PUYOLES, C.; ARASA I GIL, F. (1998): "El procés de romanització a la Plana. La vil·la de Benicató (Nules)". V *Congrès d'Història i Filologia de la Plana*. 33-74. Nules.
- GUSI, F.; OLÀRIA, C.; OLLÉ, A.; SALADIÉ, P.; VALLVERDÚ, J.; CÁCERES, I.; VAN DER MADE, J.; EXPÓSITO, I.; BURJACHS, F.; LÓPEZ POLÍN, L.; LORENZO, C.; BENNÀSAR, M.; SALAZAR GARCÍA, D. C.; CARBONELL, E. (2013): "La Cova de Dalt del Tossal de la Font (Vilafamés, Castellón): conclusiones preliminares de las intervenciones arqueológicas (1982-1987/2004-2012)". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 31: 17-37. Castelló.
- GUSI, F.; OLARIA, C. (2014): *Orpesa la Vella (Orpesa del Mar, Castellón, España). Un asentamiento fortificado del bronce medio y bronce final en el litoral mediterráneo*. Monografies de Prehistòria i arqueologia Castellonenques, 10. Castelló.
- GUSI, F.; OLIVER, A. (1987): "La problemàtica de la iberización en Castellón". En RUIZ, A; MOLINOS; M. (Coords.): *Actas de la I Jornadas sobre el mundo ibèrico* (Jaén, 1985): 100-136. Jaén.
- GUSI, F.; OLIVER, A. (1995): *El Puig de la Nau. Un hàbitat fortificado ibèric en el àmbito mediterráneo peninsular*. Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castelloneneques, 4. Castelló.
- GUSI, F.; PALOMAR, V. (1996): "Campaña de excavaciones en el yacimiento del calcolítico-bronce de Cova Puntassa Corachar (Castellón)". *Quaderns de Prehistoria i Arqueologia de Castelló*, 17: 103-128. Castelló.

- GUSI, F.; ROSSELLÓ, V. ; FORTEA, J. (1975): «*El yacimiento lacustre epipaleolítico del Estany Gran de Almenara (Castellón)*» *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 2: 11-14. Castelló.
- GUTIÉRREZ, C.; LLORENTE, L.; MARTÍN, I.; BASHORE, C. (2014): “La industria ósea del sector 3C de Cova Fosca (Castellón)”. En *Homenaje a la profesora Catalina Galán Saulnier. Anejos a CuPAUAM*, 1: 23-38. Madrid.
- GUTIÉRREZ, C.; LLORENTE, L.; MARTÍN LERMA, I.; DONATE, I.; MUÑOZ, P.; GUERRERO, A. (2018): “Los objetos de adorno del Sector C de Cova Fosca (Castellón)”. *Anejos a CuPAUAM*, 3: 83-102. Madrid.
- GUTIÉRREZ LLORET, S. (2012): “La arqueología en la historia del temprano al-Andalus: espacios sociales, cerámica e islamización”. Ph. Sénac (ed.). *Histoire et archéologie de l'occident musulman (VIIe-XVe siècle): al-Andalus, Maghreb, Sicile*: 33-66. Toulouse.
- HARRISON, R. J. (1974): “El vaso campaniforme como horizonte delimitador en el Levante español”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 1: 63-70. Castelló.
- HARRISON, R. J. (1977): *The bell beaker cultures of Spain and Portugal*. Harvard.
- HERNÁNDEZ GARCÍA, F.J.; RUIZ PÉRES, J.M.; ARQUER GASCH, N.; BARRACHINA IBÁÑEZ, A.; VICIACH SAFONT, A.; VICENTE GABARDA, M. (2007): “Morrón del Curro I. Una atalaya de la Edad del Bronce. En Paisaje y arqueología en la sierra de la Menarella. Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona II: Refoies y Todolella: 76-89. València.
- HERNÁNDEZ PACHECO, E. (1918). “Estudios de arte prehistórico. I. Prospección de las pinturas rupestres del Morella la Vella. II. Evolución de las ideas madres de las pinturas rupestres” *Revista de la Real Academia de Ciencias Exactas, Físicas y Naturales de Madrid*, XVI: 62-84. Madrid.
- HERNÁNDEZ PACHECO, E. (1924): *Las pinturas prehistóricas de las cuevas de la Araña (Valencia)*. *Evolución del arte rupestre de España*. Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas. Memoria, 34. Madrid.
- HÜBNER, E. (1867): *Corpus Inscriptionum Latinarum. Inscriptiones Hispaniae Latinae* II. Berlín.
- HUGUET SEGARRA, R. (s.f): “Reseña histórica del desenvolvimiento cultural artístico”. En *Geografía General del Reino de Valencia. Provincia de Castellón*: 192-233. Barcelona.
- JARREGA DOMÍNGUEZ, R. (1996): “Las vías de comunicación de época romana en el Alto Palancia (Iª parte)”. *Boletín del Instituto de Cultura del Alto Palancia* 3: 21-38. Segorbe.
- JARREGA DOMÍNGUEZ, R. (1997): “Las vías de comunicación de época romana en el Alto Palancia (IIª parte)”. *Boletín del Instituto de Cultura del Alto Palancia* 4: 19-32. Segorbe.
- JARREGA DOMÍNGUEZ, R. (1998): “El poblamiento romano en la comarca del Alto Palancia. Estado actual de nuestros conocimientos”. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 19: 349-369. Castelló.
- JARREGA DOMÍNGUEZ, R. (2000): *El Alto Palancia en la época romana*. Castelló.
- JARREGA DOMÍNGUEZ, R. (2011): *El poblamiento en la Plana en la época romana*, Castelló.
- JARREGA DOMÍNGUEZ, R. (2013): “El poblament tardoantíc al sector meridional de la *Tarroconensis* (sud de Catalunya i nord del País Valencià). Concomitancies i diferències. En M. PREVOSTI, J. LÓPEZ,

- J. GUITART (Eds.): *Ager Tarraconensis 5, paisatge, poblament, cultura material i història. Actes del simposi internacional. Documenta*, 16, 167-182. Tarragona.
- JORDÀ CERDÀ, F. (1958): "Los enterramientos de la Cueva de la Torre del Mal Paso (Castelnuovo-Castellón de la Plana)". *Archivo de Prehistoria Levantina*, 7, 55-92. València.
- JUAN CABANILLES, J.; MARTÍ, B. (2002): "Poblamiento y procesos culturales en la península ibérica del VII al V milenio A. C.". *Saguntum Extra*, 5: 45-87. València.
- JUNYENT, E.; OLÀRIA, C.; GUSI, F.; AGUILÓ, P.; ROMÁN, I.; SESER, R. (1982-1983): "El Abric de Les Cinc (Almenara, Castellón). 2ª campaña de excavaciones 1977". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 9: 55-123. Castelló.
- JOVER MESTRE, F.J. (1999): *Una nueva lectura del "Bronce Valenciano"*. Alacant.
- JOVER MESTRE, F.J.; LÓPEZ PADILLA, J.A. (2009): "La revolución radiocarbónica y la Edad del Bronce en la Península Ibérica". *Pyrenae*, 40, 2: 79-103. Barcelona.
- JOVER, F. J.; LÓPEZ PADILLA, J. A.; (2011): "La observación en el estudio de la edad del bronce en tierras valencianas. Del ensalzamiento del "objeto" y la revolución radiocarbónica al necesario reencuentro con la estratigrafía". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 29: 209-230. Castelló.
- JOVER MAESTRE, F. J.; LOPEZ PADILLA, J. A.; GARCIA-DONATO LAYRON, G.; (2014): "Radiocarbono y estadística bayesiana: aportaciones a la cronología de la Edad del Bronce en el extremo oriental del sudeste de la península Ibérica". *Saguntum*, 46: 41-68. València.
- JOVER MAESTRE, F. J.; LORRIO ALVARADO, A.; DIAZ TENA, M. A. (2016): "El Bronce Final en el Levante de la península Ibérica: bases arqueológicas y periodización". *Complutum*, 27, 1: 81-108. Madrid.
- LAGUNA, M. C. (2014): "Excavació al jaciment de la Torrassa de la Vall d'Uixó". *Orleyl*, 11: 13-20. Vall d'Uixó.
- LALUEZA FOX, C. (2018): *La forja genética de Europa. Una nueva visión del pasado de las poblaciones humanas*. Barcelona.
- LANDERER, J. J. (1880): "El Maestrazgo en los tiempos prehistóricos". *La Ilustración Española y Americana*, XLVIII, 402-404. Madrid.
- LASHERAS, A. (2018): *El suburbio portuari de Tarraco a l'antiguitat tardana (segles III-VIII)*. Tesi doctoral. Universitat Rovira i Virgili. Tarragona.
- LIRA, J.; LINDERHOLM, A.; OLÀRIA, C.; BRANDSTRÖM DURLING, M.; GILBERT, M. T. P.; ELLEGREN, H.; WILLERSLEV, E.; LIDÉN, K.; ARSUGA, J. L.; GÖTHERSTRÖM, A. (2010). "Ancient DNA reveals traces of Iberian Neolithic and Bronze Age lineages in modern Iberian horses". *Molecular Ecology*, 19,1: 64-78.
- LLIDÓ HERRERO, J. (1999): "Apuntes para la elaboración del mapa prehistórico en Artana". *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXXV: 15-29. Castelló.
- LLOBREGAT CONESA, E. A. (1975): "Nuevos enfoques para el estudio del periodo del Neolítico al Hierro en la región valenciana". *Saguntum*, 11: 129-140. València.
- LLORENTE, L. (2010): The Hares from Cova Fosca (Castellón, Spain). *Archaeofauna*, 19: 59-97. Madrid.
- LLORENTE, L. (2015): "Nuevas actividades de explotación de fauna en Cova Fosca (Ares del Maestrat, Castellón): usos peleteros y consumo de carnívoros. En SANCHÍS, PASCUAL, J.L. (Coords.) *Preses*

- petites i grups humans en el passat: II Jornades d'Arqueozoologia del Museu de Prehistòria de València* (Museu de Prehistòria: 139-154. València.
- LLORENTE, L.; MONTERO, C. (2011): "Cova Fosca (Castellón): El tejón como paradigma de Palimpsesto bioestratinómico". En *Actas de las II Jornadas de Jóvenes en Investigación Arqueológica (Madrid, 2009)*: 303-308. Madrid.
- LLORENTE RODRÍGUEZ, L.; RUÍZ GARCÍA, J.J.; MORALES MUÑIZ, A. (2014): "Herders or hunters? Discriminating butchery practices through phalanx breakage patterns at Cova Fosca (Castellón, Spain)". *Quaternary international*, 330: 61-71.
- LÓPEZ MONTALVO, E. (2007). *Análisis interno del arte levantino: la composición y el espacio a partir de la sistematización del núcleo Valltorta-Gasulla*. Tesis Doctoral. Universitat de València.
- LOZANO, L.; PALOMAR, V. (2008): "Resultado de las excavaciones arqueológicas realizadas en la calle de la Torre: Segorbe 2005". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 26: 143-168. Castelló.
- MALUQUER DE MOTES, J. (1939): "Las industrias con microburiles de la Valltorta". *Ampurias*, 1: 108-111. Barcelona.
- MANZANO, E. (2012): "Al-Andalus: un balance crítico". Ph. Sénac (ed.). *Histoire et archéologie de l'occident musulman (VIIe-XVe siècle): al-Andalus, Maghreb, Sicile*: 19-31. Toulouse.
- MARTÍ, R.; NEGRE, J. (2015): "Assentaments i espais agraris medievals al Baix Ebre i al Montsià: una anàlisi diacrònica". *Estudis d'Història Agrària*, 27: 67-89. Barcelona.
- MARTÍ, R.; SELMA, S. (1995): "La huerta de la Madina de Subrub (Segorbe, Castelló)". *Boletín de Arqueología Medieval*, 9: 39-52. Ciudad Real.
- MARTÍ, R.; SELMA, S. (1996): "La torre emiral de Malpàs (Castellnovo, Alt Palància)". *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 38: 1383-1398. Girona.
- MATA, C.; MARTÍ, M.A.; IBORRA, M.P. (1994-1996): "El País València del Bronze Recent a l'Ibèric Antic: el Procés de formació de la societat urbana ibèrica". *Gala 3-5, Actes de la Taula rodona: "Models d'ocupació, transformació i explotació del territori entre el 1600 i el 500 ANE a la Catalunya Meridional i zones limítrofes de la depressió de l'Ebre"*: 183-218. Sant Feliu de Codines.
- MARTÍ, B. (1978): *El neolítico valenciano*. Tesis doctoral, Universitat de València.
- MARTÍ, B. (1985). "Los estudios sobre el Neolítico en el País Valenciano y áreas próximas: historia de la investigación, estado actual de los problemas y perspectivas". *Arqueología del País Valenciano: panorama y perspectivas*. Anejo de Lucentum: 53-84. Alacant.
- MARTÍ, B. (2003): "El arte rupestre levantino y la imagen del modo de vida cazador: entre lo narrativo y lo simbólico". En TORTOSA, T., SANTOS, J.A. (Eds.) *Monografías de la Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma. Arqueología e iconografía: indagar en las imágenes*, 26: 59-78. Roma.
- MARTÍ, B. (2008). "Cuevas, poblados y santuarios neolíticos: Una perspectiva mediterránea". *Actas del IV Congreso del Neolítico Peninsular (Alicante, 2006)*: 17-27. Alacant.
- MARTÍ, B.; JUAN CABANILLES, J. (1987): *El Neolític valencià: Els primers agricultors i ramaders*. València.
- MARTÍ DE VICIANA, R. (1564): *Crònica de la Inclita y Coronada Ciudad de Valencia*. València.

- MARTÍN ÁVILA, G. (1971): "El problema de las lagunas de Almenara". *Actas del III Congreso Internazionale di Archeologia Sottomarina*: 91-99. Barcelona.
- MARTÍNEZ GARCÍA, J. (1997): *La pintura esquemática de las primeras sociedades agropecuarias. Un modelo de organización de la Península Ibérica*. Tesis Doctoral, Granada: Universidad de Granada.
- MARTÍNEZ SANTAOLALLA (1942): "Escondrijo de la Edad del Bronce Atlántico en Huerta de Arriba (Burgos)". *Actas y Memorias de la Sociedad Española de Antropología, Etnografía y Prehistoria*. Tomo XVII, Cuadernos I y IV. Madrid.
- MARTÍNEZ VALLE, R.; GUILLEM CALATAYUD, P. M.; CUEVA CALABIA, R. (2008). "Arte rupestre y poblamiento prehistórico en el territorio de Valltorta-Gassulla". *Actas del IV Congreso del Neolítico Peninsular (Alicante, 2006)*, vol. 1: 31-40. Alcant.
- MARTÍNEZ VALLE, R.; GUILLEM, P. M. (2013): «El Arte». En FERRER, J.J., BENEDITO J. (Coords.): *El arte rupestre en la provincia de Castellón: historia, contexto y análisis*: 113-228. Castelló.
- MEDEROS, A. (1999): "El joven Bosch Gimpera y la primera reestructuración de la Prehistoria en España". *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología*, 65: 9-28. Valladolid.
- MEDEROS MARTÍN, A; ESCRIBANO COBO, G. (2006): "Los inicios de la arqueología subacuática en España (1947-1948)". *Mayurqa*, 31: 359-395. Palma de Mallorca.
- MEDINA GIL, P. (2014): "Dos nous contrapesos de torularium a la comarca de l'Alcalatén (Castelló)". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 32: 133-136. Castellón.
- MEDINA GIL, P., ARASA I GIL, F. I AGUILELLA ARZO, G. (2016): "El Plano (Espadilla). Un yacimiento romano del Alto Mijares (Castellón)". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 34: 203-219, Castelló.
- MEDINA GIL, P.; BARRACHINA IBÁÑEZ, A.; TOMÁS TONDA, P. (2019): "La Leguna de Cortes de Arenoso a través de les prospeccions del SIAP: aproximació a la dinàmica històrica d'un espai de muntanya". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 37: 25-38. Castelló.
- MELCHOR, J.M. (2009-2010): "Nuevas aportaciones al conocimiento de la muralla musulmana de Burriana (Castellón)". *Boletín de la Asociación Española de Amigos de los Castillos*, 156-159: 135-138. Madrid.
- MELCHOR, J.M.; BENEDITO, J. (2000): "Campaña de excavaciones arqueológicas en los yacimientos de "El Palau" (Borriana, Castellón)". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 21: 303-322. Castelló.
- MELCHOR, J.M.; BENEDITO, J. (2018): "Estudio general de las maqâbir de la Madina Buryena (Burriana, Castellón)". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 36: 203-216. Castelló.
- MELCHOR, J. M.; BENEDITO, J. (2018): *El Museo Arqueológico Municipal de Burriana*. Borriana.
- MELCHOR, J. M.; BENEDITO, J.; FERRER, J. J. (2016): "La Torreta: Un nuevo yacimiento hispanomusulmán descubierto en Artana (Castellón)". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 34: 245-251. Castelló.
- MESADO, N. (1969): "Yacimientos arqueológicos de Burriana (Castellón)". *Archivo de Prehistoria Levantina*, XII: 177-204. València
- MESADO, N. (1973). "El eneolítico en Villafamés". *Peñagolosa*, 10. Castelló.

- MESADO, N. (1974): *Vinarragell (Burriana, Castellón)*. Trabajos Varios del SIP, 46. Valencia
- MESADO, N. (1987): "Prehistoria". *Burriana en su historia I: 19-41*. Borriana.
- MESADO, N. (2001): "Sobre el eneolítico y la edad del Bronce en el término del municipio de Artana (La Plana Baixa, Castellón) a través de una «deessa» esculpura y dos cavidades: La Massadeta y Els Castelletts". *Archivo de Prehistoria Levantina*, 24: 119-180. València.
- MESADO, N. (2005): *La Cova de les Bruixes (Rossell, Castellón)*. Trabajos Varios del SIP, 105. Valencia.
- MESADO, N.; ARTEAGA, O. (1979): *Vinarragell (Burriana, Castellón)*. Serie de Trabajos Varios del SIP, 61. Valencia.
- MESADO, N.; FUMANAL, M. P.; BORDÁS, V. (1997): "Estudio paleoambiental de la Cova de les Bruixes (Rossell, Castelló). Resultados preliminares". *Cuaternario y Geomorfología*, 11: 93-111. València.
- MESADO, N.; VICIANO AGRAMUNT, J. L. (1988): "Cova de les Bruixes". *Memòries arqueològiques a la Comunitat Valenciana 1984-1985*. 130-133. Valencia.
- MESADO, N.; VICIANO AGRAMUNT, J. L. (1994): "Els hipogeuos eneolítics de la Roca del Corb (Culla, Castelló)". *Imatge de Culla, I*: 257-280. Culla.
- MESADO, N.; ANDRÉS, J. (1999): "La necrópolis megalítica del Argilagar del Mas de García (Morella, Castellón)". *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXXIII: 85-156. València.
- MIGUÉLEZ, A.; ALFONSO, J. (2017): "Cerámicas emirales y califales en la excavación arqueológica del Antiguo Conservatorio (Onda, Castelló)". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 35: 213-227. Castelló.
- MOLINA BALAGUER, L., GARCÍA PUCHOL, O., GARCÍA ROBLES, M. R. (2003): "Apuntes al marco cronocultural del arte levantino: neolítico vs neolitización". *Saguntum*, 35: 51-67. València.
- MOLINA GAREL, M. I ARASA I GIL, F. (2018): "Retos de caminos antiguos en el término municipal de Viver (Alto Palància, Castellón)". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 36: 157-166. Castelló.
- MONTMESSIN, Y. (1980): "Description analytique de la céramique commune du testar de Onda/Mas de Pere (Castellón)". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 7: 243-290.
- MONZÓ NOGUÉS, A. (1951): *El Mijares y el mijarense*. València.
- MORALES, A.; ROSELLÓ IZQUIERDO, E.; LLORENTE, L. (2017): "Peces marinos en yacimientos continentales levantinos: el caso de Cova Fosca (Ares del Maestrat, Castellón)". En SANCHÍS, A., PASCUAL, L. (eds.) *Interaccions entre felins i humans: Homenatge a Innocenci Sarrión Montañana*: 381-398. València.
- MORALES, A.; LLORENTE, L. (2020): "Los mamíferos del Cingle del Mas Nou". En OLÀRIA, C. (Coord.): *Cingle del Mas Nou: Vida y muerte en el 7000 BP. Un campamento temporal del mesolítico reciente, inmerso en los procesos de neolitización, con inhumación colectiva (Parque rupestre de Gassulla, Ares del Maestre, Alto Maestrazgo, Castellón, España)*. Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques, 14. Castelló.
- MORAÑO POBLADOR, I.; GARCÍA FUERTES, J.M. (1990-1991): "Introducción al estudio del poblamiento durante la Edad del Bronce en el sur de la Plana Baixa (Castelló)". *Boletín de la Asociación Arqueológica de Castellón*, 9-11: 13-67. Castelló.

- MOROTE, J. G. (1979): El trazado de la Vía Augusta desde Tarracone a Carthagine Spartaria. Una aproximación a su estudio, *Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia (Saguntum)*, 14, 139-164. València.
- MOROTE, J. G. 2002: “La vía Augusta y otras calzadas en la Comunidad Valenciana (2 vols.)”. *Real Academia de Cultura Valenciana, Sección de Prehistoria y Arqueología, Serie Arqueológica* 19. València.
- NEGRE, J. (2013a): *De Dertosa a Turtūša. L’extrem oriental d’al-tagr al-A’là en el context del procés d’islamització d’al-Andalus*. 2 vols. Tesi doctoral. Universitat Autònoma de Barcelona. Bellaterra.
- NEGRE, J. (2013b): “Evolució de la xarxa viària del territori de Tortosa entre l’Antiguitat i l’Edat Mitjana”. *Quaderns de prehistòria i arqueologia de Castelló* 31: 209-228. Castellón.
- NEGRE, J. (2020): *En els confins d’al-Andalus. Territori i poblament durant la formació d’una societat islàmica a les Terres de l’Ebre i el Maestrat*. Onada Edicions. Benicarló.
- NEGRE, J.; FALOMIR, F.; PÉREZ-POLO, M.; AGUILELLA, G. (2020): “Poliorcética, morfología edilicia y técnicas constructivas en el Tossal de la vila, un recinto fortificado de época emiral en el extremo septentrional del Šarq al-Andalus”. J. Navarro Palazón, L.J. García-Pulido (ed.). *Defensive Architecture of the Mediterranean*: vol. X, 155-162. Granada.
- NEGRE, J.; PÉREZ-POLO, M.; FALOMIR, F.; AGUILELLA, G.; MEDINA, P.; BLASCO, M. (2020b): “Una lectura contextual del recinto emiral del Tossal de la Vila (Castelló). Algunas reflexiones sobre el origen, morfología y funciones de los asentamientos en altura en el extremo septentrional del Šarq al-Andalus”. En DOMÉNECH, C.; GUTIÉRREZ, S. (ed.). *El sitio de las cosas. La Alta Edad Media en contexto*: 195-217. Alacant.
- NEGRE, J.; SUÑÉ, J. (2019): “Territorio, fiscalidad y actividad militar en la formación de un espacio fronterizo. La consolidación de Tortosa como límite extremo del al-Andalus omeya”. *Anuario de Estudios Medievales*, 49 (2): 705-740. Barcelona.
- NOGUERA, J. (2014): “El jaciment de Tres Cales (l’Ametlla de Mar, Tarragona). De ‘praesidium’ a ‘mutatio’”. A. Cartes, À. Farnós (ed.). *Entre Tarraco i l’Ebre. L’Ametlla de Mar a l’antiguitat*: 40-48. Museu de les Terres de l’Ebre. Amposta.
- OBERMAIER, H. (1916): *El Hombre Fósil*. Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas, Memoria nº 9. Madrid.
- OBERMAIER, H., WERNERT, P. (1919): *Las pinturas rupestres del Barranco de la Valltorta (Castellón)*. Comisión de Investigaciones Paleontológicas y Prehistóricas, Memoria 23. Madrid.
- OLAGÜE, I. (1974): *La revolución islámica en occidente*. Madrid.
- OLALDE, I.; MALLICK, S.; PATTERSON, N.; ROHLAND, N.; VILLALBA-MOUCO, V.; SILVA, M.; DULIAS, K.; EDWARDS, C. J.; GANDINI, F.; PALA, M.; SOARES, P.; FERRANDO-BERNAL, M.; ADAMSKI, N.; BROOMANDKHOSHBAKHT, N.; CHERONET, O.; CULLETON, B. J.; FERNANDES, D.; LAWSON, A. M.; MAH, M.; REICH, D. (2019). “The genomic history of the Iberian Peninsula over the past 8000 years”. *Science*, 363(6432), 1230-1234.

- OLÀRIA, C. (1977a). «Las dataciones de C-14 en el País Valenciano». *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 4: 271-280. Castelló.
- OLÀRIA, C. (1977b): “Un hallazgo neolítico en Vila-real (Castellón)”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 4: 295-298. Castelló.
- OLÀRIA, C. (1977c). “Hallazgos eneolíticos en la Cova de L’Oret (Eslida, Castellón)”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 4: 299-304. Castelló.
- OLÀRIA, C. (1978): “Repertorio de fechaciones de C-14 para el País Valenciano”. *Millars: revista del Colegio Universitario de Castellón de la Plana*, 269-283. Castelló.
- OLÀRIA, C. (1980): “Aportación al conocimiento de los asentamientos neolíticos en la provincia de Castellón”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 7: 31-88. Castelló.
- OLÀRIA, C. (1985): “Historia Antigua”. En AA.VV. *La provincia de Castellón de la Plana. Tierras y Gentes*, capítulo IX: 255-280. Castelló.
- OLÀRIA, C. (1986): “Reflexiones entorno a la neolitización del País Valenciano”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 12: 7-28. Castelló.
- OLÀRIA, C. (1988a): *Cova Fosca: Un asentamiento meso-neolítico de cazadores y pastores en la serranía del Alto Maestrazgo*. Monografies de Prehistoria i Arqueologia Castellonenques, 3. Castelló.
- OLÀRIA, C. (1988b): “Cova de la Seda”. *Memòries arqueològiques a la Comunitat Valenciana 1984-1985*: 139-140. València.
- OLÀRIA, C. (1988c): “El neolítico en las comarcas castellonenses”. En LÓPEZ, P. (Coord.): *El Neolítico en España*: 101-130. Madrid.
- OLÀRIA, C. (1989): “Estado del conocimiento y problemática del Neolítico en el País Valenciano”. En *Actas del XIX Congreso Arqueológico Nacional*, Vol. 1: 141-160. Zaragoza.
- OLÀRIA, C. (1991a): “Covacho de enterramiento colectivo en el río Millars (Almassora, Castellón)”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 15: 419-436. Castelló.
- OLÀRIA, C. (1991b): “La fase reciente de Cova Fosca (Ares del Maestrat, Castellón)”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 15: 55-92. Castelló.
- OLÀRIA, C. (1992): “Estat de la investigació del neolític a les comarques septentrionals del País València i les relacions amb Catalunya”. *Actes del 9è Col.loqui Internacional d’Arqueologia de Puigcerdà (Puigcerdà, 1991)*: 321-328. Puigcerdà.
- OLÀRIA, C. (1995): “La problemática cronológica del proceso de neolitización en el País Valenciano: una hipótesis de periodización”. *Quaderns de Prehistoria i Arqueologia de Castelló*, 16: 19-38. Castelló.
- OLÀRIA, C. (1998): “El origen de la economía de producción: Un proceso sin ruptura o una ruptura sin proceso. Análisis de algunas evidencias en el Mediterráneo occidental”. *Quaderns de Prehistoria i Arqueologia de Castelló*, 19: 27-42. Castelló.
- OLÀRIA, C. (1999a): “Arte, hábitat y territorio en el Mediterraneo peninsular durante el postglaciar: Un modelo de interpretación en el norte del País Valenciano”. *Bolskan: Revista de Arqueología del Instituto de Estudios Altoaragoneses*, 16: 109-150. Huesca.

- OLÀRIA, C. (1999b): “Noves intervencions arqueològiques als jaciments neolítics del Cingle del Mas Nou i Cova Fosca (Ares del Maestre, Alt Maestrat)”. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 20: 347-350. Castelló.
- OLÀRIA, C. (1999c): *Cova Matutano (Vilafamés, Plana Alta, Castellón). Un modelo ocupacional del Magdalenense superior-final en le vertiente mediterránea peninsular*. Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques, 5. Castelló.
- OLÀRIA, C. (2000): “Nuevas dataciones de C-14 para el neolítico mediterráneo peninsular”. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 21: 27-34. Castelló.
- OLÀRIA, C. (2016): “Ritual funerario colectivo en el yacimiento meso-neolítico (7000BP): Cingle del Mas Nou (Ares del Maestre, Castellón, España)”. En RIBOT, F. (Coord.): *Homenaje al Dr. José Gibert Clols. Una vida dedicada a la ciencia y al conocimiento de los primeros europeos*. Granada.
- OLÀRIA, C. (Coord.) (2020): *Cingle del Mas Nou: Vida y muerte en el 7000 BP. Un campamento temporal del mesolítico reciente, inmerso en los procesos de neolitización, con inhumación colectiva (Parque rupestre de Gassulla, Ares del Maestre, Alto Maestrazgo, Castellón, España)*. Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques, 14. Castelló.
- OLÀRIA, C.; ESTÉVEZ, J.; GUSI, F. (1980): “El consumo alimentario de los grupos humanos meso-neolítics en Cova Fosca (Ares del Maestrat, Castellón)”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 7: 89-98. Castelló.
- OLÀRIA, C.; ESTÉVEZ, J.; YLL, E. (1982): “Domesticacion y paleoambiente de la Cova Fosca (Castellon)”. *Le Néolithique ancien méditerranéen. Actes du Colloque international de Préhistoire (Montpellier, 1981)*: 107-120. Montpellier.
- OLÀRIA, C.; GUSI, F. (1978): “Cueva Fosca: nuevas fechas de C14 para el neolítico mediterráneo de la península ibérica”. *C14 y prehistoria de la península ibérica. Reunion 1978. Serie universitaria*, Vol. 77: 61-64. Madrid.
- OLÀRIA, C.; GUSI, F. (1979): “El yacimiento prehistórico de Can Ballester (Vall de Uxó, Castellón)”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueologia Castellonense*, 6: 39-96. Castelló.
- OLÀRIA, C.; GUSI, F. (1981): “Avance preliminar del yacimiento Neolítico Antiguo de Cova Fosca (Castellón)”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 8: 129-146. Castelló.
- OLÀRIA, C.; GUSI, F. (1996): “La Cova Puntassa: Un yacimiento del calcolítico-bronce en el norte de Castellón. Estudio de los materiales provenientes de una rebusca clandestina”. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 17: 75-102. Castelló.
- OLÀRIA, C.; GUSI, F. (2008): “Cazadores y pastores en la fase neolítica de Cova Fosca (Ares del Maestre, Castellón)”. *Actas IV Congreso del Neolítico Peninsular (2006)*, Vol. 1: 331-337. Madrid.
- OLÀRIA, C.; GUSI, F.; DÍAZ MAS, M. (1987): “El asentamiento neolítico del Cingle del Mas Nou (Ares del Maestrat, Castellón)”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 13: 95-170. Castelló.
- OLIVER FOIX, A. (1982): “Las ánforas del Museo Municipal de Vinaròs”, *Semanario de Vinaròs*, 16 octubre, pp. 12, Vinaròs. y *Semanario Vinaròs* de 27 de junio de 1981, en su pág. 2.

- OLIVER FOIX, A. (1987-1988): “Tres yelmos tipo montefortino hallados en Benicarló (Castellón)” *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 13: 205-212. Castelló.
- OLIVER FOIX, A. (1992): “Aproximación al poblamiento del Hierro Antiguo en Castellón”. En *Homenaje a Enric Pla Ballester, Trabajos Varios del SIP*, 89: 29-38. València.
- OLIVER FOIX, A. (1992-1993): “El Bronce final-hierro en la provincia de Castellón”. *Bajar Aragón Prehistoria. Segundos encuentros de Prehistoria Aragonesa*, 9-10: 309-322. Caspe.
- OLIVER FOIX, A. (1994-1996): “Bronce final-hierro antiguo en el sur del Ebro, ¿un período de transición”. *Actes Taules rodones d’Arqueologia. Gala*, 3-5: 219-229. Sant Feliu de Codines
- OLIVER FOIX, A. (1996): *Poblamiento y territorio protohistóricos en el llano litoral del Baix Maestrat (Castellón)*. Castelló.
- OLIVER FOIX, A. (1997): “La cerámica ibérica de Castellón durante el ibérico antiguo y pleno”. *Recerques del Museu d’Alcoi*, 6: 11-20. Alcoi.
- OLIVER FOIX, A. (2001a): “El hábitat rural ibérico en un territorio secundario”. *Actes de Territori polític i territori rural durant l’edat del Ferro a la mediterrània occidental (Girona, 2000)*: 301-308. Girona.
- OLIVER FOIX, A. (2001b): *El Perengil (Vinaròs, Castellón). Un peculiar edifici ibérico*. Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques 6, Castelló.
- OLIVER FOIX, A. (Dir.)(2007): *La excavación arqueológica del yacimiento romano del Pujolet de Santa (l’Alcora, Castellón)*. L’Alcora.
- OLIVER FOIX, A. (2010): “La prehistoria reciente. El origen de un territorio”. *La Prehistoria en el Bajo Mijares*: 119-143. Castelló.
- OLIVER FOIX, A. (2012): “Signos de poder en la protohistoria. Un ejemplo en el levante peninsular”. *Potestas*. 5: 5-27. Castelló.
- OLIVER FOIX, A. (2013): “El periodo Iberorromano, la continuidad del mundo ibérico en un nuevo estado”. *Millars*, XXXVI: 119-148. Castelló.
- OLIVER FOIX, A. (2016): El territorio de Arse-Saguntum en época Ibérica. En J.J. FERRER MAESTRO, A. OLIVER FOIX i J. BENEDITO NUEZ, *Saguntum y la Plana. Una ciudad romana y su territorio*: 85-138. Castelló.
- OLIVER FOIX, A. (2017): “Bosquejo de la investigación y problemática de la Edad del Bronce y del Hierro Antiguo en Castellón”. En AGUILELLA, G. (Coord.), *Tossal del Mortòrum. Un assentament de l’edat del Bronze i del Ferro antic a la Ribera de Cabanes (Castelló)*. Monografies de prehistòria i Arqueologia Castellonenques, 12: 7-14. Castelló.
- OLIVER FOIX, A. (2018): “El espacio desértico en el límite llercavón Cessetano”. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 18: 83-95. Castelló.
- OLIVER, A.; BLASCO, M.; FREIXA, A.; RODRÍGUEZ, P. (1984): “El proceso de Iberización en la plana litoral del sur de Castellón”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 10: 47-62. Castelló.
- OLIVER, A.; FALOMIR, F.; AGUILELLA, G.: (en premsa): “El Puig de la Misericòrdia, Vinaròs” *Actas de las Jornadas de Arqueología de la Comunidad Valenciana 2018*.

- OLIVER, A., GARCÍA, J.M., MORAÑO, I. (2005): *El Castellet, Castelló de la Plana. Yacimiento emblemático en la historiografía de la Edad del Bronce peninsular*. Castelló.
- OLIVER, A.; GUSI, F. (1986): “La cultura ibérica al sur de las bocas del Ebro”. En *Protohistòria Catalana. 6^è Col·loqui Internacional d’Arqueologia de Puigcerdà (Puigcerdà, 1984)*: 265-279. Puigcerdà.
- OLIVER FOIX, A., OLUCHA MONTINS, F. (2013): “La Investigación”. En FERRER, J.J. (Coord.): *El Arte Rupestre en la Provincia de Castellón. Historia, contexto y análisis*: 17-35. Castelló.
- OLIVER FOIX, A.; ARROYO PARDO, E.; FERNÁNDEZ DOMÍNGUEZ, E. (2008): “Secuencias genéticas matrilineales de los restos óseos humanos de la Costa Lloquera (Castellón)”. *Verdolay*, 11: 37-48. Murcia.
- OROZCO, T. (2009): “La industria pulimentada de Costamar”. En FLORS, E. (Coord.): *Torre la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón): Evolución del paisaje antrópico desde la Prehistoria hasta el Medioevo, Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques*, 8: 263-267. Castelló.
- PALLARÉS, M. (1923): “Cultura Neolítica y Eneolítica. Exploració dels jaciments prehistòrics de la Valltorta”. *Anuari de l’Institut d’Estudis Catalans*, VI, 1915-1920: 454-457. Barcelona.
- PALMER, J.E.; GARCÍA-BORJA, P. (2018): “La recerca arqueològica al Castell Vell”. En GARCÍA BORJA, P.; PALMER, J.E. (ed.). *El castell Vell de Castelló. Recuperant el patrimoni, reconstruint la història*: 75-101. Ajuntament de Castelló de la Plana. Castelló de la Plana.
- PALOMAR, V. (1982): “La Cueva del Abrigo I de Las Peñas (Navajas, Castellón)”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 9: 123-134. Castelló.
- PALOMAR, V. (1984a): “El Poblamiento Prehistórico del Alto Palancia: Estado actual de nuestros conocimientos”. *Boletín del Centro de Estudios del Alto Palancia*, 1: 9-18. Segorbe.
- PALOMAR MACIAN, V. (1984b): “Yacimientos del Bronce Valenciano en cuevas localizadas en el Valle de Alcabaira. Su relación con las vías de trashumancia. (Caudiel, Castellón)”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 10: 47-62. Castelló.
- PALOMAR MACIAN, V. (1990-91): “Cuevas de enterramiento del Bronce valenciano en el Alto Palancia, Castellón”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 15: 93-114. Castelló.
- PALOMAR, V. (1995): *La edad del bronce en el Alto Palancia*. María de Luna, VI. Segorbe.
- PALOMAR MACIAN, V. (1996a): “Sobre la utilización de las cuevas en el Bronce Valenciano y su relación con los yacimientos al aire libre”. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló.*, 17: 157-174. Castelló.
- PALOMAR, V. (1996b): “El Abrigo de Sima La Higuera (Caudiel, Castellón). 1ª Campaña de Excavaciones”. *Boletín del Centro de Estudios del Alto Palancia*, 3: 9-20. Segorbe.
- PALOMAR, V. (2009): “Una revisión de la arqueología del Alto Palancia desde la Prehistoria a la Historia Antigua”. *Boletín del Instituto de Cultura del Alto Palancia*, 19: 21-52. Segorbe.
- PALOMAR, V., GUSI, F. (1996): “Campaña de excavaciones en el yacimiento del Calcolítico-Bronce de Cova Puntassa (Corchar, Castellón)”. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 17: 103-128. Castelló.
- PALOMAR, V.; LOZANO, L. (2008): *Diez años de arqueología en Segorbe (1998-2008)*. Sogorb.

- PASCUAL BENITO, J. L. (1998): *Utillaje óseo, adornos e ídolos del Neolítico a la Edad del Bronce en el País Valenciano*. Trabajos Varios del SIP, 95. València.
- PASCUAL BENITO, J. L.; GARCÍA PUCHOL, O. (1998): “El asentamiento prehistórico de Sitjar Baix (Onda, Castelló)”. *Saguntum*, 31: 63-78. València.
- PASCUAL GUASCH, R. (1975): “El pecio de Columbretes”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 2: 185-190. Castelló.
- PÉREZ JORDÀ, G. (2010): “Estudio paleocarpológico del Cingle del Mas Cremat”. En VICENTE, M. (Ed.): *El Cingle del Mas Cremat (Portell de Morella, Castellón). Un asentamiento en altura con ocupaciones del Mesolítico Reciente al Neolítico Final: Parque Eólico de las Cabrillas, zona III del Plan Eólico Valenciano*: 146-155. València.
- PÉREZ MILIÁN, R.; VIZCAINO LEON, D.; BARRACHINA IBÁÑEZ, A.; VICIACH SAFONT, A.; SANCHIS SERRA, A.; TORMO CUÑAT, C.; DE HARO POZO, S. (2007): “Sant Joaquim. Evidencias de un hábitat del bronce final. En VIZCAINO, D. (Coord.): Paisaje y arqueología en la sierra de la Menarella. Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona II: Refoies y Todoella: 149-188. València.
- PERICOT, L. (1942). *La Cueva del Parpalló (Gandía)*. Madrid.
- PERÍS FUENTES, J. (1922): “Escarceos arqueológicos”. *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 3: 218-223. Castelló.
- PLA BALLESTER, E. (1966): Actividades del S.I.P. (1961-1965). *Archivo de Preshistoria Levantina*, XI: 275-328. València.
- PLA BALLESTER, E. (1968): “La Moleta”. *Programa de los festejos de la Villa de Forcall dedicada a sus patronos Ntra. Sra. De la Consolación y San Victor Mártir*. Valencia.
- POLO, M.; CASABÓ, J. (2004): “Cova dels Blaus (La Vall d’Uixó-Plana Baixa). Estudio bioantropológico y paleopatológico de los enterramientos de la edad del bronce”. En HERNÁNDEZ, L., HERNÁNDEZ, M. (Coords.): *La edad del bronce en tierras valencianas y zonas limítrofes*: 147-158. Villena.
- POLO, M.; CASABÓ, J.; PUCHALT, F. J.; VILLALAIN, J. D. (2003): “Probables evidencias de tuberculosis en el Bronce Valenciano. Cova dels Blaus (Vall d’Uixó, Castelló)”. *Actas del VII Congreso Nacional de Paleopatología. Nuevas perspectivas del diagnóstico diferencial en paleopatología (Mahón, 2003)*: 244-257. Mahón.
- POLO, M.; GARCÍA PROSPER, E. (2009): “Bioantropología y paleopatología de los enterramientos neolíticos de Costamar”. En FLORS, E. (Coord.): *Torre la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón): Evolución del paisaje antrópico desde la Prehistoria hasta el Medioevo. Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques*, 8: 397-410. Castelló.
- POLO CERDÁ, M.; ROMERO, A.; CASABÓ, J.; DE JUAN, J. (2007): “The Bronze Age burials from Cova Dels Blaus (Vall d’Uixó, Castelló, Spain): An approach to palaeodietary reconstruction through dental pathology, occlusal wear and buccal microwear patterns. *Homo, Journal of comparative human biology*. 58, 4: 297-307.
- PORCAR CANDEL, A. (1935): Noves aportacions a la prehistòria del Maestrat. *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XVI, 5: 354-357. Castelló.

- PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1931a). “El pla del Moro. Els despoblats prehistòrics en el Tossal Gros i el Castellet. La prehistòria en la desembocadura de la sèquia de l’Obra. El camí romà d’Antrilles”. *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura.*, XII: 199-209. Castelló.
- PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1931b): “Excursions i recerques arqueològiques: Les cultures en la Madalena. La Font de la Reina”. *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XII, 2, 107-115. Castelló.
- PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1933a). “Excursions i recerques arqueològiques: el Borriol prehistòric”. *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XIV, 3: 237-251. Castelló.
- PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1933b): “Excursions i recerques arqueològiques: les cultures en la platja de Castelló”. *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XIV, 1: 79-89. Castelló.
- PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1934): “Pintures rupestres al barranc de Gasulla”. *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XV: 343-347. Castelló.
- PORCAR RIPOLLÉS, J. B. (1948): “Arqueología castellonense”. *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, IX: 30-36. València.
- PRADES BEL, J. E.(2004): “Cerámica antigua en el roquer de la playa del Puntal cercano a la desembocadura del barranco de Agua Oliva de Vinarós” *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo*, 71: 103-109. Benicarló.
- PRAT DE LA RIBA, E. (1906): *La nacionalitat catalana*. Barcelona
- RAMON TORRES, J. (1986): «Explotación en occidente de un tipo ovoide de ánfora fenicio-púnica de época arcaica”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 12: 99-122. Castelló.
- RAMOS BARCELÓ, J.E. (1992): “El yacimiento arqueológico submarino de las rocas de la Barbada en Benicarló”. *Actas de las II Jornadas sobre Arte y Tradiciones Populares: 159-178*. Benicarló.
- RAMOS BARCELÓ, J.E., FERNÁNDEZ IZQUIERDO, A. (2007): “La Arqueología Submarina en el tramo de Costa de Vinarós”. *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo*, 77: 57-74. Benicarló.
- RAMOS, J.E.; WAGNER, G.; FERNÁNDEZ, A. (1984): «El yacimiento arqueológico submarino de Ben-Afelí. Estudio de los materiales (Almazora, Castellón)”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*. 10: 121-158. Castelló.
- RIBERA, A.; RIPOLLÉS, P.P (1977): “Ánforas de Benicarló y su zona costera”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 4: 159-174. Castelló.
- RIBERA LACOMBA, A. (2003): “El imperio romano”. En H. BONET ROSADO, R. ALBIACH DESCALS, M. GOZALBES FERNÁNDEZ DE PALENCIA (Coords.): *Romans i visigots a terres valencianes (91-101)*. València.
- RIBERA LACOMBA, A.; ROSSELLÓ MESQUIDA, M. (2003): “El final del mundo romano y el periodo visigodo (siglos IV – VIII). En H. BONET ROSADO, R. ALBIACH DESCALS, M. GOZALBES FERNÁNDEZ DE PALENCIA (Coords.): *Romans i visigots a terres valencianes (91-101)*. València.
- RIPOLL, E. (1970): “Noticia sobre l’estudi de les pintures rupestres de la Saltadora (Barranc de la Valltorta, Castellón)” *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad*, XIV: 9-24. Barcelona.
- RIPOLLÉS ALEGRE, P.P (1977): Sinopsis de Epigrafía Latina Castellonense. *Monografías de Prehistoria y Arqueología Castellonenses I*. Castelló.

- RODRÍGUEZ MARTORELL, F. (2020): *El comerç mediterrani a Tarragona a les portes de l'islam (segles VII - VIII dC)*. Tesi doctoral. Universitat Rovira i Virgili. Tarragona.
- ROMÁN MONROIG, D. (2010a): "El poblament epipaleolític i neolític en la zona central de la Plana de Castelló". En OLIVER, A. (Coord.): *La prehistòria en el Bajo Mijares*: 93-118. Castelló.
- ROMÁN MONROIG, D. (2010b): "Noves aportacions al Paleolític superior final en el nord del País Valencià: Els jaciments de la serra d'Irta (Baix Maestrat)". *Archivo de Prehistoria Levantina*, 28: 73-90. València.
- ROMÁN MONROIG, D. (2010c): *El poblament del final del Plistocè en les comarques del nord del País Valencià a partir de l'estudi tecno-tipològic de la indústria lítica*. Tesi Doctoral. Universitat de València.
- ROMÁN MONROIG, D. (2010d). "El jaciment Epimagdalenian de la balma de la Roureda (Vilafranca, Els ports, País Valencià)". *Pyrenae* 41, 2: 7-28. Barcelona.
- ROMÁN MONROIG, D. (2010e). "Nuevos datos para la transición Pleistoceno-Holoceno: el abrigo del Cingle de l'Aigua (Xert, Baix Maestrat, País Valencià)". *Zephyrus*, LXVI: 209-218. Salamanca.
- ROMÁN MONROIG, D. (2012): «Nouveautés sur la séquence du Pléistocène final et l'Holocène initial dans le versant méditerranéen de la Péninsule Ibérique à travers l'industrie lithique». *L'Anthropologie*, 16, 5: 665-679. París.
- ROMÁN MONROIG, D. (2014): "El jaciment de Sant Joan de Nepomucé (La Serratella, La Plana Alta, Castelló)". *Saguntum*, 46: 9-20. València.
- ROMÁN, D.; DOMINGO, I. (2017): "El final del Paleolític superior en Castellón: un territorio clave para la comprensión de la transición pleistoceno-holoceno en el Mediterráneo Ibérico". *Pyrenae*, 48,1: 47-70. Barcelona.
- ROMÁN MONROIG, D., DOMINGO, I. (2014): "Excavacions en la balma del barranc de la Fontanella (Vilafranca, Els Ports)". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 32: 13-20. Castelló.
- ROMAN, D., DOMINGO, I. (2019): «Exploring the end of the upper Magdalenian in Northern Valencian region (Mediterranean Iberia)». *Quaternary International*, 564: 75-82. Amsterdam.
- ROMAN, D.; MARTINEZ ANDREU, M.; AGUILELLA, G.; FULLOLA, J. M.; NADAL, J. (2020). "Shellfish collectors on the seashore: The exploitation of the marine environment between the end of the Paleolithic and the Mesolithic in the Mediterranean Iberia". *The Journal of Island and Coastal Archaeology*. <https://doi.org/10.1080/15564894.2020.1755395>
- ROSAS ARTOLÀ, M. (1995): "El jaciment de les Carrasquetes (La Jana, Castelló) i la Localització de la mansio d'Intibili". *Saguntum* 29: 241-245, València.
- ROSSELLÓ IZQUIERDO, E.; LLORENTE, L.; MORALES MUÑIZ, A. (2015): "Los peces de Cova Fosca (Castellón, España): ¿Signos perdidos de una tradición?" *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología*, 41: 87-96. Madrid.
- ROVIRA, M. L.; MARTÍNEZ, M. T.; GÓMEZ, J.; RIVAS, L.; PALOMAR, V.; FALCÓ, V (1989): "La villa romana de Uxó (Vall de Uxó, Castelló). Nota preliminar". *XIX Congreso Nacional de Arqueología*. 757-768. Zaragoza.
- RUIZ ZAPATERO, G. (1985): *Los Campos de Urnas del NE de la Península Ibérica*. Tesis doctoral. Madrid.

- SALAZAR GARCÍA, D. C. (2009): “Estudio de la dieta en la población neolítica de Costamar. Resultados preliminares de análisis de isótopos estables de carbono y nitrógeno”. En FLORS, E. (Coord.): *Torre la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón): evolución del paisaje antrópico desde la Prehistoria hasta el Medioevo*. Monografies de Prehistòria i Arqueologia de Castelló, 8: 411-418. Castelló.
- SALAZAR GARCÍA, D. C. (2014): “Estudi de la dieta en la població de Cova dels Diablets mitjançant anàlisi d'isòtops estables del carboni i del nitrogen en col·làgen ossi. Resultats preliminars”. En AGUILELLA, G., ROMAN, D., GARCÍA, P. (Coord.): *Cova dels Diablets (Alcalà de Xivert, Castelló)*. *Prehistòria a la serra d'Irta*: 67-78. Castelló.
- SANFELIU, D.; FLORS, E. (2009a). “Los materiales cerámicos”. En FLORS, E. (Coord.): *Torre la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón): Evolución del paisaje antrópico desde la Prehistoria hasta el Medioevo*. Monografies de Prehistòria i Arqueologia de Castelló, 8: 269-352. Castelló.
- SANFELIU, D.; FLORS, E. (2009b): “Thesaurus decorativo de la cerámica inciso-impresa de Costamar. En FLORS, E. (Coord.): *Torre la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón): Evolución del paisaje antrópico desde la Prehistoria hasta el Medioevo*. Monografies de Prehistòria i Arqueologia de Castelló, 8 (pdf en CD).
- SAVORY, H. N. (1950): “A influencia do Povo “Beaker” no primeiro periodo da idade do bronze na Europa Ocidental. *Revista de Guimarães*, 350-377. Guimaraes.
- SEBASTIÁN, A. (1993). *Estudio sobre la composición en el Arte Levantino*. Tesis doctoral. Universitat de València. València.
- SELMA, S. (2005): *El Alto Palancia en época islámica*. Sogorb.
- SELMA, S. (2017): *Els jaciments arqueològics de Castelló de la Plana. De la investigació a la divulgació*. Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques, 13. Castelló.
- SELMA, S.; NEGRE, J.; LOZANO, L. (2020): “La fortaleza andalusina d'Orpesa (segles X-XIII). Elements defensius, metrologia i registre materials”. J. Brufal, J. Negre, F. Sabaté (ed.). *Fortaleses medievals a la vall de l'Ebre (segles VII-XI)*. Lleida.
- SENENT IBÁÑEZ, J. (1920): “Hallazgo arqueológico en Borriol”. *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 1: 5-7. Castelló.
- SENENT IBÁÑEZ, J. (1923a): “Estacions ibèriques entre el riu Cènia i el Millars (Castelló). *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VI, (1915-1920): 619-621. Barcelona.
- SENENT IBÁÑEZ, J. (1923b): “Del riu Cènia al Millars. La via romana”. *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VI, (1915-1920):723-725. Barcelona.
- SIMÓN GARCÍA, J. L. (1998): *La metalurgia prehistórica valenciana*. Trabajos Varios del SIP, 93. València.
- SIRET, E.; SIRET L., (1890): *Las primeras edades del metal en el Sudeste de España*. Barcelona.
- SIRET, L. (1913): *Questions de chronologie et d'ethnographie ibériques* (Vol. 1). Paul Geuthner, Paris.
- SOLER, J. (2002): *Cuevas de inhumación múltiple en la Comunidad Valenciana*. Alacant.
- SOLER DIAZ, J. (Coord.) (2013): *Villa Filomena. Vila-real (Castellón de la Plana). Memoria de una excavación nonagenaria. Un poblado con hoyos con campaniforme*. Monografies de Prehistoria i Arqueologia Castellonenques, 9. Castelló.

- SOS BAYNAT, V. (1922): “Una estación prehistórica en Villarreal”. *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 3: 394-398. Castelló.
- SOS BAYNAT, V. (1923): Una estación prehistórica en Villarreal. Informe resumido III. *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 4, 9: 99. Castelló.
- SOS BAYNAT, V. (1924): Una estación prehistórica en Villarreal. Informe resumido VI. Prehistoria. *Boletín de la Sociedad Castellonense de cultura*, 5: 4-9. Castelló.
- TARRADELL, M. (1950): “La península ibérica en la época del Argar”. *Crónica del I Congreso Nacional de Arqueología (Almería, 1949)*: 72-84. Cartagena.
- TARRADELL, M. (1962): “El País Valenciano del neolítico a la iberización. Ensayo de síntesis”. *Anales de la Universidad de Valencia*, 36, 2: 1-214. València.
- TARRADELL, M. (1962-1963): *El País Valenciano del neolítico a la iberización. Ensayo de síntesis*. Anales de la Universidad de Valencia, volum 36, quadern 2. València.
- TARRADELL, M. (1963): “Ensayo de identificación de las necropolis del Bronce Valenciano”. *Archivo de Prehistoria Levantina*, X: 59-67. Valencia
- TARRADELL, M. (1965): “El problema de las diversas áreas culturales en la Península Ibérica durante la Edad del Bronce”. *Miscelánea en homenaje al abate Breuil, II*: 423-430. Barcelona.
- TARRADELL, M. (1969): “La Cultura del bronce Valenciano. Nuevo ensayo de aproximación”. *Papeles del Laboratorio de Arqueología. Saguntum*, 6: 7-30. València.
- TORREGROSA, P. (1999). *La pintura rupestre esquemática en el Levante de la Península Ibérica*. Tesis Doctoral. Universidad de Alicante. Alacant.
- TORREGROSA YAGO, J. M.; ARASA I GIL, F. (2014): “La circulación monetaria en la ciudad romana de Lesera (la Moleta dels Frares, Forcall-Castellón) y su territorium”. *Archivo de Prehistoria Levantina* XXX: 311-371. València.
- TORRÓ, J. (1998): “Fortificaciones en yibal Balansiya. Una propuesta de secuencia”. A. Malpica (ed.). *Castillos y territorio en al-Andalus*: 385-418. Granada.
- ULLOA CHAMORRO, P. (1996): “Intervención arqueológica en el arco romano de Cabanes (la Plana Alta)”. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 17: 557-567. Castelló.
- VALCÁRCCEL, A. (1852): Inscripciones y antigüedades del Reino de Valencia. *Boletín de la Real Academia de la Historia* VIII. Madrid.
- VICENTE GABARDA, M. (Coord.) (2010): *El Cingle del Mas Cremat (Portell de Morella, Castellón). Un asentamiento en altura con ocupaciones del Mesolítico Reciente al Neolítico Final: Parque Eólico de las Cabrillas, zona III del Plan Eólico Valenciano*. València.
- VICENTE GABARDA, M.; AGUILELLA, G. (Coords.) (2016): *Sima del Pozo Cerdaña (Pina de Montalgrao, Alto Palancia, Castellón). Una cavidad sepulcral eneolítica*. Castelló.
- VICENTE GABARDA, M.; RUIZ, J. M. (2007a). “El Quadalbre. Un yacimiento lítico en superficie con material del Epipaleolítico-Mesolítico y del Neolítico Final-Eneolítico. En GONZÁLEZ, R. (Coord.):

- Paisaje y Arqueología en la sierra de la Menarella. Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona II: Refoies y Todoella: 47-56. València.*
- VICENTE GABARDA, M.; RUIZ, J. M. (2007b): "El Racó dels Cantos II. Un yacimiento lítico en superficie con material del Epipaleolítico-Mesolítico y del Neolítico Final-Eneolítico". En GONZÁLEZ, R. (Coord.): *Paisaje y Arqueología en la sierra de la Menarella. Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona II: Refoies y Todoella: 67-76 València.*
- VICENTE GABARDA, M.; RUIZ PÉREZ, J. M. (2011): "El yacimiento arqueológico de la Gasulla. Un asentamiento neolítico al aire libre". En VIZCAINO, D. (Coord.): *Paisaje y arqueología en la Sierra de Sant Marc: Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona I: Torremiró: 41-48. València.*
- VICENTE GABARDA, M.; PÉREZ, R.; ARQUER, N.; AGUILLELLA, G., MAS, P.; PÉRES, G. (2016): "El Mas de Fabra (Benicarló, Castellón). Un asentamiento del Hierro Antiguo en la llanura litoral del Baix Maestrat". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 34: 79-104. Castelló.
- VICIACH, A.; ARQUER, N.; CABANES, S.; HERNANDEZ, F. J.; BARRACHINA, A.; VIZCAINO, D.; (2012): "La Lloma Comuna de Castellfort (Els Ports, Castelló). Evolución de un poblado desde el hierro antiguo hasta época iberorromana". *Documenta "Iberos del Ebro". Actas del II Congreso Internacional (Alcañiz-Tivissa, 16-19 de noviembre de 2011)* 25: 217-224. Tarragona.
- VICIACH, A.; ROVIRA, M.L. (2019): "Avanç de les darreres campanyes d'excavació arqueològica al poblament de Sant Josep de la Vall d'Uixó (Plana Baixa)". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 37: 63-80. Castelló.
- VIDAL, J. M. (1909): "Les pintures rupestres de Cogul". *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans MCMVIII*: 544-50. Barcelona.
- VILLAVARDE, V; MARTÍNEZ, R; GUILLEM, P; LÓPEZ, E., DOMINGO, I. (2012): "What do we mean by Levantine rock art?" En García, J.L; COLLADO, H.; NASH, G. (Coord.) *The Levantine Question: Post-Palaeolithic rock art in the Iberian Peninsula*. Archaeolingua: 81-115. Budapest.
- VILLAVARDE BONILLA, V.; MARTÍNEZ RUBIO, T.; GUILLEM CALATAYUD, P. M.; MARTÍNEZ VALLE, R.; MARTÍNEZ ÁLVAREZ, J. A. (2016). "Arte rupestre y hábitat en la prehistoria del Riu de les Coves. Aproximación a la cronología del Arte Levantino a través de la red de caminos óptimos". *Del Neolítico a l'edat Del Bronze en El Mediterrani Occidental. Estudis En Homenatge a Bernat Martí. Trabajos Varios del SIP*, 119: 501-522. València.
- VIÑAS, R. (1982): *La Valltorta. Arte rupestre del Levante Español*. Barcelona.
- VIÑAS, R.; CAMPILLO, D.; MIQUEL, D. (1976): "La cueva del Mas d'Abad (Coves de Vinroma, Castellón). Campaña arqueológica de 1975». *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 3: 81-102. Castelló.
- VIZCAINO, D. (Coord.) (2010a): *Paisaje y arqueología en la Sierra de Sant Marc. Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona I: Torremiró*. València.
- VIZCAINO, D. (Coord.) (2010b): *Paisaje y arqueología en la Sierra de la Menarella. Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona II: Refoies y Todoella*. València.

- VIZCAINO, D. (Coord.) (2010c): *Paisaje y arqueología en Arriello, Cabrillas, Embalagué y Folch. Estudios previos del Plan Eólico Valenciano. Zona III*. València.
- VIZCAINO, D. (Coord.) (2010d): *La necrópolis de Sant Joaquim de la Menarella (Forcall, Castellón). La práctica de la incineración en la comarca de Els Ports*. València.
- VIZCAÍNO, D.; BRAVO, E.M^a.; DE ANTONIO, J.M.; BARRACHINA, A. (2000): “Memoria de la intervención arqueológica en el castillo de Cervera del Maestre (Castellón)”. *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 21: 357-396. Castelló.
- WAGNER,G. (1978a): “El yacimiento submarino de Torre la Sal, Cabanes (Castellón)”. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 5: 305-332. Castelló.
- WAGNER,G. (1978b): “Yacimiento arqueológico submarino en la costa de Almazora (Castellón)» *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 5: 389-390. Castelló.
- WAGNER,G. (1980): “Yacimiento arqueológico submarino en la costa de Almazora (Castellón)” *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 7: 295-298. Castelló.
- ZILHAO, J. (1993): “The spread of agro-pastoral economies across Mediterranean Europe: A view from the far west”. *Journal of Mediterranean Archaeology*, 6, 1: 5-63. Cyprus.

AUTORS

Gustau Aguilera Arzo.

Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques. Diputació de Castelló.
gaguilella@dipcas.es

Amparo Barrachina Ibáñez.

Servei d' Investigaciones Arqueològiques i Prehistòriques. Diputació de Castelló.
abarrachina@dipcas.es

Inés Domingo Sanz.

Institució Catalana de Recerca i Estudis Avançats (ICREA). Universitat de Barcelona.
ines.domingo@ub.edu

Ferran Falomir Granell.

Servei d' Investigaciones Arqueològiques i Prehistòriques. Diputació de Castelló.
ffalomir@dipcas.es

Asunción Fernández Izquierdo.

Centre d'Arqueologia Subaquàtica de la Comunitat Valenciana.
fernandez_asuizq@gva.es

Pablo Medina Gil.

Arqueòleg.
medinagilpablo@gmail.com

Joan Negre Pérez.

Museu Arqueològic de Denia.
negreperez@gmail.com

Arturo Oliver Foix.

Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques. Diputació de Castelló.
aoliver@dipcas.es

Didac Roman Monroig.

GenT Distinguished Researcher PRE-EINA research group.
Universitat Jaume I. romand@uji.es

DIPUTACIÓ
D E
CASTELLÓ

Servei d'Investigacions
Arqueològiques i Prehistòriques

ISBN 978-84-17465-31-5

9 788417 465315